

Edward Tryjarski

Armeno-
Kipchak
Studies

Warsaw 2017

Edward Tryjarski

Armeno-Kipchak Studies

Collected Papers

Polska Akademia Nauk
Komitet Nauk Orientalistycznych
Prace Orientalistyczne
Tom XLIII
pod red. Alfreda F. Majewicza

POLSKA AKADEMIA NAUK
KOMITET NAUK ORIENTALISTYCZNYCH

Edward Tryjarski

Armeno-Kipchak Studies

Collected Papers

Edited by
Marek Mejer
Agata Bareja-Starzyńska

Warszawa
2017

Prace Orientalistyczne
Vol. XLIII

General Editor Alfred F. Majewicz

Cover design by Zofia Lasocka

Published with the financial support of the Polish Academy of Sciences
and Faculty of Oriental Studies, University of Warsaw

© Copyright by Komitet Nauk Orientalistycznych PAN, 2017

© Copyright by Edward Tryjarski, 2017

ISSN 0079-4783

ISBN 978-83-8017-136-7

Dom Wydawniczy ELIPSA
ul. Inflancka 15/198, 00-189 Warszawa
tel./fax 22 635 03 01, 22 635 17 85
e-mail: elipsa@elipsa.pl, www.elipsa.pl

Professor Edward Tryjarski

Contents

Preface	13
---------------	----

Articles

1. Tryjarski E., <i>Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich</i> , Rocznik Orientalistyczny, Vol. 23, No. 2, 1960, pp. 7–55.....	17
2. Deny J., Tryjarski E., <i>La littérature arméno-kiptchak</i> , Philologiae Turcicae Fundamenta, Vol. 2, Wiesbaden 1964, pp. 801–808.....	66
3. Deny J., Tryjarski E., « <i>Histoire du sage Hikar</i> » dans la version arméno-kiptchak, Rocznik Orientalistyczny, Vol. 27, No. 2, 1964, pp. 7–61 (fasc.).....	74
4. Tryjarski E., 'Das Pferd' in den armenisch-kiptschakischen Texten, Central Asiatic Journal, Vol. 10, Nos 3–4, December 1965, pp. 316–319.....	127
5. Tryjarski E., <i>Une liste arméno-kiptchak des signes du zodiaque</i> , Türk Dil Kurultainda Okunan Bilimsel Bildiriler, Vol. 11, 1968, pp. 139–152 (ill.)	131
6. Daškevič Ya.R., Tryjarski E., <i>Договор Н. Торосовича с львовскими и каменецкими армянами 1672 г. как памятник армяно-кыпчакского языка</i> , Rocznik Orientalistyczny, Vol. 33, No. 1, 1969, pp. 77–92 (facs.).....	147
7. Daškevič Ya.R., Tryjarski E., <i>Армяно-кыпчакский документ из Константинополя 1618 г.</i> , Folia Orientalia, Vol. 11, 1969, pp. 124–137.....	167

8. Tryjarski E., *Rangs, titres et fonctions dans certains textes arméno-kiptchak*, Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Ravello 1966, Naples 1970, pp. 269–272. 181
9. Daškevič Ya.R., Tryjarski E., *Армяно-кыпчакские предбрачные договоры из Львова (1598–1638 гг.)*, Rocznik Orientalistyczny, Vol. 33, No. 2, 1970, pp. 67–107 (fasc.) 185
10. Daškevič Ya.R., Tryjarski E., *Армяно-кыпчакская надпись из Львова (1609 г.) и вопросы изучения средневековых памятников армянской эпиграфики*, Rocznik Orientalistyczny, Vol. 35, No. 2, 1973, pp. 123–135 (photographs) 226
11. Daškevič Ya.R., Tryjarski E., *Армяно-кыпчакское завещание из Львова 1617 г. и современный ему польский перевод*, Rocznik Orientalistyczny, Vol. 36, No. 2, 1974, pp. 119–126 (facs.) 242
12. Daškevič Ya.R., Tryjarski E., *Армяно-кыпчакские долговые обязательства из Эдирне (1609 г.) и Львова (1615 г.)*, Rocznik Orientalistyczny, Vol. 37, No. 1, 1974, pp. 47–60 (4 photos) 252
13. Tryjarski E., *Les noms de personnes dans les écrits arméno-kiptchak: un essai de classification*, Actes du XIe Congrès International des Sciences Onomastiques, Vol. 2, 1975, pp. 365–381 266
14. Daškevič Ya.R., Tryjarski E., *Древнейший армяно-кыпчакский документ из львовских коллекций (1583 г.) и изучение билингв предбрачных договоров львовских армян*, Rocznik Orientalistyczny, Vol. 37, No. 2, 1975, pp. 33–46 (facs.) 283
15. Tryjarski E., *Ermeni-kiptçak dilinde yazılmış olan meteorolojik ve müneccimlikle ilgili tahminler*, I. Türk Dil Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler, Ankara, 1972'den ayırbasım, 1975, pp. 309–315 . . . 298
16. Tryjarski E., *An Armeno-Kipchak Sermon by Anton Vertabed from the 17th century*, [in:] Tractata Altaica Denis Sinor sexagenario optime de rebus altaicis merito dedicata, Wiesbaden 1976, pp. 647–674. 305
17. Daškevič Ya.R., Tryjarski E., *Пять армяно-кыпчакских документов из львовских коллекций (1599–1669 гг.)*, Rocznik Orientalistyczny, Vol 39, No. 1, 1977, pp. 85–132 (facs.) 333
18. Tryjarski E., *The Confession of Anton Vartabed*, Studia Orientalia, Pentti Aalto sexagenario dedicata Anno 1977 Collegae Discipuli Amici, Vol. 47, 1977, pp. 271–279 (facs.) 381

19. Daškevič Ya.R., Tryjarski E., *Армяно-кыпчакские денежные документы из Львова (конец XVI в.–1657 г.)*, Rocznik Orientalistyczny, Vol. 40, No. 1, 1978, pp. 49–69 (7 photographs) 390
20. Tryjarski E., *Interjections in Some Languages of Western Turcic (Codex Cumanicus, Arabo-Kipchak, Armeno-Kipchak, Karaim, and Kazan Tatar)*, [in:] *Aspects of Altaic Civilization II*, Indiana University Uralic and Altaic Series, Vol. 134, Bloomington 1978, pp. 201–212 411
21. Daškevič Ya.R., Tryjarski E., *Три армяно-кыпчакских записи львовского армянского духовного суда 1625 г.*, Rocznik Orientalistyczny, Vol 41, No. 1, 1979, pp. 57–75 (5 photographs). 423
22. Tryjarski E., *An Armeno-Kipchak Version of the Lord's Prayer*, Harvard Ukrainian Studies, Vol. 3–4, Part 2, 1979–1980, pp. 896–901. 447
23. Daškevič Ya.R., Tryjarski E., “*La Chronique de Pologne*” – *un monument armeno-kiptchak de la première moitié du XVIe siècle*, Rocznik Orientalistyczny, Vol. 42, No. 1, 1981, pp. 5–21 (6 photographs). 453
24. Tryjarski E., *Монгольские заимствования в армяно-кыпчакском языке*, Известия Академии Наук Казахской ССР, Vol. 2, 1981, pp. 41–52. 475
25. Tryjarski E., *Names for Monetary Units, Measures, and Weights in Armeno-Kipchak Texts*, Asian and African Studies, University of Haifa, Vol. 16, No. 3, November 1982, pp. 321–336 487
26. Tryjarski E., *How to live to be (at least!) a hundred and twenty?*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. 36, No. 1–3, 1983, pp. 539–544 503
27. Tryjarski E., *A Fragment of the Apocryphal Psalm 51 in Its Armeno-Kipchak Version*, Journal of Semitic Studies, Vol. 28, No. 2, 1983, pp. 297–302 509
28. Tryjarski E., *A List of Armeno-Kipchak Verbs Including Their Basic Grammatical Forms*, Bulletin of the Institute for the Study of North Eurasian Cultures, Hokkaido University, Vol. 16, 1984, pp. 69–109 (facs.) 515
29. Tryjarski E., *Die armeno-kiptschakische Sprache und Literatur – ein Beispiel für kulturellen Synkretismus*, Ural-Altäische Jahrbücher, Vol. 5, 1985, pp. 209–224 556

30. Tryjarski E., *Существовала ли поэзия на армяно-кыпчакском языке?*, Тюркское Языкознание. Материалы III Всесоюзной Тюркологической Конференции, Ташкент 1985, 1985, pp. 12–19. 572
31. Tryjarski E., *The Story of the Holy Mariane in the Kipchak Language of the Polish Armenians*, Gerhard Doerfer Festschrift. Journal of Turkish Studies – Türklük Bilgisi Araştırmaları, Vol. 13, 1989, pp. 205–236 (facs.) 581
32. Daškevič Ya.R., Tryjarski E., «*La Chronique de Venise*», Rocznik Orientalistyczny, Vol. 46, No. 1, 1989, pp. 5–62 (facs.) 614
33. Tryjarski E., *Der „Englische Gruss“ in einer armeno-kiptschakischen Handschrift wiedergefunden*, [in:] Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and Others Papers. Proceedings of the 27th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Waldenberg 1984, Wiesbaden 1989, pp. 399–420 (facs.) 692
34. Tryjarski E., *Legenda o świętej Mariane w języku kipczackim Ormian polskich*, Studia Theologica Varsaviensia , Vol. 27, No. 2, 1989, pp. 203–213 714
35. Tryjarski E., *Das gemeinsame kiptschakische Substrat des Krimtatarischen und des Armeno-Kiptschakischen*, Acta Orientalia Belgica, Vol. 7, 1992, pp. 325–349 725
36. Tryjarski E., *On Dialectal Differentiation of Armeno-Kipchak*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1987, 1992, pp. 289–296. 750
37. Tryjarski E., *Religious Terminology in Armeno-Kipchak*, Journal of Turkology. International Periodical for Turkic Linguistics, Vol. 1, No. 1, 1993, pp. 59–111 758
38. Tryjarski E., *“Eitelkeit der Eitelkeiten” oder eine Predigt Anton Wartabeds zu den Worten Sirachs*, [in:] Armağan: Festschrift für Andreas Tietze, Praha 1994, pp. 183–197 811
39. Tryjarski E., *Oyuz (Ottoman) Elements in Armeno-Kipchak*, Acta Viennensia Ottomanica. Akten des 13. CIEPO-Symposiums, Wien 1998, Wien 1999, pp. 359–362 826
40. Tryjarski E., *Andrzej Torosowicz et son traité d'alchimie*, Rocznik Orientalistyczny, Vol. 53, No. 1, 2000, pp. 9–19 (facs.) 830
41. Tryjarski E., *Arabic and Persian Loan Words in Armeno-Kipchak*, [in:] Hasan Eren Armağanı, Ankara, 2000, pp. 301–326. 845

42. Tryjarski E., *Armeno-Kipchak Advices about Growing of Fruits and Flowers (17th Century)*, De Dunhuang à Istanbul. Hommage à James Russell Hamilton, Silk Road Studies, Vol. 5, 2000, pp. 367–378. 871
43. Tryjarski E., *On the Importance of Slavic Elements in Armeno-Kipchak Texts*, Studia in honorem Stanisłai Stachowski dicata, Folia Orientalia, Vol. 36, 2000, pp. 343–351 883
44. Tryjarski E., *On the Kermes and its Production in the Seventeenth Century*, Folia Orientalia, Vol. 37, 2001, pp. 177–186 (facs.) 892
45. Tryjarski E., *Czy polscy alchemicy wschodniego pochodzenia czerpali inspiracje także ze Wschodu?*, [in:] Inter Orientem et Occidentem. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestolecie pracy naukowej, Warszawa 2002, pp. 235–241 903
46. Tryjarski E., *A Prayer and Alchemic Symbols in an Armeno-Kipchak Text*, Altaica Budapestinensia MMII, Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference, Budapest 2002, Budapest 2003, pp. 358–367. 910
47. Tryjarski E., *Abrahamowicz's Manuscript. Introductory Remarks*, Folia Orientalia, Vol. 41, 2005, pp. 159–164. 920
48. Tryjarski E., *Terminology of Family and Kinship in Kipchak Texts of the Polish Armenians and in the "Codex Cumanicus"*, [in:] Kinship in the Altaic World. Proceedings of the 48th Permanent International Altaistic Conference, Moscow 2005, Wiesbaden 2006, pp. 321–327. 926
49. Tryjarski E., *Names of Animals in Armeno-Kipchak: A New List Brought to Light*, [in:] Studies on the Turkic World. A Festschrift for Professor St. Stachowski, Kraków 2010, pp. 157–167 932
50. Tryjarski E., *Внесок Омеляна Прицака у вірмено-кипчацькі студії (Omeljjan Pritsak's Contribution to Armeno-Kipchak Studies)*, [in:] Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики, Kiev-Mohyla Academy 2010, pp. 191–196 943
51. Tryjarski E., *Two prayers of an Armenian alchemist from Lvov*, [in:] Life and Afterlife & Apocalyptic Concepts in the Altaic World. Proceedings of the 43rd Annual Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Chateau Pietersheim, Belgium, 2000, Wiesbaden 2011, pp. 107–121 (facs.) 949
52. Tryjarski E., *Prace Jarosława Daszkewicza na temat Ormian osiadłych w dawnej Polsce i ich kipczackiego języka*, [in:] Ukrainian

- Source Studies and Special Historical Discipline in the Early
Twenty-First Century. Materials of the International Scientific
Conference Devoted to the 85th Anniversary of the Birth
of Yaroslav Dashkevich. National Academy of Science of Ukraine,
M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source
Studies, Lviv Branch, Lviv 2013, pp. 284–295 964
53. Tryjarski E., *Dialogi z podręcznika gramatyki, teologii, filozofii
i systematyki spisane przez Awedyka (XVII wiek)*, Lehahayer,
czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich, Vol. 2, 2013,
pp. 9–80 (facs.) 976

Reviews

1. [Tryjarski E., *Armeno-Kipchak Studies*.:] Schütz, E., *An Armeno-Kipchak
Chronicle on the Polish-Turkish Wars 1620–1621*. Bibliotheca Orientalis
Hungarica, XI. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, [in:] *Orientalische
Literaturzeitung*, Vol. 65, No. 11–12, 1970, pp. 533–541 1049
2. [Tryjarski E.:] Schütz, E., *Armeno-Turcica. Selected Studies*, Indiana
University Uralic and Altaic Series, Vol. 164, Bloomington, Indiana
University Research Institute for Inner Asian Studies, 1998, [in:]
Turcica. Revue d'Études Turques, Vol. 32, 2000, pp. 480–484 1054
3. [Tryjarski E.:] Schütz, E., *Armeno-Turcica. Selected Studies*, Indiana
University Uralic and Altaic Series, Vol. 164, (Bloomington, Indiana
University Research Institute for Inner Asian Studies, 1998), [in:]
Journal of Asian History, Vol. 34, No. 1, 2000, pp. 72–75. 1059
4. [Tryjarski E.:] Chirli, N., *Algış Bitigi Ermeni Kıpçakça Dualar
Kitabı (An Armeno-Kipchak Prayer Book)*, SOTA Publications
No. 12, Haarlem, SOTA Türkistan ve Azerbaycan Araştırma
Merkezi/ Turkestan and Azerbaijan Research Centre, 2005,
[in:] *Turcica. Revue d'Études Turques*, Vol. 38, 2006,
pp. 404–408. 1063

Preface

The Committee of Oriental Studies of the Polish Academy of Sciences has the pleasure to present to the readers volume XLIII of the series “Prace Orientalistyczne” [‘Research Papers on Oriental Studies’]. The volume constitutes a collection of studies on the Armeno-Kipchak language by Professor Edward Tryjarski, an eminent Polish Turcologist, great authority on Armeno-Kipchak, his life-long main subject of research.¹

Edward Tryjarski (born 1923 in Warsaw), graduated in law, studied Turcology at the Oriental Institute of the University of Warsaw. In 1961 he submitted his dissertation on the Kipchak dialect of the Armenians settled in Poland for which he obtained his doctor’s degree. In 1956 he became a research scholar in the Polish Academy of Sciences, in its Centre for Oriental Studies, and from 1970 in the Institute for the History of Material Culture (from 1992, Institute of Archaeology and Ethnology) where he held his professorship until his retirement. In 1957–1976 Professor Tryjarski was a secretary of the *Rocznik Orientalistyczny*, a Polish journal of Oriental studies founded in 1914, and from 1977 to 2004 its editor-in-chief. Professor Tryjarski is a member of many academic societies, like e.g. Société Asiatique, Finnish Oriental Society, Polish Oriental Society, Permanent International Altaistic Conference (PIAC). He is a holder of the Holy Masrop Mashtots Medal awarded by the “Matenadaran” in Erevan, an Honorary Member of the Committee of Oriental Studies of the Polish Academy of Sciences, continuously participating in its activities.

¹ See *Księga dla uczczenia siedemdziesięciolecia Profesora Edwarda Tryjarskiego. A Volume of Studies Dedicated to Professor Edward Tryjarski on His Seventieth Birthday*, *Rocznik Orientalistyczny* vol. XLIX: 2, 1994: 7–35 (contains biographical sketch and bibliography of Edward Tryjarski 1951–2004); Henryk Jankowski, “Professor Edward Tryjarski”, *Rocznik Orientalistyczny* vol. LVII: 2, 2005: 5-7; “Bibliography of Edward Tryjarski 1995–2004” (compiled by Marek M. Dziekan), *ibid.*, 9–17. In Turkish: “Tryjarski, Edward” in: Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Jabanci Türkologlar*, Ankara 1998: 320–322; “Prof. Dr. Edward Tryjarski: Hayati ve Eserleri” in: Edward Tryjarski, *Türkler ve Doğa*. Editör Dursun Ayan, İstanbul 2016: 11–79.

Armeno-Kipchak was the language of the Armenians who settled in the former south-eastern territory of Poland and used it in the 16th and 17th centuries. It belongs to the Kipchak group of the Turkic languages, together with Karaim, Tatar, and many others. A rich collection of manuscripts and historical documents which attest the legacy of the so-called “Polish Armenians” has been preserved in several libraries and archives in Poland and abroad. Working on these materials, Professor Tryjarski compiled and published his monumental work *Dictionnaire arméno-kiptchak d’après trois manuscrits des collections viennoises* (4 vols., 914 pages in print, released under the auspices of the Polish Academy of Sciences, Centre for Oriental Studies, Warsaw, 1969–1972) with which he gained a wide recognition among scholars. Furthermore, he edited and published a series of monuments of the Armeno-Kipchak language dated from the 16th–17th centuries. His bibliography lists over 300 publications – books, articles, reviews, text editions and materials, bibliographical notes, reports, etc. – in different languages, English, German, French, Russian, Polish, Turkish.

The papers of Professor Tryjarski which constitute a kind of “Armeno-Kipchak Corpus” have been published in different journals and article collections in different places over a long span of time and are not readily available in their entirety. Therefore, it was decided – with the kind consent and assistance from Professor Tryjarski himself – to bring his contributions together and publish them in a single volume in the series “Prace Orientalistyczne”.

The present volume comprises Professor Tryjarski’s contributions on Armeno-Kipchak which cover a wide range of topics – from language and literature, through history and religion, epigraphy, legal and trade documents, to astrology and alchemy. The papers dated from 1960 until present, chronologically arranged, are mostly in English, but also in Russian, German, French, and Polish.

Two papers Professor Tryjarski co-authored with Jean Deny (1879–1963)² (nos. 2 and 3 in the present volume), a dozen of others with Yaroslav R. Daškevič (Dashkevich) (1926–2010) (nos. 6, 7, 9–12, 14, 17, 19, 21, 23, 32).³ Four reviews of books on the relevant topics have been also included.

² Obituary “Jean Deny (1879-1963)” by E. Tryjarski in: *Przegląd Orientalistyczny* [‘Oriental Review’] 50 (2), 1964: 147–150.

³ See in this volume (no. 52) Professor Tryjarski’s paper presenting works of Yaroslav Daškevič on Armenians settled in Poland and their Kipchak language.

Acknowledgments

We would like to acknowledge our gratitude to the original editors and publishers for their consent to reprint the papers included in the present volume.

The Editors made all efforts to obtain consent to publish the contributions, regrettably, however, not in all cases it proved to be possible, given the variety of original editors and/or publishers and due to the changes which occurred over the years.

The Editors would like to express sincere gratitude to Klaus Schwarz Verlag, Berlin, and to Prof. Dr. Barbara Kellner-Heinkele, Secretary General of the PIAC, for their earlier efforts to publish the volume.

Our special thanks go to the following publishers/editors:
Verlag Walter de Gruyter GmbH., Berlin,
Société Royale Belge d'Études Orientales, Ath (Belgique),
Studia Orientalia, Finnish Oriental Society (ed.), Helsinki,
Harrassowitz Verlag, Wiesbaden,
Department of Mongol and Inner Asian Studies, Eötvös Loránd University,
Budapest,
Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge, MA (Reprinted with
permission. © 1980 by the President and Fellows of Harvard College),
Silk Road Studies V, A. van Tongerloo, Editor-in-Chief,
Prof. Dr. Myron Kapral, National Academy of Science of Ukraine, Lviv,
Rocznik Orientalistyczny, Warsaw,
Lehahayer. Journal of History of Polish Armenians, Kraków.

We would like to thank the Polish Academy of Sciences (Faculty of Human and Social Sciences) and to the Faculty of Oriental Studies, University of Warsaw, for the financial support of the present volume.

Thanks, last but not least, are due to the Elipsa Publishers, Warsaw, who readily agreed to include the volume into their publishing plans.

Marek Mejer
Agata Bareja-Starzyńska

EDWARD TRYJARSKI

Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich

1.

O ogólnej sytuacji językowej w gminach Ormian polskich*

Rosnące w ostatnim okresie zainteresowanie tureckim dialektem, którym się posługiwali mieszkający w granicach dawnej Polski i na terenach sąsiednich Ormianie, przejawiające się w podjęciu na szerszą skalę badań nad ocalałymi zabytkami oraz równoczesnym niemal opublikowaniem kilku cennych prac z tego zakresu w Polsce i za granicą, skłania do zastanowienia się nad ogólną sytuacją panującą w gminach polskich Ormian do XVIII w. i nad stanowiskiem i zakresem użycia wspomnianego dialektu. Wydaje się, iż znajomość tych zagadnień — mimo znacznej ilości prac¹ wyszłych spod pióra historyków, armenistów-językoznawców, historyków zajmujących się dziejami Lwowa i osadnictwa, badaczy stosunków Polski z Orientem, historyków obyczajowości dawnej Polski, prawników i turkologów — nie jest dostateczna i wymaga dalszych badań zarówno ze strony językowej, jak historycznej. Rozwiązanie wielu kwestii przynieść dopiero może lepsze zbadanie samego dialektu tureckiego polskich Ormian, poprzedzone wydaniem zachowanych zabytków² rękopiśmiennych, oraz odmian języka ormiańskiego będących w użyciu w gminach ormiańskich na terenie Polski. Studia te — jak wykazują wstępne badania — wymagać będą wielu lat pracy.

Celem niniejszych rozważań jest próba zebrania głównych materiałów rozproszonych w publikacjach o różnorodnym charakterze, dotyczących dziejów

* Słowa podziękowania winien jestem ks. drowi Grzegorzowi Petrowiczowi, prof. drowi Janowi Reychmanowi oraz prof. drowi Eugeniuszowi Słuszkiewiczowi za łaskawe przeczytanie maszynopisu i cenne uwagi. Uprzejme podziękowanie składam również prof. drowi Jeanowi Deny'emu, który zechciał przejrzeć szpalty artykułu.

¹ A. Gawroński, *Język Ormian polskich*, „Encyklopedia Polska”, str. 452—455, podaje, iż bibliografia dotycząca dziejów polskich Ormian liczy ponad 100 pozycji. Liczba ta jest dzisiaj niewątpliwie nieaktualna. Znajdująca się dotychczas w rękopisie bibliografia p. Stanisława Donigiewicza ma zawierać ponad 2000 fiszek.

² Patrz cz. 2., *O nauce języków ...*, przyp. 1—6.

Ormian polskich, i naszkicowanie na tej podstawie tytułem roboczej hipotezy skomplikowanej sytuacji językowej tej grupy etnicznej, żyjącej w granicach dawnej Rzeczypospolitej w ciągu lat kilkuset. W szczególności mogłyby tu wchodzić w grę następujące kwestie: zagadnienia poliglotyzmu i bilingwizmu, język mówiony i pisany, zabytki języka pisanego, stopień znajomości języka ormiańskiego i dialektu kipczackiego, jak również innych języków, kwestie terminologiczne, zakres użycia rywalizujących języków, kontakty językowe Ormian polskich z ich pobratymcami żyjącymi poza granicami państwa oraz zakres nauczania języków w szkołach ormiańskich. Tej ostatniej sprawie poświęcono 2. część niniejszej pracy. Pod względem chronologicznym rozważania obejmą głównie 2. połowę XVII w., kiedy to w związku z ruchem unickim sprawy językowe ulegają dalszemu skomplikowaniu, co w rezultacie przynosi m. in. zupełne porzucenie dialektu turecko-kipczackiego.

Trudno byłoby znaleźć pracę traktującą o Ormianach, która by nie zawierała bodaj wzmianki o szczególnych uzdolnieniach językowych tego narodu. Można by oczywiście długo i bezskutecznie rozważać, czy tzw. wrodzone zdolności językowe umożliwiły Ormianom nawiązanie żywych kontaktów z innymi narodami i wystąpienie na widownię w powszechnie znanej roli kupców, pośredników, tłumaczy itd., czy też odwrotnie: wędrowni przez obce kraje uczyli ich mowy zamieszkujących je ludzi. W każdym razie łatwość Ormian w posługiwaniu się obcymi językami zalicza się do twierdzeń na ogół nie kwestionowanych. Dotyczy to zwłaszcza języka mówionego w jego codziennej, potocznej postaci.

Rola, jaką dzięki swym nieprzeciętnym zdolnościom odegrali Ormianie w służbie dyplomatycznej polskiej jako uczestnicy poselstw, agenci i tłumacze, została dokładnie zbadana³, i to dla całości dziejów dawnej Rzeczypospolitej. Dalsze studia nad tym problemem — zwłaszcza wobec dotkliwych strat archiwalnych — mogłyby, jak się wydaje, przynieść jedynie pewną ilość uzupełnień, nie zmieniających posiadanego obrazu.

O ile rzucająca się w oczy, a przecież tylko wyjątkowo dochodząca do granic prawdziwego poliglotyzmu⁴ znajomość obcych języków u Ormian stanowiła

³ Patrz głównie B. Baranowski, *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku*, Łódź 1950. Tenże, *Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej*, „Myśl Karaimska” I, 1945. Tenże, *Znajomość języka tureckiego w dawnej Polsce (do poł. XVII w.)*, „Rocznik Orientalistyczny” XIV, 1938. J. Reychman, *Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce XVIII w.*, Wrocław 1950. Tenże, *Tłumacze języków wschodnich w Polsce XVIII w.*, „Myśl Karaimska” II, str. 66—78. Tamże bogata literatura.

⁴ Liczba języków, które znali poszczególni wybitni Ormianie polscy, wynosi kilka w świetle tradycyjnych źródeł. Pewna mniszka z Kamieńca imieniem Maria, z którą o Pidou rozmawiał w 1666 r., „że świat cały zwiedziła, Armenię, Ziemię św. i Włochy, oprócz języka rodzinnego, tj. ruskiego i ta-

O OGÓLNEJ SYTUACJI JEZYKOWEJ W GMINACH ORMIAN POLSKICH 9

przedmiot licznych prac, o tyle codzienne, wewnętrzne stosunki panujące w poszczególnych gminach polskich Ormian czekają na zbadanie. Wydaje się, iż powinno ono być kilkukierunkowe i z jednej strony obejmować studium źródeł archiwalnych w postaci zapisków, kronik, relacji itd. dotyczących społecznych i kulturalnych stosunków w poszczególnych koloniach, z drugiej zaś — analizę wszelkich postaci języka ormiańskiego, będącego w użyciu na terenach dawnej Polski oraz — na co by należało położyć obecnie szczególny nacisk — stopnia znajomości i rozpowszechnienia dialektu turecko-kipczackiego. Obecny stan naszych wiadomości jest w tym zakresie — mimo kilku cennych prac — raczej ubogi.

Od wielu dziesiątków lat jest wiadome nauce — początkowo na podstawie źródeł oraz prac historyków⁵, a następnie ogłoszonych drobnych fragmentów zabytków pisanych⁶ — że Ormianie polscy posługiwali się, obok języka ormiańskiego, wspomnianym dialektem tureckim.

Wielce interesująca jest w tym względzie wzmianka Ormianina S y m e o n a z pamiętnika jego podróży do Polski (I poł. XVII w.):

„I lwowscy Ormianie po ormiańsku nie umieją, ale po polsku i po kipczacku mówią, który jest tatarskim językiem”⁷.

Problem genezy tego stanu rzeczy i jego historycznych uwarunkowań stał się przedmiotem badań również turkologów i przyniósł w rezultacie powstanie

tarskiego, mówiła także po włosku i po ormiańsku”, *Krótką wiadomość ...: Pawiński, Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z Kościołem rzymskim w XVII wieku*, str. 70. Zupełnie wyjątkowo słyszymy np. o Łazarzu Słoniowskim, który miał władać 78 (!) językami, por. *Historyczny rys stosunków polsko-ormiańskich*, „Wschód” 2/28, 1938, str. 39, gdzie autor powołuje się na o. Pidou. Patrz Pawiński, *op. cit.*, str. 33.

⁵ Np. znana relacja o. Pidou, prace Gromnickiego, Szaraniewicza, Zacharyasiewicza (patrz wykaz literatury).

⁶ Pierwszy fragment tekstu ogłosił Kraelitz-Greifenhorst w 1921 r.: *Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen*, WZKM XXVI, ale już w latach 1894—1896 nad dokumentami tego typu pracowali Kuczuk-Joanniesow i Korsz, patrz Т. И. Грунин, *Памятники половецкого языка, XVI века*, Księga ku czci Gordlewskiego, str. 91 oraz А. В. Крымський, *Тюрки, їх мови та літератури*, str. 157—158.

⁷ „Ew Lovay Hayk'n haynag či kiden, ayl lėhnağ ew xpčagnağ zručen, or ē t'at'ri lezu”, *Des Armeniers Simeon aus Polen Reisebeschreibung*, Wien 1936, str. 346. Zwrócenie uwagi na tę wzmiankę i jej przekład zawdzięczam ks. K. Roszce. „A partir de l'an 1500, les Arméniens de Galicie parlaient le tatar” stwierdził F. Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine*, str. 56, nie podając jednak podstaw tak precyzyjnego wyliczenia. Dwaj Ormianie pochodzący z Kaffy: Tajczadin, który w 1376 r. sporządził testament we Lwowie, oraz Jakub, syn Szachinszacha, jeden z fundatorów lwowskiej katedry ormiańskiej (1363 r.), mówili w domu po kipczacku, T. Mańkowski, *Orient w polskiej kulturze artystycznej*, 1959, str. 99—100.

dwóch głównych hipotez dotyczących okoliczności, w jakich wygnani ze swej ojczyzny Ormianie⁸ przyswoili sobie nowy, obcy język: Kraelitz-Greifenhorsta i Kowalskiego⁹. Najnowsze prace¹⁰ zbliżają się na ogół do hipotezy Kowalskiego, w myśl której Ormianie polscy nabyli umiejętności dialektu kipczackiego w XIV w., w czasie pobytu na Krymie, a nie dopiero w XVI w. w wyniku kontaktów handlowych z Tatarami, jak to przypuszczał Kraelitz.

Okoliczności przyjęcia dialektu kipczackiego przez Ormian przedstawił — w sposób pełniejszy niż Kowalski — Mańkowski¹¹ opierając swe uwagi na badaniach archiwalnych włoskich, rosyjskich i częściowo ormiańskich. Okoliczności te łączyć by się miały z drugą emigracją ormiańską po zburzeniu przez Mongołów i Tatarów pod wodzą Czarma-chana¹², wodza pułków Uchtaj-chana [Ögödäi], stolicy Ani w roku 1239. Uciekający mieszkańcy Ani schronić się mieli w cylicyjskiej Armenii, w Wan i Sis, w Dżulfie nad rzeką Araksem i w Ak-Saraju (Akh-sara), położonym między Astrachaniem a Kazaniem, po drugiej stronie łańcucha gór kaukaskich, nad brzegami Achury. W Ak-Saraju pozostali ormiańscy emigranci 60 lat i w tym czasie przyswoili sobie język¹³ i obyczaje Tatarów, wśród których zamieszkali. Jednak

⁸ Dwa główne kierunki emigracji określa ogólnie Malachia Ormanian: „One party, taking the northern route, crossed the Caucasus and the Euxine, and went to settle in Georgia, the Crimea, Poland, Moldavia, Wallachia, and Hungary ... Another party took the southern route, and settled successively in Comagene, in Cicilia [s.], in Syria, and in Caramania ...”, *The Church of Armenia ...*, 2nd ed. 1955, str. 47.

⁹ Kraelitz-Greifenhorst, *op. cit.*; T. Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Kraków 1929 oraz tenże, *Wyrazy kipczackie w języku Ormian polskich*, odb. z *Księgi pamiątkowej ku czci J. E. Hachana H. Saraji Szapszala*, Wilno 1938. Obie teorie przytacza E. Słuszkiewicz, *Remarques sur la langue turque des Arméniens et sur les emprunts turcs de l'arménien*, „Rocznik Orientalistyczny” XV, str. 268, podając hipotezę Kowalskiego jako udowodnioną.

¹⁰ M. Lewicki, R. Kohnowa, *La version turque-kiptchak du «Code des lois des Arméniens polonais» d'après le ms. N° 1916 de la Bibliothèque Ossolineum*, „Rocznik Orientalistyczny” XXI, str. 153—300; J. Deny, *L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604—1613)*, 1957, str. 8, przypuszcza, że Ormianie przybyli na Krym byli w kontaktach z Kumanami od XI wieku.

¹¹ Twierdzenia Mańkowskiego, pomieszczone w pracy zatytułowanej *Sztuka Ormian lwowskich*, ująć mogły uwagi części badaczy. Cf. tenże, *Orient w polskiej kulturze artystycznej*, 1959, str. 32—34.

¹² Çormayun, Lewicki i Kohnowa, *op. cit.*, str. 157.

¹³ *Op. cit.*, str. 33. Na tej samej stronie w innym miejscu Mańkowski formułuje swe twierdzenie nieco ostrożniej: Ormianie w czarnomorskich koloniach genueńskich mieli „znajomość języka tatarskiego czyli tureckiego w nareczu kipczackim, wyniesioną może z czasów pobytu w Ak-Saraju”

O OGÓLNEJ SYTUACJI JĘZYKOWEJ W GMINACH ORMIAN POLSKICH 11

uciskani przez nich uzyskali w 1299 r. pozwolenie konsula genueńskiego na osiedlenie się w Kaffie, dokąd się przebili z bronią w ręku przez wzbraniających im wyjścia z Ak-Saraju Tatarów. Osiedlenie to przypaść miało na r. 1331, jednak osadnictwo Ormian w portach czarnomorskich, m. in. w Kaffie sięgać by miało nie tylko pierwszej fali emigracyjnej po zdobyciu Ani przez Arp Aslana w 1064 r., ale jeszcze wcześniej, prawdopodobnie do X wieku¹⁴.

Gdyby fakt przyjęcia dialektu kipczackiego umieścić istotnie we wspomnianych ramach chronologicznych i topograficznych, można by zauważyć, że interesujące nas procesy symbiozy języka ormiańskiego i tureckiego w gminach polskich przebiegały również — prawdopodobnie wcześniej — w osadach czarnomorskich, w Kaffie, Sudaku i in. W związku z tym być może należałoby się liczyć z możliwością przeniesienia na grunt polsko-ruski nie tylko języków, ale także powstałych wcześniej tradycji lub zwyczajów dotyczących ich współzycia. W ten sposób mogłoby się okazać, że sytuacja językowa, obserwowana w polskich gminach, np. w zakresie prowadzenia ksiąg metrykalnych, protokołów sądowych i testamentów, wstawek ormiańskich w rękopisach religijnych w dialekcie kipczackim itp. jest pod pewnymi względami tylko odbiciem lub powtórzeniem sytuacji powstałych wcześniej i na innym terenie.

Przypuszczenie to wymagałoby ewentualnego zbadania, wypada jednak równocześnie pamiętać, iż otoczenie językowe, w którym w obu wypadkach przyszło Ormianom się posługiwać przyswojonym językiem, różniło się znacznie i że sytuacja pod tym względem wykazywała swoiste cechy nawet w poszczególnych gminach. Gdy idzie o teren Lwowa, to warto w tym miejscu przypomnieć niewątpliwie drugoplanowy, ale być może nieobojętny dla całości sprawy fakt zamieszkiwania w tym mieście grup innych turkojęzycznych mniejszości: Tatarów i Karaimów¹⁵.

(podkreślenie moje E. T.). Wg danych, pochodzących ze sporządzonego przez Turków w 1475 r. spisu ludności, ludność Kaffy liczyć miała w tym okresie 70.000, z czego 65% stanowić mieli Ormianie, M. Małowist, *Kaffa w drugiej połowie XV-ego wieku*, str. 40. Stykali się oni także m. in. z Karaimami: „Ausserdem fanden sich in Kaffa Juden von zweierlei Glaubensrichtung, talmudische und karäische, W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, t. II, str. 176 z powołaniem się na J. Schiltbergera (1394 — 1427), *Reisen in Europa, Asia und Afrika*, wyd. K. Fr. Neumann, München 1859.

¹⁴ Mańkowski, *op. cit.*, str. 35; „Die Letzteren [tj. Ormianie w Kaffie] sind als ein Theil derjenigen Armenier anzusehen, welche in Folge der grausamen Verheerung ihrer Heimat durch die Tataren freiwillig oder unfreiwillig ausgewandert waren und sich zunächst in der Gegend von Astrachan angesiedelt hatten; von dort waren sie in so grosser Menge in die Krim gezogen...”, Heyd, *Geschichte*, t. II, str. 174.

¹⁵ „Istniała jeszcze trzecia gmina we Lwowie, a była to gmina Karaicka czyli Karaimska. Gdzie Karaici mieszkali, trudno dziś osądzić, nie mamy do

Jak wynika z kronikarskich zapisków, zamieszkiwała tu od niepamiętnych czasów¹⁶ grupa osiadłych „Tatarów”¹⁷. Mieli być oni, podobnie jak Ormianie, dobrowolnymi osadnikami, sprowadzonymi przez książąt ruskich¹⁸. Mieli też

tego żadnych danych ... Faktem jest, że jeszcze z końcem XV wieku istniała obok gminy, t.zw. w aktach: «rabanowe», gmina karaicka. W latach 70-ych XVI wieku napotykamy w aktach raz jeden wzmiankę o jakimś spadku po «Karaimie». W żadnej atoli sprawie, czy cywilnej, czy karnej lub administracyjnej nie ma mowy o Karaitach i dlatego musimy przypuścić, że ustąpili ze Lwowa i osiedli w pobliskim Dawidowie, gdzie do niedawna kilka jeszcze było rodzin”, M. B a l a b a n, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI-go i XVII-go wieku*, Lwów 1906, str. 6—7.

¹⁶ O Tatarach jako mieszkańcach Lwowa wspomina już przywilej zasadzający tego miasta z 17. VI. 1356 r. wydany przez króla Kazimierza. Wymieniając mianowicie obce nacje mieszkające we Lwowie mówi o „nationes Ormenorum, Iudaeorum, Saracenorum, Thartarorum, Ruthenorum”, w innym zaś miejscu nawiązuje do „Ormenis, Iudaeis, Saracenis, Ruthenis et aliis gentibus”, cyt. wg B a l z e r a, *Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie*, Lwów 1909, str. 5—6. Zgodnie z dość przekonywającą propozycją B a l z e r a należałoby w drugim cytacie pod „Saraceni” rozumieć Tatarów, zaś w pierwszym opuścić przecinek między „Saracenorum” i „Thartarorum”, uważając „Thartarorum” za bliższe wyjaśnienie wyrazu „Saracenorum”. Jak bowiem twierdzi B a l z e r, „z ludów islamicznych (Saraceni) jedni tylko Tatarzy osiedleni byli w znaczniejszej ilości w średniowiecznym Lwowie”, *op. cit.*, str. 6, przyp. 1.

¹⁷ „Pośród 5 narodów... Ormiański zamieszkiwał całą wyższą ormiańską ulicę, aż do klasztoru Dominikanów — Tatarski, w ulicy krakowskiej ku samej północy, od ulicy ormiańskiej ku bramie idąc, miał kilka swych domów; gnieździli się około bramy krakowskiej, która dosyć długo, bo jeszcze w początku 16 wieku zwała się porta tartarica (przypp. 3: Pozostała tradycja, że w mieście w tym mieyscu gdzie konwent dominikański teraz, niegdyś istniał meczet tatarski), zaś oprócz kilku domów w pośród murów, ich właściwa osada była na przedmieściu za toż krakowską bramą, i trudnili się garbarstwem i handlem”, Dyonizy Z u b r z y c k i, *Kronika miasta Lwowa*, Lwów 1844, str. 10-11.

¹⁸ „W tym roku [tj. 1403] podług Zimorowicza mieli bydz Tatary, których niegdyś książęta ruscy we Lwowie usadowili, wypędzonymi za mury z miasta, z powodu że ich obwiniono iż dzieci wykradali, i że ich usadowiono za miastem w fosach. My znajdziemy ich później w roku 1405, 1407 i następnych, jeszcze tak w mieście, iako i za miastem w fosach, i że ci którzy w fosach mieli swe domki iuż tam dawno mieszkali, i podatki do miasta, gdy tego potrzeba była, również iak i inni posiadacze opłacali.... byli to spokojni rzemieślnicy i handlarze”, *op. cit.*, str. 66. B a l z e r uważał, że Ormianie mogli przybyć razem z Tatarami: „... chodziło tu o migrację takiego żywiołu ormiańskiego, który przez pewien czas przedtem przebywał już w krajach Złotej Hordy razem z Tatarami. Jak tam wiódł z nimi żywot wspólny, jak później, we Lwowie, zamieszkał z nimi razem, tak też razem z nimi mógł się tu przesiedlić, oczywiście przedewszystkiem z pobudek ekonomicznej natury”, *Statut*, str. 146.

O OGÓLNEJ SYTUACJI JĘZYKOWEJ W GMINACH ORMIAN POLSKICH 13

w pełni wrosnąć w nowe środowisko i nie utrzymywać kontaktów ze swymi z dala żyjącymi rodakami¹⁹.

D. Z u b r z y c k i, kronikarz Lwowa, którego zresztą informacje bywały nieraz kwestionowane przez późniejszych historyków, pisząc o owej grupie Tatarów odrzuca sugestię Z i m o r o w i c z a, jakoby grupa ta miała jakiś związek z tzw. Tatarami litewskimi²⁰. Według mniemania tego autora, „ci tatarscy mieszkańcy od czasu do czasu przyjmując wiarę chrześcijańską, wsiąkali powoli w ludność tego miasta polską, ruską lub o r m i a ń s k ą” (podkreślenie moje E. T.). W związku z tym nasuwa się kilka niepokojących pytań. Czy są podstawy do całkowitego wykluczenia możliwości pewnych oddziaływań językowych między ową grupą „Tatarów” — zapewne nie Mongołów, lecz tureckich mieszkańców Kipczaku — a mówiącą również dialektem kipczackim i zamieszkującą w bezpośrednim sąsiedztwie częścią lwowskich Ormian? Czy na stosunki językowe mógł pozostać bez wpływu fakt owego „wsiąkania” etnicznego Tatarów m.in. w ludność ormiańską miasta i jaki kierunek oddziaływania można by ewentualnie zakładać?

Jak wiadomo, utrata języka przez pewną grupę etniczną zachodzić może pod wpływem nacisków zewnętrznych (polityka wynaradawiania, wszelkie odmiany dyskryminacji stosowane przez wrogie innojęzyczne grupy) lub dobrowolnie, np. jako rezultat wyboru innego języka uznanego za posiadający wyższą rangę społeczną, za bardziej przydatny itp. Wiadomo również, że wieki najsroźszych prześladowań narodowych nie potrafią doprowadzić do wytepienia języka grupy, która się tym prześladowaniem świadomie przeciwstawia²¹. Jak dojść tedy mogło do utraty języka ojczystego przez emigrantów ormiańskich?

Wydaje się, iż proces ten w zasadzie się nie różnił od innych podobnych, a tak często obserwowanych w dziejach procesów stopniowej utraty języka przez emigrantów zmuszonych do życia w obcych innojęzycznych środowiskach²².

¹⁹ „A nareszcie niemogły bydz związki Tatarów koczujących, z temi Tatarami, którzy osiadłszy, przywiązali się do miejsca i weszli w towarzyskie spokojne stosunki. Pierwsi brzydzili się i pogardzali drugimi, iako temi, którzy wyzuli się z ich narodowego życia”, Z u b r z y c k i, *op. cit.*, str. 67.

²⁰ „Jak osady tatarskie w Litwie powstały wiadomo z historii polskiej, a zatem przekona się, że to nieiest ta mała garstka Tatarów lwowskich; Witold umarł w roku 1430, a o Tatarach przy Lwowie będzie jeszcze wzmianka pod rokiem 1509”, *ibid.*

²¹ „Le rythme d'assimilation est différent aussi suivant que s'exercent ou non des propagandes, un enseignement plus ou moins systématique et officiel, des mesures de coercitation et inversement un esprit de résistance plus ou moins énergique: la volonté consciente intervient plus ou moins dans la propagation des langues”, M. C o h e n, *Le langage. Structure et évolution*, Paris 1950, str. 73.

²² „Języki, które przenoszone są na różne miejsca, wskutek narażenia na częste i różnorodne oddziaływanie zupełnie nieraz odmiennych języków tracą

Trwał więc prawdopodobnie kilka pokoleń²³, poprzedzony krótszym lub dłuższym okresem dwujęzyczności, a wywołany był chęcią lepszego dostosowania się i włączenia do nowego środowiska²⁴. Wydaje się więc, że należy wykluczyć możliwość przymusowego niejako wynarodowienia językowego Ormian przez Połowców, jakkolwiek stosunki między nimi nierzadko przybierały postać zbrojnych starć²⁵.

Wolno sądzić, że głównym zajęciem wygnanych z kraju Ormian stało się

na ogół szybciej niż inne swe cechy indywidualne. Przemieszczenie języka jest więc często przyczyną jego degradacji", J. V e n d r y e s, *Źęzyk*, Warszawa 1956, str. 275.

²³ „Okolo tego czasu [tj. 1485 r.] przybyli Ormjanie z Krymu do Lwowa, którzy przez d l u ż s z y c z a s [podkreślenie moje E.T.] żyjąc z Tatarami, mowę ormiańską skazili i w Polszcze rozpowszechnili", S. B a r a c z, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, str. 109. G r u n i n podaje, iż Ormjanie pozostawali w politycznej zależności od Połowców w ciągu prawie 300 lat, *op. cit.*, str. 90.

²⁴ J. D e n y nie rozważa bliżej przyczyn, które doprowadziły do zmiany języka przez osiadłych na Krymie Ormian, uważając sprawę za niejako samo przez się zrozumiałą: „Tous ces détails confirment notre hypothèse qui se présente d'ailleurs naturellement à l'esprit et d'après laquelle des Arméniens ont dû être en contact avec les Comans ou se trouver sous leur domination, aussi bien dans certaines villes que dans la campagne. Ils auraient finalement appris la langue des Comans plutôt que celle des Byzantins ou des Génois", *op. cit.*, str. 9.

²⁵ „Na wezwanie tedy księcia Izaśława dwadzieścia tysięcy Anitów wkroczyło w roku 1062 do ruskich krajów, gdzie przeciw Połowcom przez trzy lata zbrojną odprawiali posługę", B a r a c z, *Rys...*, str. 61 oraz przypis 62 do tegoż miejsca: „Wg urzędowego świadectwa ks. Jana Symonowicza Arcybiskupa lwowskiego z dnia 21 lutego 1809 r. danego Jerzemu Bohdanowiczowi rotmistrzowi pułków węgierskich: viginti millia equitum Cruciferorum Kijoviam advenisse", por. też F. M a c l e r, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine*, str. 56. Wzmiankę o tej samej liczbie 20 tys. rycerzy ormiańskich zamieścił również D e n y — w cudzysłowie, lecz bez podania źródła — pod rokiem 1064: „Vingt mille guerriers arméniens se seraient rendus alors en Crimée, sous la conduite de deux princes». Des princes russes, notamment Théodore Dimitrievitch se servirent de ces émigrés contre les Polovtses", *op. cit.*, str. 8. Jak widać, źródła różnią się w szczegółach. Przeciwno łączeniu tej daty z początkiem dziejów Ormian na Rusi gwałtownie protestował B a l z e r: „... ósmy dziesiątek lat XIII stulecia, to najstarsza, pewniejsza, i jak wszystko za tem przemawia, naprawdę początkowa data historyi Ormian we Lwowie i na Rusi... Wszystkie inne wcześniejsze, poczynając od apokryficznej 1062 r., wraz z całym aparatem dorobionych uzupełnień czy uzasadnień, z pierwotną służbą rycerską Ormian w drużynach książąt ruskich, z kilkakrotnem zburzeniem Ani jako bezpośrednią przyczyną ich przesiedlenia się, nawet z «uciskiem» tatarskim jako powodem opuszczenia dziedzin tatarskich, snadno można pominąć jako czcze domysły", *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519*, str. 150.

O OGÓLNEJ SYTUACJI JEZYKOWEJ W GMINACH ORMIAN POLSKICH 15

lub pozostało kupiectwo²⁶. Po pierwsze bowiem można przypuszczać, że właśnie grupa przywykłych do wędrówek kupców podjęła najliczniej i najchętniej przymusowy skądinąd trud przesiedlenia się²⁷, pó drugie samo miejsce nowego osiedlenia — Krym²⁸, będący odwiecznym centrum handlu międzykontynentalnego, predestynował niejako do podjęcia tego zajęcia, nie wspominając już o prawdopodobnym zamierzonym wyborze tego właśnie miejsca. Po trzecie wreszcie, tak silnie związane z Ormianami w okresie późniejszym uprawianie handlu pozwala się domyślać, że mieli oni w tym względzie wielowiekowe tradycje, które nie uległy przerwie w okresie ich pobytu w państwie połowieckim.

Skądinąd wiemy, że warunki prowadzenia handlu w stepie połowieckim zarówno przed podbojem Mongołów, jak i po nim były bardzo pomyślne²⁹.

²⁶ „...terra ista populata esse in maiore parte Ermenis, qui sunt nobis fidelissimi et boni mercatores...”, piszą o koloniach nad Morzem Czarnym źródła geneueńskie, *M a ñ k o w s k i*, *op. cit.*, str. 32. „Ormianie w czarnomorskich koloniach geneueńskich stali się czynnikiem pośredniczącym handlowo z krainą tatarską, otaczającą Kaffę i inne kolonie na Krymie”, *ibid.*, str. 33. „Co się tyczy tubylczej ludności miasta [tj. Kaffy, E. T.], a mianowicie Ormian, Greków, Tatarów, Żydów oraz nielicznych Włochów, to wydaje się, że tak jak w poprzedniej epoce uprawiali oni nadal głównie handel towarami lewantyńskimi. Sprowadzali je z Trapezuntu, Samastrii, Pery i innych pobliskich portów oraz z Persji i transportowali do Moldawii, Polski i państwa moskiewskiego. Kupcy ci to element ogromnie ruchliwy”, *M. Małowist, Kaffa — kolonia geneueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453—1475*, str. 106; „...wymiana towarów między Kaffą i jej zachodnimi sąsiadami przyczyniła się do przesiedlania się wielu Ormian i Żydów do miast polskich i moldawskich”, *op. cit.*, str. 64. „Kupców kaffeńskich reprezentowali we Lwowie najwcześniej Ormianie... Lazar *Armenus de Caffa* w 1386 roku miał już z dawnonie stosunki z Ormianami we Lwowie. ... W pierwszej połowie XV w. kaffeńscy Ormianie są posiadaczami domów we Lwowie... Przebywa ich we Lwowie już znaczniejsza liczba”, *Ł. Charewiczowa, Handel średnio-wiecznego Lwowa*, str. 55.

²⁷ Skład socjalny i zawodowy grup emigrantów nie jest nam dokładnie znany. Tradycyjne opracowania, wymieniając rycerzy, architektów, rzemieślników, rzadziej rolników, podkreślają zgodnie przewagę kupców. „Prześladowaniom przez Turków ulegały w Armenii przedewszystkiem warstwy najbardziej kulturalne i zarazem najbardziej zasobne materialnie”, *M a ñ k o w s k i*, *op. cit.*, str. 80.

²⁸ „Kolonje handlowe geneueńskie na Krymie, podległe wprawdzie oficjalnie chanom kipcackim, w rzeczywistości jednak prawie samoistne, rządzące się autonomicznie... nie tylko koncentrowały u siebie handel produktami Krymu i dzisiejszej południowej Rosji; ich handlowe stosunki sięgały Azji Mniejszej, Kaukazu, Persji i Indyj”, *M a ñ k o w s k i*, *op. cit.*, str. 31. „Po upadku w r. 1475 Kaffa... do dawnej świetności... nie wróciła już nigdy, jakkolwiek pozostała centrum, w którym handel do pewnego stopnia zawsze trwał”, *ibid.*, str. 34.

²⁹ „...wrogie stosunki pomiędzy książętami ruskimi a chanami połowieckimi bardzo często nie przeszkadzały normalnemu przebiegowi handlu. Kupcy ze swymi towarami przechodzili swobodnie z jednej strony na drugą, nie obawiając

Stwierdza to m. in. również znany historyk ormiański z XIII w. K i r a k o s z z Handżaku w odniesieniu do czasów sobie współczesnych, tj. okresu podboju mongolskiego³⁰. Pamiętając nadto, iż wśród ludności koczowniczej Kipczaków po zawojowaniu go przez „Tatarów”-Mongolów odsetek tych ostatnich był bardzo niski³¹ oraz przyjmując za J a k u b o w s k i m³², że „już w XIV w. w Ulusie Dżuczego (w Złotej Ordzie) wytworzył się język literacki — nie mongolski lecz turecki, przy czym ze znamionami elementów kipczackich i oguzyjskich występujących nad Dolną Syr-Darią i w Chorezmie”, i że użycie języka mongolskiego ograniczało się w XIII w. jedynie do prowadzenia korespondencji dyplomatycznej, a w XV w. językiem tym „mało kto się już w Deszt-i Kipczak posługiwał”³³, nie trudno przyjść do przekonania, iż zdobycie praktycznej umiejętności języka turecko-kipczackiego jako powszechnie używanego i naj-

się wcale napaści ze strony któregośkolwiek z przeciwników”. „Swobodne przechodzenie karawan przez wrocie obozy jest bardzo charakterystyczne dla feudalnego Wschodu”, B. G r e k o w i A. J a k u b o w s k i, *Złota Orda i jej upadek*, słowo wstępne i redakcja prof. Ananiasza Z a j ą c z k o w s k i e g o, Warszawa 1953, str. 37. „Nigdzie chyba w imperium mongolskim kupcy mużulmańscy nie cieszyli się takim uznaniem i nie korzystali z takich przywilejów jak w Złotej Ordzie za Batu-chana i jego następcy Berke-chana”, *ibid.*, str. 62. Pomyślną koniunkturę potrafili wyzyskać zapewne na swoją korzyść i kupcy ormiańscy. O protekcyjnym stosunku władców mongolskich względem obcych kupców patrz też H e y d, *op. cit.*, t. II, 1879, str. 75—77.

³⁰ G r e k o w i J a k u b o w s k i, *op. cit.*, str. 63.

³¹ „W dawnych czasach państwo to [tj. Złota Orda] było krajem Kipczaków, ale kiedy opanowali je Tatarzy, Kipczacy stali się ich poddani. Później oni [Tatarzy] pomieszażyli się i spokrewnili z nimi [Kipczakami] i ziemia wzięła górę nad przyrodzonymi i rasowymi cechami ich [Tatarów] i wszyscy oni stali się jakby Kipczakami, jak gdyby należeli do jednego [z nimi] rodu, a to dlatego że Mongolowie [i Tatarzy] osiedlili się na ziemi Kipczaków, zawierali z nimi małżeńskie związki i pozostawali na stałe w ich [Kipczaków] ziemi”. Cytując ten fragment al-Omariego wg W. G. T i e z e n h a u s e n a, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, J a k u b o w s k i, *op. cit.*, str. 64, dodaje: „Słowa al-Omariego wskazują na to, że kulturalni ludzie współcześni tym wydarzeniom dokładnie obserwowali proces turkizacji zdobywców tatarskich. Liczba ich w porównaniu z trzonem koczowniczej ludności stepów kipczackich była tak znikoma, że proces ten stał się rzeczą nieuniknioną”. „... (na samym stepie) ...Kipczacy mieli wyraźną przewagę, a Tatarzy stanowili tylko niewielką uprzywilejowaną część ludności; składało się na nią kilka tysięcy wojska mongolskiego i towarzyszących mu rodzin...”.

³² B. S p u l e r w *Die Goldene Horde* mówi o dwóch „Staatssprachen” — mongolskim i tureckim, zob. A. Z a j ą c z k o w s k i, *Słowo wstępne* (str. 12) do polskiego przekładu cytowanej pracy J a k u b o w s k i e g o i G r e k o w a. A. Z a j ą c z k o w s k i podziela tu pogląd J a k u b o w s k i e g o: „Niesłusznie badacze mówią o języku mongolskim jako będącym w użyciu w państwie złotoordowym”, *ibid.*

³³ *Złota Orda...*, str. 64 i 65.

bardziej przydatnego przy wykonywaniu czynności kupieckich³⁴ na rozległych terenach Złotej Ordy stać się mogło dla emigrantów ormiańskich nakazem trzeźwego rozsądku oraz celem wartym zabiegów i wysiłku³⁵.

Przytoczone względy, a zwłaszcza fakt stałego i bezpośredniego wpływu środowiska tureckiego sprawił, że osiadli z dala od ojczyzny Ormianie zwrócili się do tureckiego i „auraient finalement appris la langue des Comans plutôt que celle des Byzantins ou des Génois”³⁶. Mówiąc o języku kumańskim³⁷, języku będącym w powszechnym i najszerszym użyciu w państwie Złotej Ordy musimy oczywiście założyć jego znaczne zróżnicowanie dialektalne, odpowiadające rozległym obszarom, na jakich był mówiony. O podobnym zróżnicowaniu nie wiemy jednak zbyt wiele³⁸ i dopiero przyszłe dokładniejsze badania mogłyby wyjaśnić np. sprawę występowania owych innojęzycznych elementów, o jakich wspomina J a k u b o w s k i³⁹. Wydaje się również, że dotychczasowa nasza znajomość tureckiej mowy Ormian polskich jest jeszcze zbyt mała, by można było na jej podstawie ustalić, jaka odmiana języka kumańskiego z terytorium Deszt-i Kipczak przyczyniła się w decydującej mierze do jej powstania.

Przechodząc do sprawy osiedlenia się Ormian na południowych kresach państwa polskiego wystarczy jedynie przypomnieć, że badania dotychczasowe są dalekie od jednoznacznych ustaleń⁴⁰, dostarczają jednak przekonywujących

³⁴ „... армяне, как наиболее культурный народ того времени, выполняли у половцев роль торговых посредников и обслуживали их в культурном отношении. Естественно, для такой роли они должны были знать и язык половцев”, Т. И. Грунин, *op. cit.*, str. 90.

³⁵ „Von allem Anfang an stand neben der mongolischen Sprache die türkische, die sich in der Horde in einer besonderen Form ausgeprägt hat, wobei Wörter aus den türkischen Idiomen des Westens, dem Oghusischen und Kumanschen, also von den unterworfenen Völkern, aufgenommen wurden. Die türkische Sprache musste als diejenige des Hauptteils der Bevölkerung auch im amtlichen Verkehr verwendet werden”, S p u l e r, *op. cit.*, str. 288.

³⁶ D e n y, *op. cit.*, str. 9. „Ausländer lernten mit Vorliebe dieses Idiom, wenn sie nach dem Qypčaq reisten, da es ihnen offenbar weiter half, als die Kenntnis des Mongolischen”, S p u l e r, *op. cit.*, str. 289.

³⁷ Terminu tego używamy w niniejszej pracy wymiennie z „kipczackim”. Zastosowanie rozróżnienia zaproponowanego ostatnio przez J. D e n y, *op. cit.*, str. 10, by termin „kipczacki” odnosić do materiałów pochodzenia arabskiego, zaś „kumański” do innych tekstów (język *Codex Cumanicus*, turecki Ormian polskich oraz karański), nie wydaje się niezbędne w obecnym stanie badań. Za propozycją D e n y’ego wypowiedział się ostatnio G r u n i n w recenzji z *Arméno-coman...*, „Вопросы языкознания” 6, 1958, str. 114. O formalnym utożsamianiu Kumanów z Kipczakami przez R u b r u k a patrz P. P e l l i o t, *A propos des Comans* J.A. Onzième série, t. XV, 1920 avril-juin, str. 148.

³⁸ J a k u b o w s k i, *op. cit.*, str. 65, wspomina, że jarłyk chana Tochtamysza z 1393 r. jest pisany w lokalnym narzeczu kipczackim.

³⁹ Por. wyżej, str. 16.

⁴⁰ Zwięzłe zestawienie rozbieżnych stanowisk głównych badaczy: B a r ą c z a,

dowodów, iż kolonizacja następowała kilkoma głównymi falami, przy czym emigranci napływali z dwóch kierunków: z południa i południowego wschodu i że się zakończyła w XVIII w.⁴¹ osiedleniem ostatniej grupy przybyszów w nowych osadach w Balcie, Mohylewie, Kutach i Raszkowie⁴². Co do kolejności osiedlania się, to interesujące wydaje się twierdzenie Gromnickiego⁴³, który przyjmując relację XVII-wiecznego anonima⁴⁴ za źródło dostatecznie pewne stwierdza, że Ormianie przybywali z dwóch kierunków: pierwsi pochodzili z Krymu i osiedli w miastach królewskich: Kijowie, Włodzimierzu, Łucku, Lwowie, Kamieńcu, Śniatynie, Haliczu; drudzy, stanowiący późniejszą falę osiedleńczą pochodzili najczęściej bezpośrednio z Wołoszczyzny i Multan⁴⁵, osiedli zaś w grodach panów polskich: Jazłowcu, Zamościu, Podhajcach, Brodach, Żwańcu, Horodence i Stanisławowie.

Twierdzenie to należy jednak przyjąć z dużą ostrożnością, znamy bowiem fakt zdający się ten niewątpliwie uproszczony — zważywszy chociażby możliwości przesiedlania się z jednego miasta do innego — podział kwestionować. Mamy tu na myśli wiarogodne — jak się wydaje — świadectwo współczesnego wydarzeniom źródła pisanego. Jest to mianowicie nie wyzyskany bodaj dotychczas pod tym względem rękopis Biblioteki Narodowej w Warszawie, pochodzący ze zbiorów Zamojskich⁴⁶, noszący tytuł: „Historia Kościoła Zamojskiego

Karsta, Kutrzeby, Czołowskiego, Gromnickiego, Balzera, Bischoffa i Kohlera podaje Korwin, *Ormiańskie rody szlacheckie*, Kraków 1934, str. 29, przyp. 2. Godne uwagi jest przypuszczenie Mańkowskiego, że pierwsza część emigrantów ormiańskich mówiących po turecku mogła przybyć do Lwowa nie z Krymu, ale bezpośrednio z Ak-Saraju, a więc w latach 1299 — 1331. Następna fala emigracji ormiańskiej szła niewątpliwie z Krymu po upadku Kaffy w 1475 r., *Sztuka Ormian lwowskich*, str. 35.

⁴¹ Jak wynika m.in. z treści napisów w języku ormiańskim na naczyniach kościelnych ofiarowywanych do kościołów w Izmaili, Kili i Kauszani, a następnie przechowywanych w Grigoriopolu, procesy emigracyjne Ormian na Ukrainę trwały również w 2-jej połowie XVIII w., patrz Хр. Кучукъ-Іоаннесов, *Армянскія надписи въ г. Григориополь херсонской губерніи*, „Древности Восточныя”, t. II, str. 120—132. „Jeszcze nawet w XVIII w. są ślady ich gromadnej emigracji na Ruś z Mołdawii i Krymu”, Gromnicki, *op. cit.*, str. 10. W Kutach osiedlili się ok. 1715 r., Cz. Chowaniec, *Ormianie w Stanisławowie*, 1928.

⁴² Gromnicki, *op. cit.*, str. 10. Tak samo F. Macleer, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine*, str. 20. „Minas Peżeszgian w swej podróży do Polski powiada: że razem przyszło do Polski 40.000 Ormian. Przenosili też czasami po kilka rodzin z Krymu i Wołoszczyzny, ale w massie tylko trzy razy z Armenii emigrowali”, Barącz, *Rys...*, str. 64, przyp. 73.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ Wyd. Pawiński, *Źródła...*, str. 130.

⁴⁵ Gromnicki *op. cit.*, str. 10.

⁴⁶ B. N. rkps n° BOZ 1594, jest to kopia sporządzona w Warszawie w r. 1844

O OGÓLNEJ SYTUACJI JĘZYKOWEJ W GMINACH ORMIAN POLSKICH 19

Ormiańskiego z wyrażeniem przywilejów, zapisów, transakcji do Kościoła tegoż należących summ i obligacji od R. 1585 do R. 1700". Rkps zawiera na początku akt nadania przez Jana Zamojskiego kościołowi ormiańskiemu w Zamościu placu pod budowę, pola, łąki, domu i ogrodu oraz „jurgieltu” kapłana. Po dacie „dnia ostatniego Miesiąca Kwietnia Roku Panskiego 1585” i podpisie Jana Zamojskiego czytamy⁴⁷:

„Zprowadzeni Ormienie z Kaffy, z Tochatu, z Persyei z Cezar-Augusty, z Assyryei, z Sysu, z Cezaryei, z Kappadocyei z Staguryei z Akwiley, z Tołgoranu z Erywanu z Karmademu z Padszam, z Paperon, y z innych Większy y Mnieyszy Armeniey, którym na razie, od Iasnie Wielmoznego Iana Zamoyskiego, sprowadzony Przewielebny Xsiądz Łukasz ze Lwowa, koscioł budowany zalozył, Nabożęstwo zaczoł, y Xsiędza Kałusta namienionego, osadził, po którym Xsiądz Jakob Altunocicz [s.], R. P. 1623 zachodził się około murowania koscioła, y osobliwą ialmuzne z kupcow zgromadził, do Karbony deponował tey kontrybucyei iest in Archivio Regestre kto co dał”.

Jak widać, miejscowości, z których zostali sprowadzeni na osiedlenie w Zamościu Ormianie, nie mają wiele wspólnego z koloniami ormiańskimi w niedalekiej Wołoszczyźnie, leżą bowiem głównie na Krymie i w Armenii⁴⁸. Z dużym też trudem tylko można by zaproponować interpretację tego fragmentu w tym sensie, jakoby krótko przebywający na terenach wołoskich⁴⁹ Ormianie podkreślali świadomie tymczasowość swego osadnictwa i wskazywali na swe dawne, odległe, rodzinne siedziby. Taka próba interpretacji ma tym mniejsze szanse powodzenia, że w tym samym rękopisie czytamy o mieszkańcach Zamościa: Warteresie Kirkorowiczu, „rodem z Tochatu” i Muradzie Iakubowiczu „Ormianinie z Państwa Tureckiego, który przyjechał do Miasta mego Zamościa”.

Wracając do referowanego przez Gromnickiego, a podzielanego przez Bałzera, twierdzenia o dwóch grupach Ormian, kolonizujących Ruś — należy zaznaczyć, iż wspomniany anonim za podstawę takiego podziału przyjmuje fakt, że zwierzchnicy-Ormianie, którzy przybyli w pierwszej partii

przez niejakiego Ryszkiewicza, aplikanta Wydziału Dóbr i Lasów. Rkps znał niewątpliwie Barącz, por. *Rys...*, str. 177.

⁴⁷ Zachowujemy w cytowanym fragmencie pisownię i interpunkcję kopii.

⁴⁸ „Jan Zamojski zakłada Zamość w 1585, wchodzi w układy z Ormianami przybywającymi z Turcji”, I. Szaraniewicz, *Ormianie na Rusi i Podolu*, „Szkola”, t. II, 1868, str. 285.

⁴⁹ Mówiąc o drugiej kolejnej, o sto lat wcześniejszej (1485), fali osadnictwa Ormian po zajęciu Krymu przez Turków w 1475 r. wspomina Korwin, referując pogląd Baracza, iż Ormianie szli „drogą przez Wołoszczyznę, gdzie się przez krótki czas zatrzymali”, *op. cit.*, str. 29, przyp. 2.

„znali jeszcze w XVII w. gruntownie język scytyjski, tj. tatarski, drudzy zaś tylko pospolitą mowę ormiańską”⁵⁰. Według wszelkiego prawdopodobieństwa idzie tu o wspomniany i znany już dziś nam bliżej dialekt kipczacki, który w różnych pracach — zarówno historycznych jak językoznawczych — i to nie wyłączając publikacji najnowszych, nosi różne i często dalekie od dokładności nazwy. Zanim więc przejdziemy do dalszych wywodów, należy poświęcić kilka uwag kwestiom terminologicznym, nie łącząc zresztą z nimi zbyt wielkich nadziei. Wypada to uczynić tym bardziej, że idzie tu nie tylko o próbę sprowadzenia do wspólnego mianownika wieloznacznych lub mylnych nazw, lecz także o sprecyzowanie kryterium oceny multilingwizmu naszych Ormian i ustalenie granic dialektu tureckiego w jego przekroju chronologicznym i społecznym. Z góry należy przy tym założyć, że wiele prób zidentyfikowania języka, określanego w źródłach mianem „tureckiego” lub „scytyjskiego” skazanych jest na niepowodzenie⁵¹. Mimo to kwestia wydaje się godna uwagi.

Na wstępie wypadnie z rozważań eliminować określenie: język „scytyjski”, które — jak się wydaje — nie ma uzasadnienia naukowego i jest odbiciem naiwnej tradycji łączącej ludy tureckie z dziejami wciąż jeszcze dla nas półlegendarnych indoeuropejskich Scytów. Zbadanie genezy tej tradycji — jeśli w ogóle jest możliwe — wymagałoby studiów odrębnych. Warto tu wszakże zaznaczyć, iż tradycja ta jest niewątpliwie bardzo dawna i że mianem języka „scytyjskiego” określano nie tylko język turecki naszych Ormian, lecz jako

⁵⁰ Pawiński, *op. cit.*, str. 130; Gromnicki, *op. cit.*, str. 10. Wydaje się wszakże, iż wiadomości anonimowego autora nie sięgały zbyt głęboko w tradycje społeczeństwa ormiańskiego i że Ormianie osiadli przed napływem emigrantów krymskich mówili jednak w swej przeważającej masie po ormiańsku, *cf. infra*.

⁵¹ Przypomnieć tu wypada stanowisko Spulera w sprawie trudności w identyfikowaniu terminu „tatarski” z mongolskim lub tureckim: „Angesichts des Nebeneinanders der mongolischen und der türkischen Sprache ist es schwierig, die Angaben einzelner Schriftsteller zu verstehen, die von dem Gebrauche der «tatarischen» Sprache reden. Solange die sprachliche Verschmelzung der beiden Völker, aus denen später die von den Russen allgemein sogenannten «Tataren» hervorgingen (und die heute türkische Mundarten sprechen), noch nicht vollzogen war, könnte man darunter auch das Mongolische verstehen, und das scheint im 13. Jahrhundert gelegentlich der Fall zu sein. Angaben des 14. Jahrhunderts über den Gebrauch des „Tatarischen” beziehen sich wohl ausschliesslich auf das Türkische”, *Die Goldene Horde*, str. 289—290. Z ciekawych przykładów dotyczących stosunku obu terminów pomieszczonych tamże w notatkach przytaczam jeden, przy którym autor powołuje się na prace Strykowskiego i Kuczyńskiego: „Die litauischen Gesandten in der Horde um 1500 sprachen geläufig «tatarisch», womit hier nur türkisch gemeint sein kann”, str. 290, przyp. 28.

o „Scytach”⁵² mówiono także o innej grupie osiadłych w Polsce przybyszów ze Wschodu, a mianowicie o Tatarach litewskich⁵³, posługujących się, jak wiadomo, także językiem kipczackim⁵⁴.

Na oznaczenie dialektu turecko-kipczackiego używanego przez Ormian w Polsce i na terenach ościennych pojawia się bodaj najczęściej określenie „język tatarski”. Fakt ten jest łatwo zrozumiały zważywszy, że sami Ormianie tak właśnie tę swą mowę nazywali: „*tatarça*” występuje w wielu miejscach zbadanych dotychczas zabytków lub ich fragmentów⁵⁵.

Tak np. poza cytowanym wyżej fragmentem anonimowej relacji stawiającym znak równości między językiem „scytyjskim” i „tatarskim”, spotykamy i inne wzmianki o „tatarskim” języku⁵⁶. W związku z pewnym listem legata patriarchy eczmiażyńskiego do Ormian kamienieckich w okresie forsowania unii z Rzymem, autor *Krótkiej wiadomości* pisze:

„Ja zaś w ciągłym będąc niepokoju, dopóki bym nie ujrzał wzmiankowanego listu legata ormiańskiego, tyle wskórałem, że arcybiskup dostał go z rąk rajcy pewnego, który trzymał list ten w ukryciu; a do-

⁵² Arcbp ormiański w 1675 r. wyjeżdżając z Krakowa do Lwowa „obawiał się napadu Scytów[!] wśród toczącej się wojny tureckiej”, *Obszerna wiadomość*, Pawiński, *op. cit.*, str. 214.

⁵³ „Scytowie, przybysze z ziemi jakiegoś chana, którzy w modłach posilkują się językiem azjatyckim” — zanotował w 1324 r. franciszkanin Łukasz Wadding pisząc o mieszkańcach Litwy. Wzmiankę tę, na podstawie Wstępu do *Herbarza rodzin tatarskich w Polsce Dzianulewicz*a, Wilno 1929, przytacza A. Zajączkowski w pracy *Elementy tureckie na ziemiach polskich*, „Rocznik Tatarski” II, str. 203.

⁵⁴ A Zajączkowski, *op. cit.*, str. 214. Język Tatarów litewskich, określa S. Kryczyński jako „dżagatajski”, czyli jedno ze wschodnich narzeczy języka tureckiego, należące do grupy kipczackiej, *Tatarzy litewscy*, „Rocznik Tatarski” III, str. 229.

⁵⁵ Szereg przykładów głównie na podstawie fragmentów *Kodeksu Praw Ormian polskich* podają M. Lewicki i R. Kohnowa, *op. cit.* Liczne przykłady z *Kroniki Kamienieckiej* opublikowanej przez Aliszana, *Kodeksu Praw* oraz urywków z nie wydanych dotychczas rękopisów *Calendarium Armenicum*.... Bibl. Jag. rkps syg. 3342 i *Aktów sądu lwowskiego* ze zbiorów śp. prof. M. Lewickiego zawiera praca: M. Lewicki, *Le terme «nēmič» 'polonais, latin, européen'...*, „Onomastica” II, 2. To samo stwierdza J. Deny, *op. cit.*, str. 9 oraz indeks pod hasłem „*tatarça*”. Dane te znajdują również potwierdzenie w innych zabytkach rękopiśmiennych, badanych obecnie w Zakładzie Orientalistyki PAN.

⁵⁶ Zakładamy tutaj wierność przekładu podanego przez Pawińskiego; sama relacja była napisana po włosku, Pawiński, *op. cit.*, Wstęp, str. IV. Jej rękopis, pisany ręką o. Pidou, znajduje się w Domu Generalnym oo. teatynów w Rzymie, przy kościele S. Andrea della Valle. Wiadomość tę zawdzięczam uprzejmości ks. dra G. Petrowicza.

stawszy go raz, gdy się przekonał, że będzie właściwym dla uspokojenia pospólstwa, kazał go dosłownie przełożyć na język tatarski [podkreślenie moje E. T.] i odczytać publicznie w kościele”⁵⁷.

Jak wynika z treści fragmentu, celem autora relacji⁵⁸ było udostępnienie zawartości listu wiernym w mowie im zrozumiałej. Szło więc niewątpliwie o miejscowy dialekt turecko-kipczacki.

Z określeniem „język tatarski” spotykamy się kilkakrotnie we wspomnianej już *Krótkiej wiadomości* o. Pidou, początkowo zastępcy kierownika lwowskiej misji teatynów oraz kierownika „Kolegium Papieskiego Alumnów”, wydanej w r. 1669. Omawiając mianowicie skład ilościowy Kolegium oraz umiejętności poszczególnych alumnów w okresie początkowym ich nauki o. Pidou pisze m. in.:

„Kazimierz Muratowicz z Kamieńca ... zna języki tatarski [podkreślenie moje E. T.], ruski, polski i łaciński”⁵⁹.

Wydaje się prawdopodobne, iż chodziło tu o miejscowy dialekt turecki.

O jego użyciu w zgoła szczególnych okolicznościach czytamy także w *Obszernej wiadomości* z okazji wjazdu do Kamieńca arcybiskupa Torosowicza. Na powitanie wjeżdżającego dostojnika

„... o milę od miasta wyszło duchowieństwo, urzędy i młodzież ormiańska w powozach i na koniach”, następnie zaś nastąpiło „piękne powitanie, jako u Polaków w zwyczaj, licznymi mowami po tatarsku [podkreślenie moje E. T.] i po polsku”⁶⁰.

Również w tym wypadku w grę wchodził niewątpliwie miejscowy dialekt turecki, zrozumiały dla większości uczestników uroczystości. Odmienne przypuszczenia dopuszczające możliwość użycia osmańskiego, narzeczta Tatarów litewskich lub tp. prowadzić by mogły do wniosków zgoła fantastycznych.

Z kolei przykłady dalsze. Z tej samej *Krótkiej wiadomości* dowiadujemy się, że

„przybyły 17 czerwca 1668 r. ze Wschodu kleryk, mający cztery niższe święcenia, niejaki Jan Baltagroglu lat około 26, rodem z miasta Kaffy, z Tataryi, prosił o przyjęcie jako alumna.... Kazał [on] w kościele po turecku [podkreślenie moje E. T.], a ukończywszy gramatykę ormiańską i nieco logikę poznawszy, zajmuje się teologią moralną w języku ormiańskim”⁶¹.

⁵⁷ Pawiński, *op. cit.*, str. 77.

⁵⁸ Por. Pawiński, *op. cit.* oraz cz. 2. *O nauce języków ...*, przyp. 30.

⁵⁹ Pawiński, *op. cit.*, str. 111.

⁶⁰ *Op. cit.*, str. 151.

⁶¹ *Op. cit.*, str. 109.

O OGÓLNEJ SYTUACJI JEZYKOWEJ W GMINACH ORMIAN POLSKICH 23

Fakt przybycia alumna „ze Wschodu” nasuwałby przypuszczenie, że znać on mógł również dialekt inny niż kipczacki, a zwłaszcza osmański⁶². Z drugiej jednak strony wygłaszanie kazań „po turecku” — o ile oczywiście autor relacji miał na myśli okres po przybyciu kandydata do Polski, na co kontekst zdaje się wskazywać — nasuwa przypuszczenie, iż mówić musiał właśnie znanym miejscowym Ormianom dialektem kipczackim. Narzucają się bodaj dwa wnioski: albo Baltagroglu znał oba dialekty i zdolny był do swobodnego operowania również dialektem miejscowym, albo też odmiana turecczyzny, którą się posługiwał, stanowiła jakiś swoisty roztwór dialektalny, zrozumiałą jednak dla ludności miejscowej.

Jak widać, sprawa zaczyna się komplikować, przy czym niejasna pozostaje również wtedy, gdy autorzy wzmianek biograficznych dotyczących Ormian rozróżniają wyraźnie dwa języki, jakimi ci się posługiwali: „tatarski” i „turecki”.

Tak np. w relacji o Pidou czytamy o wychowanku Kolegium ks. Grzegorz Balsamie, lwowianinie, który

„... wyświęcony za naszym staraniem ... zna biegle języki turecki, tatarski [podkreślenie moje E. T.], łąciński i ormiański książkowy”⁶³.

Podobnych informacji nie brak i u Barącz a. Tak np. w *Żywotach* wspomina on o dzielnym rycerzu Janie Awaku, który

„... znał dokładnie język wołoski ..., umiał po tatarsku, po turecku [podkreślenie moje E. T.] także ...”⁶⁴.

Również u Barącz a czytamy o duchownym Zachariaszu Michalewicz, który

⁶² Za takim rozumieniem przemawiałyby również dane dotyczące Tatarów litewskich. „Ci Tatarzy, którzy jeździli do Turcji, przywozili już z sobą wraz z księgami religijnymi pisanymi przez stambulskich kaligrafów także język osmański. Jeśli więc, poczynając mniej więcej od połowy XVI w., któryś z nich umiał «po turecku», to znaczy to, że umiał mówić językiem osmańskim. I tak już pozostało do ostatnich czasów”, K r y c z y ń s k i, *op. cit.*, str. 231. Być może należało by też wspomnieć i o utrzymującym się do dziś zwyczaju językowym stawiającym znak równości między „tureckim” i „osmańskim”.

⁶³ P a w i ń s k i, *op. cit.*, str. 16. Por. także wzmiankę o Balsamie na str. 37, gdzie jednak autor wymieniając także te same języki, którymi Balsam władał, pomija „tatarski”. Por. też cz. 2., *O nauce języków...*, przyp. 52.

⁶⁴ S. B a r a ń c z, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, str. 48. Tę samą informację podaje S z a r a n i e w i c z, *Ormianie na Rusi i Podolu*, „Szkola”, t. II, Lwów 1868, str. 284. O Awaku, który był używany jako tłumacz w służbie u Żółkiewskiego i Koniecpolskiego, wspomina też B a r a n o w s k i, *Znajomość Wschodu*, str. 144. „Samo wszakże rycerstwo polskie uwielbiało zasługi wojenne Jana Awaka w bitwach z Tatarami, Wołochami i Kozakami, kiedy na sejmie w Warszawie 1605 roku uwieńczyło szlachectwem skronie szlachetne tego znakomitego męża”, B a r a ń c z, *Rys. ...*, str. 64.

„... słuchał teologii św. u OO Teatynów we Lwowie, gdzie ćwicząc się w języku polskim, łacińskim, włoskim, ormiańskim, tureckim i tatarskim [podkreślenie moje E. T.] pilność swą naukową do zadziwiającej doprowadził doskonałości”⁶⁵.

Pisząc o Michalewiczu J. Reychman, opierając się na Muchlińskim, Krzyżanowskim i Fallenbüchlu, przytacza również fakt jego „sześciojęzyczności”, przy czym znajomość turecczyzny rozwiązuje jako znajomość „tak dialektu osmańskiego, jak i krymskiego”⁶⁶.

Ten sam badacz znajomość „tatarskiego”, którą miał posiadać tłumacz misji dwu trynitarzy z Polski, oo. Józefa (Głuszkowskiego) i Sebastiana (w latach 1726—7), o. Filip od św. Wacława, zaopatruje cudzysłowem i objaśnia jako „dialekt krymski”⁶⁷, O ile w wypadku drugim — o. Filipa, „dosłanego z Konstantynopola” — znajomość tureckiego dialektu krymskich Tatarów nie budzi wątpliwości, o tyle w wypadku ks. Michalewicza, Ormianina lwowskiego, należało by raczej rozważyć, czy nie władał on — być może od dzieciństwa — tureckim dialektem polskich Ormian, wywodzącym się z tego samego terenu, lecz przecież odrębnym.

Możliwość takiego rozumienia terminów „turecki” i „tatarski” mogłaby w pewnych wypadkach zmusić nas do poczynienia pewnych korekt w ocenie poliglotyzmu naszych Ormian.

Z kolei — pamiętając o ścisłych związkach między językiem pisanym a mówionym i trudnościach przeprowadzenia między nimi wyraźnej różnicy — wypada poświęcić nieco uwagi sytuacji języka pisanego i pozostałym po nim zabytkom⁶⁸. Interesować nas będzie przy tym i tym razem jedynie sytuacja ogólna. Wypełnienie stosunkowo licznych białych plam w naszych wiadomościach należeć może tylko do kompetentnych armenistów.

⁶⁵ Barącz, *op. cit.*, str. 191—197; informacja Barącz z zdaje się nie być zbyt ścisłą w tym sensie, że Michalewicz mógł się u teatynów ćwiczyć w osmańskim tylko w drodze stosunków z nielicznymi kolegami, którzy ten język znali, por. *cz. 2.*, *O nauczaniu języków...*. O Michalewiczu por. też wzmiankę tegoż autora: „Właśnie w tym czasie OO. Trynitarze polscy odprawili pierwszą redempcyą więźniów Polaków z niewoli pogańskiej, której atoli bez pomocy Zacharyusza Michalewicza Ormianina skutecznie nie mogli. Władając bowiem sześcioma językami dokładnie ...”, Barącz, *Rys. ...*, str. 69, przyp. 81.

⁶⁶ Reychman, *Znajomość ...*, str. 24.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ Ostatnie napisy w języku ormiańskim na pomnikach i grobach sięgają lat 1686—1708. Pierwsze napisy w języku polskim zjawiają się około r. 1600. Interesującą tę informację podaje, nie cytując jednak ewentualnego źródła, anonimowy autor artykułu *Historyczny zarys stosunków polsko-ormiańskich*, „Wschód” IX, 2 (28), 1938, str. 37.

O OGÓLNEJ SYTUACJI JEZYKOWEJ W GMINACH ORMIAN POLSKICH 25

Niewielki stopień opracowania zabytków piśmiennych polskich Ormian oraz fragmentaryczność informacji dostarczanych przez zapiski historyczne sprawiają, że i w tym zakresie jesteśmy skazani na pewne hipotezy i domysły. Obraz ogólny sytuacji językowej przedstawia się istotnie niezbyt przejrzyście.

Znamienną unifikacyjną rolę grał klasyczny język ormiański, zwany też kościelnym lub starormiańskim. Wysoki prestiż, jakim się cieszył, spowodowany był wpływem narodowej tradycji oraz pełnioną przezeń funkcją języka liturgicznego oraz *langue savante*. Był to przecież podstawowy język ksiąg kościelnych i nabożeństw nie tylko przed Unią, ale także po niej, gdy w wyniku tzw. oczyszczania ksiąg liturgicznych ormiańskich przez realizatorów unii, głównie teatynów, by wymienić tylko o. Pidou i Wartana Hunaniana, nastąpiła znaczna latynizacja kultu⁶⁹. Przy okazji warto wspomnieć, że jedną z wytycznych działalności misyjnej o. Galana było organizowanie nabożeństw w ten sposób, by litanie i hymn do Matki Boskiej śpiewali chłopcy ormiańscy („ragazzi armeni”) po ormiańsku z towarzyszeniem śpiewu wiernych po polsku („con canto del popolo polacco”)⁷⁰.

Wspomniane oczyszczanie dawnych ksiąg z błędów polegało zresztą, jak się wydaje, nie tylko na wykreślaniu lub dostosowywaniu pewnych fragmentów lub sformułowań do wymagań zasad wyznania rzymsko-katolickiego i wprowadzeniu znacznej stosunkowo ilości modlitw po łacinie, lecz także na pewnym przekształcaniu, być może upraszczaniu języka ormiańskiego. Dokładniejsze ustalenie charakteru owych zmian byłoby możliwe w wypadku ocalenia samych zabytków i dokonania analizy językowej.

Blizsza znajomość najdawniejszej odmiany języka ormiańskiego, klasycznego języka „złotego wieku”⁷¹, była wśród polskich Ormian prawdopodobnie niezbyt duża i ograniczona do nielicznych jednostek spośród warstwy oświeconej, głównie kleru, a przy tym bierna, tj. polegająca głównie na możliwości odczytania tekstów⁷².

⁶⁹ Por. Z. O b e r t y ń s k i, *Les Arméniens Polonais et leur attitude envers Rome*, Warszawa 1933, str. 26, odb. z *La Pologne au VII Congrès International des Sciences Historiques*.

⁷⁰ Congr. Gen. vol. 225, f^o, 166, sq., cyt. wg G. P e t r o w i c z a, *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede 1626 — 1686*, Roma 1950, str. 172.

⁷¹ „streng klassisches Armenisch”, „Goldzeitsprache”, por. A. M e i l l e t, *Altarmenisches Elementarbuch*, str. 1, H. T h o r o s s i a n, *Histoire de la littérature arménienne*, głównie Introduction III. La langue, str. 32—38.

⁷² G a w r o ń s k i przypuszczał — opierając się na paralelnym fakcie używania tego języka przez Ormian mieszkających w Indiach w ich korespondencji z mechtarzystami weneckimi — że „prawdopodobnie i w Polsce pisano lub przynajmniej starano się pisać tym językiem”, *Język Ormian polskich*, Encyklopedia polska, str. 452, przyp. 3. Dotychczas nie podjęto niestety szerszego przeglądu odpowiednich zabytków, który by doprowadził do rozstrzygnięcia tej wątpliwości.

Pewnym kręgom społeczeństwa ormiańskiego w Polsce ta odmiana języka była w 2-jej połowie XVII w. prawie nieznana. Świadczy o tym wyraźnie wzmianka ks. Pidou w związku z powitaniem wjeżdżającego uroczyście do Kamieńca arcybiskupa Torosowicza (1666 r.):

„...kazałem powitać arcybiskupa przez usta jednego z naszych uczniów Baltazara Balowicza, rodem z Kamieńca, w języku ormiańskim piśmiennym, co się wielce ludowi podobało, lubo s a m j ę z y k a t e g o m a ł o u ż y w a ł [podkreślenie moje E. T.]”⁷³.

Inną najbardziej w koloniach polskich Ormian rozpowszechnioną odmianą ormiańszczyzny był pisany odpowiednik miejscowej gwary mówionej, twór mieszany, złożony z elementów klasycznych, późniejszych literackich, wspólnych licznym gwarom zachodnim oraz właściwych wyłącznie gwarze polskiej⁷⁴.

Był to język wszelkiego rodzaju aktów mniej lub więcej oficjalnych, prywatnych zapisków, nieoficjalnej korespondencji.

Wydaje się oczywiste, że przeciągnięcie ostrych granic między wymienionymi odmianami jest nie tylko niezbyt celowe, ale także omal niemożliwe i że wypadalo by raczej mówić jedynie o przewadze pewnych elementów, zmieniających się z upływem wieków. Wyprowadzenie bardziej szczegółowych wniosków byłoby zresztą możliwe dopiero po dokładnym zbadaniu pozostałych zabytków Ormian polskich, od czego jesteśmy jeszcze daleko.

Zaznaczyć warto, że wybór takiego lub innego rodzaju piśmiennego języka ormiańskiego był zależny nie tylko od obiektywnych możliwości piszącej jednostki, lecz także od innych czynników, jak chęć uczynienia tekstu bardziej przystępnym dla adresata, zwyczaj społeczny itd. Gdy idzie o korespondencję, to w wypadku potrzeby znoszenia się z Eczmiadzynem pisano prawdopodobnie w języku klasycznym. Być może był on także używany w korespondencji z niektórymi urzędami watykańskimi, choć łacina zachowywała w tym względzie niewątpliwe pierwszeństwo.

Jak podaje P e t r o w i c z, w związku z wyrażonym przez patriarchę Jakuba pisemnym życzeniem przybycia do Polski (1664 r.) o.Galan wystosował do niego „una elegante lettera in armeno”⁷⁵. Cała sytuacja zdaje się sugerować,

⁷³ P a w i ń s k i, *op. cit.*, str. 58.

⁷⁴ Wiadomości te odnoszące się do jednego z badanych obecnie zabytków, a mianowicie *Słownika ormiańsko-kipczackiego* (Sygn. Cod. Arm. 3 z N. B. Wien), zawdzięczam ustnym informacjom ks. K. R o s z k i. „Archiwalne zabytki ormiańskie na terenie polskim spotykane, poza kościelnymi księgami starormiańskimi, pisane są w języku zachodnioormiańskim. Z terenu zachodniego bowiem, z Konstantynopola, z Krymu i z Małej Azji przybywali przede wszystkim kolonizatorzy ormiańscy do Polski”, T. M a ń k o w s k i, *Archiwum lwowskiej katedry ormiańskiej*, str. 9.

⁷⁵ P e t r o w i c z, *op. cit.*, str. 200.

O OGÓLNEJ SYTUACJI JEZYKOWEJ W GMINACH ORMIAN POLSKICH 27

iz chodzić tu mogło o język klasyczny. Nie wykluczona wszakże jest możliwość użycia literackiej, późniejszej odmiany wschodniej, zważywszy, że nie tylko adresat, lecz także piszący znali dialekt wschodni⁷⁶.

W tej samej pracy P e t r o w i c z a czytamy o liście patriarchy Jakuba z 13. VIII. 1669 r., który to list o. Pidou przełożył na łacinę i wysłał do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Pisany więc był on niewątpliwie po ormiańsku. Jak można wnosić z innych listów tego samego patriarchy pisanych do Ormian polskich, był to język klasyczny, choć nie tak elegancki jak w wieku V⁷⁷.

Łącząc zebrane wyżej informacje dotyczące ormiańskiego z danymi dotyczącymi zakresu użycia dialektu turecko-kipczackiego, można tytułem roboczej hipotezy dla okresu pocz. XVI — II poł. XVIII w. nakreślić następujący schematyczny obraz stosunków językowych w gminach Ormian polskich.

Jako produkt kilku głównych fal kolonizacji istniały dwie grupy Ormian, z których jedna — przybyła ogólnie biorąc później — uważała za swój język ojczysty język ormiański, a mówiąc ściślej wyuczoną w dzieciństwie gwara miejscową⁷⁸. Gwara ta powstała głównie jako wynik przemieszczenia się Ormian na obce tereny i była permanentnie zagrożona z dwóch kierunków: z zewnątrz naciskiem otaczającej ruszczyzny i polszczyzny i z wewnątrz dialektem turecko-kipczackim, żywym w ustach drugiej grupy wcześniej osiadłych pobratymców, dialektem, który — jak wiemy z prac H a n u s z a, K o w a l s k i e g o i S ł u s z k i e w i c z a — pozostawił na tej gwarze niemały osad leksykalny.

Dotąd nie rozstrzygnięte jest pytanie, czy przedstawiciele tej późniejszej fali emigrantów przybywając na Ukrainę i Podole uważali za wskazane, i w jakim stopniu, przyswajać sobie ów dialekt turecki. Pamiętając o zdolnościach językowych Ormian można przypuszczać, iż działo się tak istotnie niekiedy. Masowemu występowaniu zjawiska stał chyba na przeszkodzie fakt, iż ani prestiż tego dialektu tureckiego nie mógł być w zmienionych warunkach oceniany zbyt wysoko — w przeciwstawieniu np. do osmańskiego, który mógł być traktowany jako swego rodzaju *langue de relation* — ani bezpośrednia potrzeba uczenia się go nie była zbyt nagląca zważywszy, że wcześniej przybyli rodacy starali się również ze swej strony nabywać umiejętności jakiejś ormiańszczyzny mówionej, co zapewne przychodziło im łatwiej.

Grupę drugą stanowili wcześniejsi przybysze⁷⁹, którzy na ogół osiedli w gro-

⁷⁶ O pobycie na Wschodzie i umiejętnościach językowych o. Galana por. cz. 2., *O nauczaniu języków ...*, str. 35—36.

⁷⁷ Informacja ks. P e t r o w i c z a z powołaniem się na A l i s z a n a, *Kamień*, str. 257 sq.

⁷⁸ „Pospolita mowa ormiańska, która od piśmiennego języka ormiańskiego tyle prawie się różni, co włoszczyzna od łaciny”, *Obszerna wiadomość ...*, P a w i ń s k i, *op. cit.*, str. 130.

⁷⁹ Ale przed ich napływem istniały już zapewne gminy, w których posługiwano się ormiańskim. Wypada przyznać, iż zwolennicy teorii głoszącej,

dach królewskich przywożąc ze sobą jako język codziennej mowy i pisma dialekt turecko-kipczacki, przyjęty pod wpływem otaczających ich lub sąsiadujących z nimi Kipczaków. Język tureckiego ludu wydał się ormiańskim wygnańcom szczególnie przydatny do celów praktycznych. Z biegiem też czasu całkowicie⁸⁰ go sobie przyswoili. Jak długo i w jaki sposób proces ten przebiegał — nie wiemy dokładnie. Nie jesteśmy również pewni, czy posługujący się nim Ormianie, np. w momencie osiedlania się na polskich i ruskich ziemiach całkowicie zapomnieli o swej dawnej przynależności językowej. O podobnej możliwości zdaje się świadczyć posługiwanie się przez nich wyrażeniem „nasz język” — *bizim til*⁸¹, choć i tu dopiero dokładne zbadanie tekstów mogłoby dostarczyć pewniejszych wiadomości.

Celem zaspokajania potrzeb tej właśnie grupy powstawały — zwykle w drodze przekładów z ormiańskiego⁸² — znane nam zabytki rękopiśmienne, które dotyczą głównie dziedziny życia religijnego i codziennych stosunków (metryki chrztów, kontrakty małżeńskie, testamenty i in.)⁸³. Jest przy tym zastanawiające, że wśród znanych nam dotychczas ok. 40 zabytków dialektu tureckiego polskich Ormian tylko jeden zaliczyć można do zakresu tzw. literatury pięknej⁸⁴.

Wolno przypuszczać, że posługiwanie się dialektem tureckim było bardzo krótko wyłączone⁸⁵, zwłaszcza po zetknięciu się z rodakami później przyby-

iz turkojęzyczni Ormianie przybywając na Ruś zastali już tam swych rodaków mówiących po ormiańsku, nie przedstawili dotychczas dość przekonujących dowodów.

⁸⁰ Postępując podobnie jak ich pobratymcy żyjący w samej Turcji: „On sait que les Arméniens de Turquie ont, pour la plupart, adopté le turc, parfois même oubliant leur langue maternelle”, S ł u s z k i e w i c z, *Remarques ...*, I, „Rocznik Orientalistyczny” XIV (1938), str. 136. „Wpływ ten [dialektów kipczacko-tureckich] doprowadził w pewnych wypadkach do zupełnego wyparcia języka ormiańskiego z życia codziennego i zastąpienia go tureckim, który to wypadek miał miejsce u części Ormian zamieszkałych później na ziemiach polskich...”, K o w a ł s k i, *Wyrazy kipczackie...*, str. 5.

⁸¹ Por. Lewicki i Kohnowa, *La version ...*, str. 158—160, oraz J. D e n y, *L'arméno-coman...* str. 22 — 23.

⁸² Zdarzały się bowiem i wypadki odwrotne, patrz E. Tryjarski, *O „Historii wojny chocimskiej” i autorach ormiańskich kronik kamienieckich*, „Przegląd Orientalistyczny” 2(30), 1959, str. 211—214.

⁸³ Charakter tego rodzaju zabytków doprowadził M a ń k o w s k i e g o do stwierdzenia, że „Uchodźcy z Krymu zyskali we Lwowie przewagę wśród tamtejszych Ormian. Opanowali oni autonomiczne godności w ormiańskiej gminie lwowskiej. Ich język kipczacko-turecki stał się językiem oficjalnym Ormian lwowskich...”, *op. cit.*, str. 35. Sprawa ewentualnego rozszerzenia tego twierdzenia na niektóre inne gminy mogłaby być aktualna dopiero po dokładniejszym zbadaniu wszystkich pozostałych zabytków.

⁸⁴ Patrz cz. 2., *O nauczaniu języków...*, przyp. 6.

⁸⁵ Relacjonując przebieg nawracania Ormian w Kamieńcu w 1666 r. przez oo. Galana i Pidou anonimowy autor *Obszernej wiadomości*, P a w ł ó w s k i,

O OGÓLNEJ SYTUACJI JEZYKOWEJ W GMINACH ORMIAN POLSKICH 29

lymi. Jak wspomniano, przypuszczenie to jest podyktowane względem na niewątpliwą potrzebę codziennych kontaktów osobistych, handlowych oraz wyznaniowych. Wypada pamiętać, że ormiański klasyczny, jako język liturgiczny⁸⁶, musiał być w pewnym stopniu bliski obu grupom — bardziej przed, mniej po unii. Łączność z ormiańskim, jako językiem kościelnym, mogła w pewnym stopniu chronić przed zerwaniem ostatnich nici łączności z dawną tradycją językową, jak też stworzyć klimat sprzyjający powtórnemu przyswojeniu sobie zapomnianej mowy przodków.

W tej szczególnej sytuacji można by mówić o pewnej dodatkowej roli, jaka przypadła w udziale klasycznemu ormiańskiemu, roli obcej takim językom liturgicznym, jak hebrajski w gminach Karaimów polskich lub arabski u Tatarów litewskich.

Tak więc u drugiej grupy polskich Ormian można podejrzewać dość wczesne wystąpienie dwujęzyczności, polegającej na posługiwaniu się w pewnym, niezbyt zapewne szerokim zakresie, jedną lub jakimś zespołem gwar zachodnich, których używali napływający później osadnicy.

Wzajemna rywalizacja obu języków pozostawiła ślady przede wszystkim w słownictwie obu partnerów. Wyodrębnienie dwóch warstw pożyczek leksykalnych tureckich w gwarze ormiańskiej polskich Ormian — starszej i młodziej — zdaje się o tym wyraźnie świadczyć. Zbadanie pożyczek ormiańskich w dialekcie tureckim naszych Ormian będzie możliwe dopiero w wypadku edycji zachowanych tekstów. Materiały dotychczas znane pozwalają nam np. stwierdzić zaawansowaną indoeuropeizację składni.

Można przypuszczać, że wytworzeniu się jakiejś daleko posuniętej gwary mieszanej ormiańsko-tureckiej⁸⁷, opartej np. na zasadach gramatyki ormiańskiej i przybliżonej równowadze elementów leksykalnych ormiańskich i tureckich, stało głównie na przeszkodzie istniejące w pewnym stopniu od początku osadnictwa, lecz powiększające się wraz z postępami asymilacji społecznej, zagrożenie ze strony miejscowych konkurentów: ruskiego, a zwłaszcza pol-

op. cit., str. 152, zanotuje: „Oni zaś [tj. starszyzna ormiańska: duchowieństwo i rajcy] ... ani nie ustępowali, ani rozumieli, nie znając języka ormiańskiego, piśmiennego i ludowego, używali bowiem tylko tatarskiego pomieszanego z polskimi wyrazami”. Ponieważ jednak z jednej strony istniały i inne grupy bezpośrednich przybyszów z Armenii, mówiące po ormiańsku, z drugiej zaś dialektem tureckim posługiwano się także w drugiej połowie XVII w., za zbyt uproszczone trzeba uznać twierdzenie Macle'a, iż „La langue des Arméniens de Galicie et Bukovine, jusqu'au XVIIIe siècle, était un argot tatar, mêlé de mots slaves et arméniens”, *Rapport...*, str. 63.

⁸⁶ Niektóre znane nam teksty religijne, np. psalterze pisane w dialekcie turecko-kipczackim, zawierają liczne wstawki paralelnych fragmentów w ormiańskim klasycznym.

⁸⁷ Por. Ś l u s z k i e w i c z, *op. cit.*, I, str. 136 i przyp. 1.; tamże dane bibliograficzne na temat języków mieszanych.

skiego, który nie tylko w zakresie języka pisanego korespondencji czy aktów sądowych, lecz także w mowie codziennej stał się spadkobiercą i bezpośrednim następcą zarówno dialektu tureckiego, jak — nieco później — także gwary ormiańskiej.

2.

O nauce języków obcych w Kolegium teatyńskim we Lwowie

Próby zidentyfikowania szeregu rękopiśmiennych zabytków dialektu turecko-kipczackiego Ormian polskich¹ skłaniają do zwrócenia w niniejszej pracy uwagi na szczególnie wykształconą grupę społeczeństwa ormiańskiego, jakim było miejscowe duchowieństwo. Kierunek badaniom zdaje się przede wszystkim wskazywać treść znacznej części tych zabytków, które bądź bezpośrednio, jak np. kazania wardabeda Antoniego², psalterze³ lub bre-

¹ Wykaz znanych nam dotychczas rękopisów zarówno ze zbiorów zagranicznych, jak i — do niedawna nieznanych nawet z notatki katalogowej — kolekcji polskich pomieszczono w artykule M. Lewickiego i R. Kohnowej, *La version turque-kiptchak du «Code de lois des Arméniens polonais» d'après le ms N° 1916 de la Bibliothèque Ossolineum*, „Rocznik Orientalistyczny” XXI, str. 156, nie wspominając wszakże o niektórych zabytkach w języku ormiańskim z głosami turecko-kipczackimi. Te ostatnie zawiera niedawno wydany *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, pod red. St. Strelcyna, t. III, *Rękopisy ormiańskie* opracował K. Roszko, Warszawa 1958.

Natomiast ostatnio wydana praca: J. Deny, *L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604—1613)*, 1957, wymienia tylko na str. 18. rkpsy n°s 194 i 176 (anc. Supplément arm. 5), 5 i 170 z zestawu ormiańskiego B. N., rkps n° 468 z biblioteki mechitarzystów z Wiednia oraz krótkie fragmenty opublikowane przez Kraelitza-Greifendorsta i Grunina nie podejrzewając istnienia rękopisów w zbiorach polskich, ale nie wspominając także o znanych z *Katalogu Dashiana* rkps sygn. n°s 84, 143, 311, 440, 441, 444, 446, 447, 479, 480, 481, 525, 536, 559 z biblioteki mechitarzystów wiedeńskich i rkps n°s 3 i 13 z N. B. w Wiedniu.

Powyższe wykazy nie uwzględniły jednak zbiorów mechitarzystów weneckich, w których się znajdują: zapisy zaręczynowe (*Contractus antenuptiales* od 1630 do 1642 r., B.S.L. sygn. n° 1788), psalmy (B.S.L. sygn. n°s 11, 359, 1817), listy św. Pawła (B.S.L. sygn. n° 446) oraz brewiarze i modlitewniki (B.S.L. sygn. n°s 1126, 1276, 1750). Informacje dotyczące rękopisów weneckich zawdzięczam uprzejmości ks. K. Roszki. Lewicki i Kohnowa, *op. cit.*, str. 156 wymieniają jeszcze 2 rkpsy z tejże kolekcji, nie podając jednak sygnatur.

² *Allgemeine Predigten gesagt von Anton Wardapet*, 3 rkpsy ze zbiorów mechitarzystów w Wiedniu, sygn. n°s 479, 480 i 481, patrz J. Dashian, *Catalog der Armenischen Handschriften in der Mechitharisten-Bibliothek zu Wien*, 1885 oraz nie opisany dotychczas bliżej rękopis *Kazań Wielkopostnych* z prywatnych zbiorów śp. Mariana Lewickiego.

³ *Psautier et Eucologe*, 1 rkps z Bibliothèque Nationale w Paryżu, sygn. Ms.

O NAUCE JĘZYKÓW OBCYCH W KOLEGIUM TEATYŃSKIM WE LWOWIE 31

wiarze⁴, albo pośrednio, jak np. dwa słowniki ormiańsko-kipeczackie, z których jeden zawiera glosy łacińskie, oba zaś referencje wskazujące miejsce występowania danych wyrazów w tekście Biblii⁵, przypisać można przedstawicielom duchowieństwa ormiańskiego⁶, jako ich przypuszczalnym autorom. Znaczna część tych zabytków — bodaj większość — jest anonimowa całkowicie lub częściowo, tzn. zawiera w tym drugim wypadku jedynie imię autora lub kopisty ze wskazaniem patronymicum, albo imię nabywcy rękopisu, miejsce napisania lub datę.

Warto od razu dodać, że wskazanie na duchownych ormiańskich jako na potencjalnych autorów części tych zabytków nie oznacza, by poziom i zakres opracowania znanych nam rękopisów lub umiejętności językowe, jakie posiadali ich autorzy, wykluczały *a priori* autorstwo osób świeckich. Wiemy przecież co najmniej od stu lat — od chwili pojawienia się *Żywotów Barącz* — iż wśród świeckich Ormian nie brakło ani erudytów, ani poliglotów. Dość przypomnieć długie listy posłów, tłumaczy miejskich, uczonych rajców, takie nazwiska, jak Gabriela Caprutia⁷, znanego erudyty w zakresie filozofii i historii antycznej, oraz poligloty, Jana Bartosiewicza, profesora Akademii w Zamościu, czy wielu innych⁸. W każdym razie jednak zwrócenie uwagi przede wszystkim na wykształcone warstwy kleru, którego umiejętności, ogólny poziom umysłowy i działalność społeczno-oświatową znamy w pewnym przynajmniej stopniu ze źródeł historycznych, nie wydaje się tropem fałszywym. Oczywiście, kwestia

arm. n° 5; patrz F. MacIer, *Bibliothèque Nationale. Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens*, 1908, *Armenisch-tatarischer Psalter* z wiedeńskiej N. B., sygn., Cod. Arm. 13; patrz J. Dashian, *Catalog der armenischen Handschriften in der K. K. Hofbibliothek zu Wien*, Wien 1891, *Psalterz* z Biblioteki Muzeum im. Czartoryskich w Krakowie, sygn. n° 3546 oraz 3 psalterze ze zbiorów mechitarzystów weneckich, *ut supra*.

⁴ *Brevier u. Gebete... in tatarischer Übersetzung, Brevier und andere Stücke in tatarischer Sprache*; oba rękopisy ze zbiorów mechitarzystów w Wiedniu, sygn. n° 143 i 525, patrz Dashian, *Catalog... in der Mechitharisten-Bibliothek*. Także 3 brewiarze ze zbiorów mechitarzystów weneckich, *ut supra*.

⁵ *Armenisch-tatarisches Wörterbuch*, 2 rkpsy z kolekcji wiedeńskiej: jeden z National Bibliothek (K.u.K Hofbibliothek) w Wiedniu, sygn. Cod. Arm. 3, drugi ze zbiorów mechitarzystów, sygn. n° 311, *ut supra*.

⁶ Patrz też cz. 1., *O ogólnej sytuacji językowej ...*, str. 21 sq. Jedyne w tej chwili znany utwór o tematyce świeckiej (zwrócił mi na niego uwagę ks. K. Roszkó), to *Geschichte und Lehren Chikar's* połączony w jednym rękopisie z *Księgą Praw Ormian Polskich*, patrz Dashian, *Catalog... in der Mechitharisten-Bibliothek*, str. 221, rkps n° 468 z biblioteki mechitarzystów w Wiedniu.

⁷ S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856. „W 1596 r. Gabriel Kaprus jeździł jako tłumacz posła Adryana Rembowskiego do Turcji...”. Tenże, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, str. 117.

⁸ W Kamieńcu w 1666 r. większa część rajców mówiła po łacinie, *Krótką wiadomość, Pawińsk*, *Dzieje zjednoczenia...*, str. 62.

autorstwa poszczególnych rękopisów wymaga badań odrębnych, które zresztą wobec zaginięcia wielu cennych zbiorów nie rokują zbyt pomyślnych wyników.

W tym stanie rzeczy autorowi tych uwag wydało się pożądane bliższe zaznaczenie się z działalnością znanej misji oo. teatynów we Lwowie oraz prowadzonego przez nich Kolegium z punktu widzenia stosunków językowych, programów i systemów nauczania obcych języków, umiejętności językowych wykładowców zakładu i studiujących w nim alumnów. Wiadome jest bowiem, że teatyni, dążąc do ostatecznego przechylenia szali unii na rzecz Rzymu, kładli szczególny nacisk — jako na jedno ze swych głównych zadań — na kształcenie kleru, uważając przy tym za nieodłączny jego element szeroko pojętą znajomość obcych języków. Zważywszy ponadto, że kierownikami misji i pierwszymi wychowawcami kleryków byli cudzoziemcy przybyli z zagranicy, że kontakty, jakie nawiązywali z miejscową ludnością, dostarczały im tematu do wielu bystrych i zachowanych do naszych czasów obserwacji na temat poziomu oświaty i stosunków językowych w gminach ormiańskich, że wreszcie sami alumni jeszcze w czasie pobytu w Kolegium lub po jego ukończeniu prowadzili ze swej strony szkółki elementarne, w których również uczono początków języków obcych — łatwo dojść do przekonania, że działalność teatynów, jako czynnik uboczny, wniosła nie mało nowych elementów w i tak już skomplikowane stosunki językowe polskich gmin ormiańskich, i to nie tylko w samym Lwowie, ale i w innych koloniach, do których wychowanków Kolegium skierowywano.

Wypada wszakże od razu zaznaczyć, że w świetle dotychczasowych badań można z dużą dozą prawdopodobieństwa zakładać, że autorami przeważającej większości znanych nam rękopisów nie byli jednak teatyni ani ich uczniowie, lecz że zabytki te powstały już wcześniej, przed formalnym przyjęciem Unii⁹.

Poziom wykształcenia kleru ormiańskiego, a co za tym idzie — wobec istnienia systemu szkolnictwa parafialnego — i podstawowej masy społeczeństwa ormiańskiego był w chwili przybycia teatynów do Lwowa i w początkowym okresie ich działalności nader niski. Echa tego stanu rzeczy możemy śledzić w niektórych dokumentach dotyczących dziejów unii, przechowywanych w archiwach watykańskich, a ostatnio udostępnionych przez Petrowicza¹⁰.

Tak np. Sekretarz Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, Alberici, w liście z dnia 13. XI. 1662 r. do nuncjusza przebywającego w Warszawie, przekazuje wyrazy żalu ze strony Kolegium Kardynałów Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z powodu żalosego stanu, w jakim się znajdują szkoły ormiańskie w Polsce¹¹.

⁹ Dlatego też słuszne się wydaje kojarzenie zaniku dialektu kipczackiego u Ormian polskich właśnie z faktem przyjęcia Unii, jak to zaproponowali M. Lewicki i R. Kohnow a, *La version ...*, str. 158.

¹⁰ Sac. Gregorio Petrowicz, *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626—1686)*, Roma 1950.

¹¹ Petrowicz, *op. cit.*, str. 153.

O NAUCE JĘZYKÓW OBCYCH W KOLEGIUM TEATYŃSKIM WE LWOWIE 33

Odpowiadając na list powyższy nuncjusz Pignatelli donosi 24. XII tegoż roku, że do utworzenia projektowanego Kolegium we Lwowie znajdzie się kilka odpowiednich na ten cel domów, brak jest jednak poza tym wszystkiego, a zwłaszcza odpowiednich nauczycieli („competenti maestri”)¹².

Już przeszło 25 lat wcześniej inny nuncjusz papieski w Polsce, Filonardi, nie poskąpił dosadnej opinii na temat poziomu kulturalnego i religijnego Ormian osiadłych w Polsce. W liście z 12. XI. 1636 r. pisał on do Sekretarza Kongregacji Propagandy Wiary stwierdzając potrzebę stworzenia Kolegium, iż „questa Nazione in Polonia (tj. Ormianie)... sono tutti rozzi e rustici o mercanti e idioti delle cose della religione...”¹³.

Brak szkół stwierdzał nuncjusz Pignatelli w liście do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 10. X. 1662 r. dodając jednak, że „we Lwowie, Kamieńcu i Zamościu jest w każdym z tych miast jeden nauczyciel ormiański, który uczy chłopców wiary chrześcijańskiej, czytania i rachunków przygotowując ich do służby Kościołowi. Jest ich (tj. uczniów) zawsze ponad 200”¹⁴. Donosił też nuncjusz o liczbie księży ormiańskich w Polsce, których było według niego wówczas 20 (w tym 2 zakonników), rozmieszczonych w sposób następujący: we Lwowie 6, w Kamieńcu 6, w Zamościu 3, w Jazłowcu 2, w Łucku, Kijowie i w Śniatynie po 1, dodając na koniec: „wszyscy o najniższym poziomie wykształcenia” („tutti di pochissima dottrina”)¹⁵.

Podobnego zdania o duchownych ormiańskich był również o. Galan, pierwszy kierownik misji teatyńskiej, który w dwa miesiące po swoim przyjeździe do Lwowa przekazał tej samej Kongregacji następującą opinię: „... spośród kapłanów ... 3 jest zakonników, a inni są żonaci, wyjąwszy 2 katolików,... są to obcy schizmatycy, albo obywatele obojętni, ale wszyscy najwięksi nieucy i jakby wszyscy pijani, posłuszni jednak skinieciom Arcybiskupa [tj. Torosowicza E.T.] dla swoich interesów, o które jedynie się troszczą”¹⁶.

Sytuacja szkolnictwa istotnie była nie do pozazdroszczenia, o czym świadczą nieliczne wzmianki dotyczące szkół.

Jak się dowiadujemy z relacji ks. Pidou, w Jazłowcu „za miastem był klasztor, bez zakonników; księży mieszkało 5, a jeden z nich prowadził szkołę ucząc religii oraz języków łacińskiego i ormiańskiego; uczniów miał około 50”¹⁷.

¹² *Ibid.*

¹³ Cong. Partic. della S. Congr. di Prop. Fide vol. 22, f° 136 v., cyt. wg Petrowicza, *op. cit.*, str. 149.

¹⁴ Cong. Gen. vol. 225, f° 80, cyt. wg Petrowicza, *op. cit.*, str. 151—152.

¹⁵ Cong. Gen. vol. 225, f° 76, sq., cyt. wg Petrowicza, *op. cit.*, str. 173.

¹⁶ Cong. Gen. vol. 225, f° 166 v., cyt. wg Petrowicza, *op. cit.*, str. 173.

¹⁷ Gromnicki, *Ormianie w Polsce...*, str. 73; Pawiński, *Dzieje...*, str. 15—16. Kierownikiem owej szkoły był już wychowanek teatynów Deodat Nersesowicz, o którym por. niżej.

W Brzeżanach proboszcza dla Ormian „uposażył Adam Mikołaj Sieniawski, wojewoda belzki (1710). Proboszcz miał pod swoim zarządem szkołę ormiańską”¹⁸.

Również w Kamieńcu w połowie XVI w. mieli Ormianie obok 4 kościołów — szkołę¹⁹.

Spotykamy także wzmiankę o istnieniu szkoły ormiańskiej w Suczawie²⁰.

Brak szkół, zwłaszcza wyższych, dawał się odczuć nie tylko świeckim, lecz przede wszystkim klerowi. Chcąc odbyć dalsze studia, księża ormiańscy musieli się udawać do Konstantynopola lub do Eczmiadzynu²¹.

Z kolei kilka uwag należy poświęcić początkowemu okresowi rozwoju Kolegium teatyńskiego, a zwłaszcza składowi zespołu nauczającego, umiejętnościom językowym nauczycieli i uczniów oraz stosowanemu systemowi nauczania. Burzliwe, zwłaszcza w pierwszych latach istnienia, dzieje tej uczelni znane są stosunkowo nieźle, a to głównie dzięki wydanym przez Pawińskiego i Jesianca współczesnym relacjom. Dopiero jednak wydanie przez Petrowicza pracy wyżej wspomnianej, opartej na badaniu archiwów watykańskich, pokazuje, jak wiele spraw związanych z dziejami unii pozostawało nieznanymi poprzednim historykom. W świetle badań tego autora należy zrewidować dotychczasowy stosunek do *Krótkiej wiadomości* ks. P i d o u jako do mniemanego źródła podstawowego („come fonte primordiale”) do dziejów unii polskich Ormian z Rzymem²².

Sygnalizując podniesione przez Petrowicza obiekcje uważamy jednak, iż w odniesieniu do wielu spraw poruszonych w niniejszej pracy, informacje zawarte w obu relacjach wydanych przez Pawińskiego są na ogół źródłem wiarogodnym i zawierającym wiele interesujących szczegółów. Cytować je też będziemy bez większych zastrzeżeń, podobnie jak oparte na nich fragmenty badań Gromnickiego i innych autorów, a także samego Petrowicza.

Warto przypomnieć tu kilka najważniejszych faktów. „Collegium Armenorum Alumnorum” lub „Collegium Pontificium Leopoliensis”, zakład mający zgodnie z zamierzeniami Kongregacji Rozkrzewiania Wiary wykształcić w niedługim czasie pewną ilość księży, którzy by faktycznie zrealizowali wśród Ormian polskich unię z Rzymem lub w pewnych wypadkach umocnili istniejące już wcześniej związki, zostało oficjalnie otwarte we Lwowie 24.II.1665 r.²³

¹⁸ Gromnicki, *op. cit.*, str. 73.

¹⁹ *Op. cit.*, str. 70.

²⁰ *Op. cit.*, str. 78.

²¹ Petrowicz, *op. cit.*, str. 3.

²² Petrowicz, *op. cit.*, Wstęp, str. IX.

²³ *Ibid.*, str. 176; „W jesieni 1665 rozpoczęli urządzać Kolegium w pobliżu katedry ormiańskiej, dokąd się w maju 1666 wprowadzili”, M[aryan] B[ortynowski], *Teatyni w Polsce*. Podręczna Encyklopedia Kościelna, t. XXXIX-XL, 1914, str. 72—74.

O NAUCE JEZYKÓW OBCYCH W KOLEGIUM TEATYŃSKIM WE LWOWIE 35

i po różnych zmiennych kolejach dotrwało do czasu rozbiorów, kiedy to rząd austriacki rozwiązał zakon teatynów, a samo Kolegium przekształcił na koczary²⁴.

Otwarcie Kolegium i utrzymanie go przy życiu w pierwszych latach istnienia było dziełem trzech misjonarzy-teatynów: o. Klemensa Galana, Włocha, kierownika misji i przełożonego zakładu, jego zastępcy i późniejszego kierownika Kolegium, o. Ludwika Pidou, Francuza, oraz przydzielonego im do pomocy brata Bonawentury Costucci, również z pochodzenia Włocha²⁵.

Zarządzeniem Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 15.V. 1665 r. liczba nauczycieli Kolegium została podwyższona do trzech²⁶.

Po śmierci o. Galana kardynałowie Kongregacji Rozkrzewiania Wiary zdecydowali 23.VIII. 1666 r. wysłać do Lwowa: księdza ormiańskiego Jakuba de Gregoriis i trzech innych teatynów: Angelo Peverati z Ferrary, diakona Francesco Dario z Wenecji oraz Giuseppe Caracciolo. Ten ostatni był przewidziany na stanowisko kierownika misji i Kolegium²⁷.

Kierownicy i wykładowcy Kolegium rekrutowali się więc głównie spośród Włochów, co m. in. wpłynęło na uwzględnienie języka włoskiego w programie nauczania alumnów. Poza włoskim wychowawcy i nauczyciele Kolegium znali co najmniej po kilka języków obcych, do czego niebawem powrócimy.

Pośród wykładowców Kolegium wybijała się niewątpliwie nieprzeciętna postać o. Galana, który przebywając uprzednio jako misjonarz w Gruzji i wiele

²⁴ Gromnicki nie podaje dokładnej daty, *op. cit.*, str. 47. Ostatnie wpisy alumnów pochodzą z 1779 r.; zob. rkps Ossol. syg. n° 1752/II. W istocie Kolegium zostało skasowane 5.IV. 1784 r., klerycy i profesorowie zostali usunięci z zajmowanego domu, Coll. Arm.-Rut., vol. 2, f°113. Alumnów obrządku ruskiego skierowano do wiedeńskiego „Barbareum”, zaś Ormian wcielono do seminarium łacińskiego we Lwowie. Ważnym momentem w dziejach Kolegium było dopuszczenie do studiów (początkowo czasowo — decyzją Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 9.I. 1708, Lett. Volg., vol. 97, f° 1) alumnów obrządku grecko-unickiego. Pierwszy ruski kleryk został przyjęty do Kolegium już wcześniej, bo 7.VI. 1701 r., Acta, vol. 71, f°150. Po roku 1723 liczba Rusinów w Kolegium przewyższała liczbę Ormian; wg materiałów ks. Petrowicza.

²⁵ Po 10 miesiącach pobytu w Polsce zmarł w Krakowie, B o r t y n o w s k i, *op. cit.*, str. 73.

²⁶ Petrowicz, *op. cit.*, str. 176—177.

²⁷ *Op. cit.*, str. 229. Obowiązki prefekta misji i rektora Kolegium objął 19.X.1667, zmarł jednak wkrótce 10.XII. tegoż roku, zaś stanowisko po nim objął na nowo o. Pidou. Dario i Peverati wyjechali niebawem z Polski, w niedługim zaś czasie przyjechali: ks. Józef Bogatta z Werony (przebywał w Polsce tylko 1 rok) o razoo. Augustyn Lobell z Neapolu i Hieronim Bossi; B o r t y n o w s k i, *loc. cit.*; *Obszerna wiadomość*, P a w i ń s k i, *op. cit.*, str. 175, 200.

lat w Armenii nabył znajomości licznych języków²⁸. Następnie nauczał młodych Ormian w Rzymie. Zasłynął ponadto jako autor cennych prac filologicznych i historycznych, napisanych po łacinie²⁹.

Dobrze znana jest wybitna również sylwetka ks. Pidou, dyplomaty, biskupa i pisarza³⁰.

Ilość alumnów Kolegium zmieniała się w różnych okresach rozwoju i w interesującym nas tu bliżej początkowym etapie wykazywała tendencję do wzrostu. Początkowo było ich pięciu, następnie sześciu, a wkrótce liczba ich wzrosła do dwunastu, zgodnie z decyzją Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z dnia 15. V. 1665 r., która pod wpływem o. Galana przeznaczyła dodatkową na ten cel fundusze³¹, a następnie do szesnastu. Seminarium połączone było w Kolegium z internatem. W lecie 1672 r., w okresie zagrożenia Lwowa przez Turków, teatyni przenieśli się do Krakowa zabierając z sobą tylko czterech alumnów³². W 1679 r. nuncjusz papieski w Polsce, Martelli, wizytując Kolegium stwierdził, że liczba alumnów wzrosła do dwunastu³³.

Do 1678 r. Kolegium wykształciło 13 księży i 4 alumnów nie-księży³⁴. Prawie wszyscy wychowankowie Kolegium pracowali po miejscowych parafiach ormiańskich. Tak np. wg relacji o. Peveratego z marca i listopada 1670 r., we Lwowie na 9 księży trzej byli wychowankami Kolegium, w Kamieńcu na dziesięciu księży — dwaj³⁵.

Alumni, pobierający naukę w początkowym okresie dziejów Kolegium, byli w przeważającej części pochodzenia miejscowego³⁶, rodem ze Lwowa

²⁸ „...posiadał gruntownie języki azyatyckie, m. in. ormiański” czytamy w *Dziejach ...*, Pawiński, Przedmowa, str. III. Urodzony w Sorrento, zmarł 14. V. 1666, pochowany we Lwowie, Bortynowski, *op. cit.*, str. 73 i Petrowicz, *op. cit.*, str. 152.

²⁹ *Grammaticae et logicae Institutiones linguae litteralis armenicae*, 1645, *Conciliatio Ecclesiae Armenae cum Romana*, 1650—51, *Historia Armenae ecclesiastica et politica*, 1686.

³⁰ Louis-Marie Pidou de Saint Olon (ur. 1637 w Paryżu, zm. 1717 w Ispahanie), dyplomata francuski, wstąpił do teatynów w 1659 r. Studiował języki wschodnie. Po wyjeździe z Polski otrzymał godność biskupa tytularnego Babilonu (1687). W tym czasie Ludwik XIV mianował go konsulem na dworze w Ispahanie, które to stanowisko piastował do samej śmierci. Był autorem słynnej *Courte relation de l'état de la mission apostolique aux Arméniens de Pologne, de Valachie* (1669), wydanej w polskim przekładzie przez Pawińskiego, oraz *Version de la liturgie arménienne* (1726), *Grand Dictionnaire Universel* par P. Larousse, t. XII s.v. „Pidou de Saint Olon”.

³¹ Petrowicz, *op. cit.*, str. 176—177.

³² *Ibid.*, str. 283.

³³ *Ibid.*, str. 309.

³⁴ Wg relacji nuncjusza Martellego, Petrowicz, *op. cit.*, str. 308.

³⁵ *Op. cit.*, str. 291, 292.

³⁶ Również i później, o czym bliżej w przygotowywanym wydaniu katalogów alumnów Kolegium.

O NAUCE JĘZYKÓW OBCYCH W KOLEGIUM TEATYŃSKIM WE LWOWIE 37

(Grzegorz Balsam³⁷, Jakób Markiewicz³⁸), z Kamiénca (Aslanowicz³⁹, Kazimierz Muratowicz⁴⁰), z Zamościa (Jakób Hagiewicz⁴¹), z Jazłowca (Deodat Nersesowicz⁴²). Na wieść jednak o otwarciu Kolegium zaczęli ściągać kandydaci również z innych, nieraz dalekich okolic. „Nowość mistrzów rzymskich i ormiańskich zarazem, biegłych w języku ormiańskim, sprowadziła nam niebawem prawie wszystkich młodzieńców, co się uczyli w kolegium u OO. Jezuitów...” zanotuje nie bez cienia dumy w swej relacji o. Pidou⁴³.

Jak podaje m. in. Zacharyasiewicz, do teatynów lwowskich przysyłali swych synów na naukę teologii Ormianie z Siedmiogrodu⁴⁴.

W czerwcu 1668 r. przybywa do Lwowa kleryk mający 4 niższe święcenia — Jan Baltygroglu (zepsuta postać, zapewne: Baltycioğlu), „rodem z miasta Kaffy, z Tatarji”, i prosi o przyjęcie do Kolegium⁴⁵.

Słyszymy też często o uczniu o. Galana, ks. Józefie z Persji⁴⁶. Wiadomo również, że ze stolicy patriarchy nadeszły propozycje przysłania na studia do Kolegium 12 kandydatów. Propozycja ta jednak została przedstawiona — jak się później okazało — przez pewnego Ormianina-katolika i dlatego nie została przyjęta⁴⁷. Dokładniejsze dane co do liczby alumnów, ich przynależności narodowej i socjalnej — a być może inne interesujące szczegóły — przynieść może zbadanie ocalałych spisów alumnów Kolegium⁴⁸.

³⁷ *Krótką wiadomość ...*, Pawiński, *op. cit.*, str. 16.

³⁸ *Op. cit.*, str. 20.

³⁹ *Op. cit.*, str. 101.

⁴⁰ *Op. cit.*, str. 111.

⁴¹ *Op. cit.*, str. 108.

⁴² *Op. cit.*, str. 16; Petrowicz, str. 176. Po ukończeniu studiów wysłany do pomocy przy organizowaniu wyprawy misyjnej na Wschodzie przebywał kilka miesięcy w Konstantynopolu, w związku z czym nabył takiej wprawy w tureckim, że sam często służył kierownikowi misji za tłumacza, Acta S. Congr. de Prop. Fide, C. Arm. Pol., vol. 225, f° 235 v°.

⁴³ *Krótką wiadomość...*, Pawiński, *op. cit.*, str. 98.

⁴⁴ *Wiadomość...*, str. 63: prawdopodobnie już wtedy głównie z Armenopola.

⁴⁵ *Krótką wiadomość ...*, Pawiński, *op. cit.*, str. 109.

⁴⁶ *Krótką wiadomość*, Pawiński, *op. cit.*, str. 31; był to istotnie ksiądz perski Józef, zwany Wschodnim, którego następnie teatyni — spełniając prośbę Jędrzeja Śniadeckiego, który się do nich zwrócił — wysłali jako proboszcza do Stanisławowa. Ks. Józef wyjechał na nową placówkę ze Lwowa 18.III.1665 r. i działalność swą rozpoczął od „oczyszczania ksiąg świętych i ceremoniału ormiańskiego od wszystkiego, co je dzieliło od Rzymu”. Następnie, wobec nieprzyjaznej postawy miejscowych Ormian, musiał miasto opuścić. Cz. Chowańaniec, *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII w.*, Stanisławów 1928, bez pag. Ks. Józef posłany przez Torosowicza do Stanisławowa był b. alumnem Collegium de Propaganda Fide, Petrowicz, *op. cit.*, str. 196.

⁴⁷ Donosił o tym o. Pidou w liście do kard. Baldeschiego z 12.VII. 1669, Petrowicz, *op. cit.*, str. 274 i 275.

⁴⁸ Wydanie Katalogów alumnów obrządku ormiańskiego z kolegium teatyn-

Informacje dostarczane przez dotychczasowe opracowania świadczą, że zarówno wiek, jak pochodzenie oraz związany z tym stan posiadanych wiadomości i przygotowania alumnów do studiów przedstawiały się b. różnorodnie. Z ustępów *Relacji* poświęconych poszczególnym wychowankom widać, że obok synów ubogich rodzin (jak np. 13-letni Krzysztof Szymonowicz z Kamieńca, który w chwili wstępowania do Kolegium „umiał tylko to, czego go matka nauczyła, tj. mówił po rusku i trochę po polsku”⁴⁹), zasiadali w ławach synowie mieszczan, a nawet miejscowych notablów (jak np. Gabriel Zachnowicz, synowiec czy też siostrzeniec b. wójta ormiańskiego, Symeon Bozanowski, Baltazar Bałowicz vel Baliski, syn urzędnika królewskiego, Deodat Nersesowicz, syn proboszcza z Jazłowca). Jak podaje Zacharyasiewicz, w seminarium kształciło się 10 ormiańskich i 10 ruskich kleryków⁵⁰.

Różnorodności narodowościowej i socjalnej odpowiadał różny stopień znajomości obcych języków, z jakim wstępowali alumni w mury szkoły i opuszczali je. Wielu z nich — chyba część przeważająca — musiało naukę rozpoczynać od alfabetu ormiańskiego i tylko niektórzy pisany język znali wcześniej. Pamiętając o zastrzeżeniach, o których była mowa wyżej, należy stwierdzić, iż podane przez o. Pidou informacje dotyczące kleryków zdają się wskazywać,

skiego we Lwowie, na podstawie rkpsu n° 1752/II ze zbiorów Ossolineum oraz spisów alumnów ze zbiorów watykańskich ukaże się jako część 3. niniejszych *Studiów* w następnym tomie „Rocznika Orientalistycznego”.

⁴⁹ *Krótką wiadomość ...*, Pawiński, *op. cit.*, str. 110.

⁵⁰ Zacharyasiewicz, *Wiadomość ...*, str. 57. Nie wiadomo, do jakiego okresu informację tę należało by odnieść. Wg wyciągów poczynionych przez ks. Petrowicza ze znajdującego się w Rzymie katalogu alumnów i profesorów Kolegium (Coll. Arm. - Rut., vol. 1, Scritt. Rif. Congressi, f°s 176, 180, 181, 184, 185, 190, 196, 203, 204, 205, 206, 218, 227, 237, 251, 260, 263, 266, 267, 268, 285) i łaskawie przekazanych autorowi niniejszej pracy, stan osobowy uczelni przedstawiał się jak następuje: rok 1689 — 4 teatynów i 14 alumnów, 1690 — 4 teatynów i 13 alumnów, 1691 — 3 teatynów i 10 alumnów, 1692 — 3 teatynów i 10 alumnów, 1693 — 3 teatynów i 10 alumnów, 1694 — 3 teatynów i 9 alumnów, 1695 — 3 teatynów i 9 alumnów, 1696 — 3 teatynów i 9 alumnów, 1697 — 4 teatynów i 10 alumnów, 1698 — 4 teatynów i 13 alumnów, 1699 — 3 teatynów i 9 alumnów, 1708 — 2 teatynów i 12 alumnów, 1709 — 2 teatynów i 15 alumnów (13 ormiańskich, 2 ruskich), 1710 — 2 teatynów i 12 alumnów (10 ormiańskich, 2 ruskich), 1711 — 3 teatynów i 16 alumnów (11 ormiańskich, 5 ruskich), 1712 — 3 teatynów i 17 alumnów (12 ormiańskich, 5 ruskich), 1713 — 3 teatynów i 17 alumnów (12 ormiańskich, 5 ruskich), 1714 — 3 teatynów i 18 alumnów (12 ormiańskich, 6 ruskich), 1715 — 3 teatynów i 17 alumnów (12 ormiańskich, 5 ruskich), 1716 — 3 teatynów i 15 alumnów (10 ormiańskich, 5 ruskich), 1717 — 3 teatynów i 15 alumnów (10 ormiańskich i 5 ruskich). Wiadomo ponadto, że w r. 1746 w Kolegium kształciło się 6 Ormian i 19 Rusinów, Coll. Arm.-Rut. Scritt. Rif. Congressi, vol. 1, f°540.

O NAUCE JĘZYKÓW OBCYCH W KOLEGIUM TEATYŃSKIM WE LWOWIE 39

że nacisk, jaki teatyni od pierwszych chwil nauki położyli na obce języki, przynosił wyniki pozytywne⁵¹.

I tak o ks. Grzegorzcu Balsamie dowiadujemy się, że znał „biegle języki turecki, tatarski, łaciński i ormiański książkowy [tj. klasyczny E. T.]”⁵², o ks. Jakubie Markiewiczcu [w pisowni włoskiej: Marchiewicz], że „posiadał biegłość w łacińskim i ormiańskim języku książkowym”⁵³. Ks. Jakub Kirkorowicz (Gregoriis) był „dość biegły w języku ormiańskim piśmiennym”⁵⁴, a w tym samym języku „wyćwiczył się niezłe” wspomniany ks. Józef z Persji⁵⁵. Baltazar Balowicz z Kamieńca witał wjeżdżającego do miasta arcybiskupa przemówieniem w „języku ormiańskim piśmiennym”⁵⁶. Kazimierz Muratowicz z Kamieńca „znał języki tatarski, ruski, polski i łaciński”⁵⁷. Przybyły w towarzystwie legata patriarchy ormiańskiego w lipcu 1665 młody diakon ormiański Wartan Hunanian, pochodzący z miasta Tokat, był „od lat najmłodszych wykształcony w języku ormiańskim książkowym i ludowym”⁵⁸. Wspomniany już kleryk Jan Baltagroglu nauczał w kościele po turecku⁵⁹, a umiejętność tę przywiózł zapewne z sobą już ze Wschodu. W kolegium uczył się gramatyki ormiańskiej i teologii moralnej po ormiańsku⁶⁰.

Inni rozpoczynali od samych początków. Kleryk Aslanowicz z Kamieńca „nic nie umiejący gramatyki ... zaczął się zaraz uczyć obu języków: łacińskiego i ormiańskiego”⁶¹, Gabriel Mytrowicz z Lublina zaczął gramatykę ormiańską od abecadła”⁶².

Czego i jak uczono w Kolegium? Odpowiedź na to pytanie przynieść by prawdopodobnie mogło dokładniejsze zbadanie źródeł — przede wszystkim archiwaliów watykańskich poświęconych dziejom Unii. Do tego czasu opie-

⁵¹ Alumni potrafili prowadzić „dysputy teologiczne i filozoficzne po ormiańsku i po łacinie”, *Obszerna wiadomość*, Pawiński, *op. cit.*, str. 161—162.

⁵² Pawiński, str. 16; o tym samym alumnie czytamy w innym miejscu *Krótkiej wiadomości*, że znał trzy języki, przy czym nie wymieniono „tatarskiego”, str. 37. Przypuszczać można, iż jest to przypadkowa niedokładność; nie wykluczone jest jednak, że chodzić tu mogło o miejscowy dialekt turecki, którego — wobec powszechnej jego znajomości — sam informator autora *Krótkiej wiadomości* nie zaliczył do „języków obcych”.

⁵³ *Op. cit.*, str. 20 i 95.

⁵⁴ *Op. cit.*, str. 20—21.

⁵⁵ *Op. cit.*, str. 31.

⁵⁶ *Op. cit.*, str. 58.

⁵⁷ *Op. cit.*, str. 111.

⁵⁸ *Op. cit.*, str. 102; cf. Petrowicz, *op. cit.*, str. 266—267.

⁵⁹ Pawiński, *op. cit.*, str. 109.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ *Op. cit.*, str. 101.

⁶² *Op. cit.*, str. 100.

rać się w głównej mierze musimy na informacjach samych oo. Galana i Pidou, korygując tylko w niektórych sprawach nasz sąd krytyczną oceną działalności tego ostatniego jako kierownika Kolegium, dokonaną przez P e t r o w i c z a.

Nie bez znaczenia będzie tu również porównanie z analogiczną działalnością teatynów w Polsce na innym terenie, a mianowicie w późniejszym okresie w Warszawie, jakkolwiek cele nauczania oraz skład społeczny wychowanków zdają się w obu wypadkach różnić zasadniczo. Działalność pedagogiczna teatynów warszawskich⁶³ doczekała się jednogłośnie surowej oceny historyków, gdy idzie o metody nauczania, a raczej ich brak, dyscyplinę studiów i preferowanie elementów obcych. Równocześnie jednak podkreślano znaczną rolę, jaką odegrali w nauczaniu i propagowaniu znajomości języków obcych, w których sami celowali. Eliminując język polski kładli nacisk na znajomość języków zachodnich i łacinę.

Wydaje się, że program nauczania, przyjęty na potrzeby Kolegium lwowskiego przez jego organizatorów, był zbliżony do tradycyjnych średnio-wiecznych programów analogicznych zakładów kształcenia księży, istniejących w wielu krajach Europy, również w Polsce, zaś pewne odchylenia spowodowane były specjalnym charakterem placówki misyjnej i jej doraźnymi — zwłaszcza w okresie powstawania — celami.

Wykłady obejmowały dwa główne przedmioty *trivium*, a mianowicie grama-

⁶³ Oto jak wyglądała nauka w warszawskim konwiktie w relacji dziewiętnastowiecznego historyka: „Teatyni, żeby wynaleźć jakiś punkt oparcia za radą przedniejszych panów założyli konwikt, chcąc się okazać użytecznymi; a lubo z powołania nie byli nauczycielami, jednak nowość a szczególnie posiadanie włoskiego języka było podówczas uważane za dostateczną kwalifikacją... Teatyni warszawscy mieli najzamożniejszą młodzież pod swoim okiem i dozorem. Jako cudzoziemcy, nieznający ani języka ani zwyczajów, uczyli podług metody włoskiej, nie trzymając się żadnego planu ani rozkładu postępowego nauk, nie czyniono różnicy pomiędzy uczniami w usposobieniu, bo klas nie było; ale każdy nauczyciel w swoim mieszkaniu, jednego lub najwięcej dwóch uczniów, kształcił w tym przedmiocie, w którym był najbiedniejszy. Uczenie się języków: Łacińskiego, Francuzkiego i Włoskiego było podstawą edukacji; rysunki, architektura, muzyka i malarstwo wchodziły także w zakres nauczania, oprócz tego, nic więcej. Nie było rozkładu nauk żeby w pewnych godzinach przedmioty następowały, ale zależało to od chęci ucznia i woli nauczyciela. Znużeni wychodzili z uczniami na wizyty do znakomych domów, w każdym dniu i czasie, szczególnie wtenczas, jeżeli którego rodzice przybyli do Warszawy. Później dopiero zmieniono ten tryb, jako niezgodny z zasadami pedagogiki i spólnie nauczać zaczęto, dzieląc młodzież na wyższą i niższą klasę, ale to więcej mając na względzie lata jako usposobienie. Konwikt Teatynów uważamy możemy za małą Akademię sztuk pięknych, w której wszystko, zaczawszy od pokarmów i ubiorów było cudzoziemskie”, *Wiadomość historyczna o księżach Teatynach w Polsce*, „Pamiętnik Religijno-moralny” XIV, 1854, str. 230 i 234—235.

O NAUCE JEZYKÓW OBCYCH W KOLEGIUM TEATYŃSKIM WE LWOWIE 41

tykę i retorykę (o dialektyce nie udało mi się znaleźć wzmianki wyraźnej, mówi się jednak o „wykładach kazuistyki” i o „lekcjach sporów teologicznych”⁶⁴) oraz logikę, fizykę, teologię moralną i filozofię, jak również języki.

Co do języka wykładowego, to było ich dwa: łacina i ormiański, przy czym na ormiański położono ze względów zrozumiałych większy nacisk. Wyraźnie stwierdza to ks. Pidou: „Zaczęliśmy wykladać wszyscy po łacinie, jeden gramatykę, drugi retorykę, każdy według swojej zdolności i przygotowania; ale szczególnie uczyliśmy języka ormiańskiego, w którym trzeba było ze wszystkimi zaczynać od pierwszych początków gramatyki”⁶⁵.

Wykłady filozofii, prowadzone przez ks. Pidou, odbywały się po ormiańsku⁶⁶, zaś teologii moralnej, logiki i fizyki po ormiańsku i po łacinie⁶⁷.

Jak wyglądało owo dwujęzyczne nauczanie w praktyce, nie wiemy, ks. Pidou nie przekazał nam bowiem na ten temat dokładniejszych informacji: „...w dalszym ciągu codzien zwykle odbywałem lekcje logiki i fizyki po łacinie i or-

⁶⁴ *Krótką wiadomość* ..., P a w i ń s k i, str. 84 i 106. Patrz Aneks.

⁶⁵ *Op. cit.*, str. 98.

⁶⁶ *Op. cit.*, str. 112; interesująca w tym względzie jest wzmianka podana przez B o r t y n o w s k i e g o, *Teatyni w Polsce*, Powszechna Encyklopedia Kościelna, jakoby oo. Galan i Pidou oraz brat Bonawentura „poczęli uczyć gramatyki i retoryki, sami zaś rozpoczęli naukę języka ormiańskiego z wielką pilnością, skoro po roku ks. Pidou mógł już tym językiem mówić”. Stoi ona w formalnej sprzeczności z informacją B a r ą c z a, *Rys* ..., str. 124, iż oo. Galan i Pidou już w chwili przyjazdu do Polski znali język ormiański. B o r t y n o w s k i oparł się tu na ustępie anonimowej *Obszernej wiadomości*, P a w i ń s k i, *op. cit.*, str. 137, w którym czytamy o o. Alojzym, że „nie znając jeszcze języka tego, z rozkazu wyższego był zarazem uczniem i nauczycielem. Ale w krótkim czasie przy rzadkich zdolnościach do języków, przy usilności, tak się w tym języku wyćwiczył, że po roku już swobodnie nim mówił i w ważnych sprawach wiary ze wschodniemi rozprawiał”. Wydaje się, iż niedokładną informację B o r t y n o w s k i e g o odnieść wypada w różnym stopniu do trzech wspomnianych osób: o. Galan, delegowany na placówkę misyjną do Ormian, po pobycie na Wschodzie, znać musiał niewątpliwie w chwili przyjazdu do Lwowa język ormiański i to zapewne nie tylko w jego klasycznej postaci; brat Bonawentura prawdopodobnie nie zawarł w ogóle wcześniejszej znajomości z ormiańszczyzną; co do o. Pidou, to pewne okoliczności zdają się wskazywać, iż — wbrew B a r ą c z o w i — nauczył się on istotnie ormiańskiego klasycznego i zapewne literackiego dopiero w Polsce, być może przy pomocy o. Galana: „znajomością języka ormiańskiego, którego się dostatecznie z dziwnym pośpiechem wyuczył”, *Obszerna wiadomość*, P a w i ń s k i, *op. cit.*, str. 150, „lubo młodzieńcem byłem i niedoświadczonym, ale skorzystałem dużo od O. Klemensa skończonego misjonarza, a mego mistrza”, *Krótką wiadomość* ..., str. 53. Wszyscy natomiast trzej nie znali gwary miejscowej i z oczywistych względów mogli pragnąć się jej wyuczyć.

⁶⁷ *Op. cit.*, str. 70, 95, 112. Z okazji wizyty arcbpa lwowskiego obrządku łacińskiego jeden z alumnów wygłosił mowę po łacinie, ułożoną w związku z niedawną śmiercią o. Galana, *ibid.*, str. 46.

miańsku z czterema alumunami ...⁶⁸, „... ks. Anioł Peverati czyta teologią po łacinie i ormiańsku pięciu alumnom, ... ja po ormiańsku zaś filozofią trzem alumnom ... i dwóm przychodnim”⁶⁹. Czy praktykowano nauczanie równoczesne w obu językach, np. powtarzanie w nich wykładów lub ich części w czasie jednej jednostki lekcyjnej, czy też podział na dwie grupy słuchające wykładu w jednym tylko języku, czy też inny jeszcze system „mieszany” — trudno ustalić. Wiemy wszakże, że w przypadku małej ilości alumnow nauczanie przybierało po prostu postać — jakbyśmy to dziś chętnie określili — indywidualnych korepetycji⁷⁰ i w tym względzie nie różniło się od wyżej opisanego sposobu nauczania w placówce warszawskiej.

Czy w czasie wykładów był używany język klasyczny, czy ludowy? Pytanie to musi pozostać chwilowo nie rozstrzygnięte ostatecznie, gdyż bezpośrednich dowodów brak. W anonimowej *Obszernej wiadomości* znajdujemy wprawdzie wzmiankę, iż przybyły do Lwowa legat patriarchy eczmiaadyńskiego Paweł Wartabed arcbp z Tokatu zaproszony do Kolegium na dysputę „mocno się dziwił... że rzymscy magistrowie wyuczyli Ormian języka ormiańskiego i przyswoiwszy sobie wyrażenia dyalektyczne z tegoż języka, pięknym a nieznanym dotychczas sposobem argumentowania i odpowiadania prawdę badają”⁷¹, wypada jednak pamiętać, iż — jak czytamy w tym samym miejscu — sam legat, choć „był mężem znakomitym pod względem darów umysłu i ciała”, ale „jak wszyscy doktorowie wschodni niewykształconym”⁷². Można by również się zasta-

⁶⁸ *Ibid.*, str. 70.

⁶⁹ *Op. cit.*, str. 112. Natomiast w *Obszernej wiadomości, ibid.*, str. 161, czytamy, że oo. Peveratiemu i Dario „schodziło na niezbędną znajomości ormiańskiego”. Zrozumiałe więc stają się zarzuty zawarte w skargach wysyłanych do Rzymu, iż „Ojcowie... ormiańskiego nie znają języka, ztąd ustawicznie skarżą się Ormianie, mówiąc niekiedy, że nie dla łaciny, lecz dla ormiańskiego języka kolegium zostało założone”, *ibid.*, str. 202. Sam autor *Obszernej wiadomości* musiał przyznać, że „użalanie się w tym względzie Ormian nie jest pozbawione zasady, z powodu opieszłości Ojców w nauce języka ormiańskiego”, *ibid.*, str. 204.

W roku 1689 Ormianie polscy załą się przed Kongregacją Rozkrzewiania Wiary: „PP. Theatini... nostris filiis linguam armenam non docent et quando egrediuntur e Collegio, nec recte legere sciunt, nec intelligunt; quando veteres sacerdotes morientur, noster ritus et ecclesia debent cessare, et noster populus fiet Leh id est Polonus”, *Congr. Arm.*, vol. V, f° 696; 21. II. 1720 r. Ormianie ponawiają swą skargę pisząc, że klerycy ormiańscy muszą się uczyć ormiańskiego u proboszczów ormiańskich, gdyż w Kolegium oo. teatyni go nie znają. Jeden kleryk ormiański uczy tego języka swych kolegów, *Congr. Gen.*, vol. 623, f° 454; 2 ostatnie wyciągi dokonane przez ks. Petrowicza.

⁷⁰ „... co się zaś tyczy gramatyków lub innych, których teraz dwóch czy trzech jest, nie można było dla nich oddzielnej urządzić szkoły; natomiast dla każdego z nich oddzielne są wykłady”, *Obszerne wiadomości, op. cit.*, str. 207.

⁷¹ *Op. cit.*, str. 145—146.

⁷² *Ibid.*

nowić nad szczerością tej wypowiedzi, zważywszy cel przyjazdu i zabiegów legata. Za używaniem języka klasycznego przez nauczycieli przemawiałyby takie względy, jak konieczność wyrobienia w uczniach głębszej znajomości języka liturgicznego (por. np. wzmiankę o lekturze Biblii po ormiańsku), znajomość tej właśnie odmiany języka u niektórych nauczycieli kształconych w kolegiach rzymskich oraz przykład łaciny panującej jako język wykładowy w zasadzie w swej klasycznej formie. Za używaniem odmiany ludowej — względ praktyczny na większą łatwość dotarcia do młodocianych słuchaczy, z których część przynajmniej gwarę miejscową znała od dzieciństwa, jak również wzmianki obu *Wiadomości* mówiące, iż właśnie ćwiczenie się w „ormiańskim pospolitym” było przez wychowawców szczególnie zalecane.

Jest, oczywiście, i — dość prawdopodobna — możliwość trzecia, mianowicie posługiwanie się obu odmianami, np. klasycznym jako głównym i ludowym pomocniczo⁷³. Znalezione odpowiednich informacji na ten temat w materiałach dotyczących dziejów Kolegium, zachowanych w archiwach watykańskich, nie wydaje się niemożliwe.

Istotnie dla późniejszego okresu dziejów Kolegium znajdujemy ważne świadectwo oświetlające dość jasno całą kwestię. Mianowicie w sprawozdaniu z wizytacji Kolegium, dokonanej przez bpa kamienieckiego Stanisława Hozjusza w lipcu 1723 r., czytamy:

„Essendo che gl'Armeni vanno al Collegio dalle parti Orientali, e dai confini del Regno, il Visitatore giudica sommamente necessario, che per abilitarsi alla cura delle anime, et all'amministrazione de Sagramenti (quatunque i PP. Teatini ne sentano il contrario) si preveda il medesimo Collegio di un Maestro, che gl'istruisca nella lingua Armena più pura, e nelle cerimonie del loro Rito; giacchè non avendo altro Maestro, che uno de medesimi Alunni, il quale viene creduto il più capace, non imparano altro, che un' idioma assai rozzo” [podkreślenia moje E. T.]⁷⁴.

Jak widać więc, w wymienionym okresie poziom nauczania języka ormiańskiego wyraźnie się obniżył wskutek braku kompetentnych wykładowców⁷⁵. Przeszczepiona z Rzymu „czysta” ormiańszczyzna, nie kultywowana należycie, uległa przeważającemu wpływowi „prostackiej” gwary miejscowej.

Jak wspomniano, alumni mieli również możliwość uczenia się języka włoskiego, i to od samych Włochów, jakimi w większości byli kierujący zakładem teatyni. O ćwiczeniach w języku włoskim, które się odbywały w ciągu

⁷³ Cf. str. 41, przyp. 66.

⁷⁴ Ristretto della visita de' Collegi Pontifici Armeno, e Ruteno di Leopoli, fatta da Monsignor Stanislao Hosio, Vescovo di Caminietz, Suddelegato da Monsignor Vincenzo Santini, Nunzio Apostolico in Polonia, nel Mese di Luglio 1723, Cong. Partic., vol. I, f°s 209—210.

⁷⁵ W tym czasie pracowało w Kolegium tylko 2 zakonników, *ibid.*

kilku miesięcy, czytamy w *Krótkiej wiadomości* (uczyli się go Deodat Nersesowicz i Gabriel Zachnowicz)⁷⁶. Brak jest natomiast wzmianki, by sam autor *Krótkiej wiadomości* uczył kogoś w Polsce swego języka ojczystego, co oczywiście nie dziwi zważywszy, że moda na francuszczyznę nie dotarła jeszcze, zaś program nauczania języków w samym Kolegium był nader rozbudowany.

W celu uzupełnienia obrazu należy dodać, że znaczna część alumnów знаła również język ruski, jako przede wszystkim swój język rodzinny, zarówno zaś Ormianie, jak Rusini znali ponadto — w trudnym do ustalenia, różnym stopniu — także język polski⁷⁷.

Na ogół da się stwierdzić, iż troska o jak najlepsze, zwłaszcza praktyczne opanowanie przez uczniów obcych języków, z jaką się odnosili organizatorzy i wykładowcy Kolegium, była istotnie duża. Nie kończyła się zresztą na wykładach.

W Kolegium stosowano mianowicie w celach dydaktycznych daleko posunięty rygor w zakresie używania obcych języków wykładanych w uczelni, który wobec obowiązującej alumnów dyscypliny klasztornej, polegającej m.in. na systematycznym odbywaniu określonych zajęć, uznać należy za celowy i na ogół zapewniający pożądane skutki.

Alumni nie mieli swobody używania dowolnego języka z rodzinnym włącznie, lecz byli zmuszani do posługiwania się tylko tym, który im został przepisany przez „Ojca, prefekta lub cenzora”⁷⁸. Jak czytamy w *Obszernej Wiadomości*, w grę wchodziły tu języki: „włoski, łaciński, turecki lub ormiański pospolity, albo inne wedle potrzeby każdego oddzielnie”⁷⁹.

Obowiązywała przy tym zasada pewnego rodzaju „płodozmianu” językowego

⁷⁶ Str. 114. Mówiąc o Wartanie Hunanianie i Stefanie Roszce również Zacharyasiewicz wspomina, iż posiadali oni m.in. „język łaciński i włoski, którego u Teatynów łatwo się wyuczyć mogli”, *Wiadomość...*, str. 69—70.

⁷⁷ W języku polskim uczono katechizmu dzieci w szkółce przy Kolegium, kierowanej przez ks. Gabriela Zachnowicza i diakona Onufrego, *Krótką wiadomość*, Pawiński, *op. cit.*, str. 20. Zwierzchnicy Kolegium niedługo po jego otwarciu zwrócili się do archbpa Torosowicza, by zezwolił alumnom na wygłoszenie kilku oracji do ludu po polsku, *ibid.*, str. 98. Jak przypuszczał S. Pięć, wychowanek Kolegium ks. Nersesowicz był autorem polskich intermedii w tragedii o św. Pulcherii, *cf. infra*. Patrz Aneks. Wydaje się natomiast mało prawdopodobne, by nawet w późniejszym okresie dziejów Kolegium, po powołaniu alumnatu ruskiego, uczono również greckiego, który w szkołach lwowskich był wypierany przez łacinę już od końca XVI. w. O tradycji nauczania greki, którą wykładano we Lwowie nie tylko w zakonnych szkołach prawosławnych, ale także w katolickiej szkole miejskiej, patrz К. Харламповичъ, *Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка...* Казань 1898, str. 421 sq.

⁷⁸ *Obszerne wiadomości*, Pawiński, *op. cit.*, str. 209.

⁷⁹ *Ibid.*

O NAUCE JEZYKÓW OBCYCH W KOLEGIUM TEATYŃSKIM WE LWOWIE 45

polegająca na tym, że obowiązek mówienia danym językiem rozciągał się „na stałe” lub niekiedy jedynie na pewien okres, np. na miesiąc, oraz na tym, że alumn się ćwiczył w tym języku, który mu najbardziej był potrzebny do osiągnięcia zakresu umiejętności przewidzianego przez nauczyciela. „Kto po ormiańsku umie, mówi po łacinie, kto zna dobrze łacinę, używa ormiańskiej mowy popolitej...” czytamy w *Obszernej wiadomości*⁸⁰.

W celu zagwarantowania tego reżimu językowego wychowawcy zakonni stosowali rodzaj kary⁸¹ polegający na tym, że alumn, który użył jednego choćby wyrazu z języka, który w danym okresie był mu zabroniony, otrzymywał od kolegi, który to spostrzegł, „znak drewniany”, co w bilansie dnia przynosiło mu monit ze strony wychowawcy w postaci kilku „lekkich łap”.

Od przymusu językowego zwolnieni byli alumni jedynie w okresie rekreacji. Poza tym rozciągał się również na modlitwy i lekturę.

Tak np. modlitwy przedobiednie odbywały się w języku ormiańskim, po czym następowały antyfona i psalm po łacinie. Następnie jeden z zakonników odmawiał po ormiańsku modlitwę z błogosławieństwem jadła, po czym rozpoczynano lekturę wyjątków z Biblii w tym samym języku. W dalszym ciągu przechodzono do lektury jakiegoś historycznego dzieła po łacinie oraz książki polskiej, którą w okresie objętym *Krótką wiadomością* były żywoty świętych, lub włoskiej. Posiłek obiadowy kończyły modlitwy po ormiańsku⁸².

Dodatkową okazję do ćwiczeń językowych stanowiły również pewne rozrywki, które — choć zapewne dobrowolne — kierowane być musiały przez tych samych wychowawców i w praktyce angażowały całą, niewielką przecież, społeczność uczniowską. Mowa tu o uczeniu się tekstów literackich i popisach w deklamacji oraz o próbach wystawiania utworów scenicznych⁸³. Autor *Krótkiej wiadomości* nie bez cienia satysfakcji zauważa, że dzięki owym deklamacjom i tragediom „...nasi alumni kształcili się na dobrych mówców, a nadto jedналиśmy sobie życzliwość wszelkich warstw ludu, który z wielką przyjemnością na to schodził...”⁸⁴. Ks. Pidou przekazał nam tytuły owych utworów: „Znaczniejsze z tych tragedyi i deklamacyj były: Śmierć Cezara, Zagadki Salomona, Śmierć Heroda, św. Rypsyma, panna i męczenniczka wierszem ormiańskim, i inne”⁸⁵.

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ Wywieszona na ścianie tablica z wykazem kar za różne przewinienia napisana była po ormiańsku, *op. cit.*, str. 210.

⁸² *Krótką wiadomością...*, P a w i ń s k i, *op. cit.*, str. 113; *Obszerne wiadomości*, *ibid.*, str. 168, 172, 204.

⁸³ Warto dodać, że teatyni byli — po jezuitach i pijarach — trzecim z kolei zakonem, który wprowadził do swych kolegiów instytucję teatralną, również w Warszawie (1743), S. W i n d a k i e w i c z, *Teatr kolegiów jezuiickich w dawnej Polsce*, Kraków 1922, Rozprawy Wydz. Filol. PAU, T. LXI, str. 13.

⁸⁴ *Krótką wiadomością...*, P a w i ń s k i, *op. cit.*, str. 113.

⁸⁵ *Ibid.* Ta ostatnia tragedia była przeplatana wstawkami polskimi, *Obszerne*

Pięcioletnia działalność szkolnego teatru Kolegium w początkowym okresie jego istnienia doczekała się dokładnego studium pióra S. P i g o n i a⁸⁶, który poddał szczegółowej analizie zachowane do naszych czasów: drukowany scenariusz tragedii o św. Rypsymie, po polsku (1 egz. ze zbiorów Biblioteki Krasińskich w Warszawie, 2-gi z Ossolineum, B. Ossol. Syg. XVII—5846—II [numer

wiadomość, P a w i ń s k i, *op. cit.*, str. 168. Pod koniec 1669 r. wystawiono w Kolegium drugą tragedię: o św. Pulcherii, po łacinie z polskimi ustępami, *Obszerna wiadomość*, P a w i ń s k i, *op. cit.*, str. 172 i *Krótką wiadomość*, *ibid.*, str. 113. Rkps tego utworu znajduje się nadal w zbiorach Biblioteki Czartoryskich — rkps n° 3571: *Tragoedia Sancta Pulcheria Virgo et Imperatrix*. Na f°s 47 — 48 zanotowano nazwiska osób występujących w przedstawieniu: Toros Augustinowicz, Balthasar Balowicz, Owanes Baltadziohlu, Ioannes Bartoszowicz, Simon Budzanowski, Christophorus Dawidowicz [?], Ioannes Deragopowicz, [...] Derbrocki, Gregorius Derszymonowicz, Eminowicz, Christophorus Gabrielowicz, Christophorus Hadzewicz, Vartan Hunanian, Iacobus Markiewicz, Toros Matiasowicz (Mitiasowicz), Gabriel Miserowicz, Casimirus Murathowicz, Gregorius Nersesowicz, Iacobus Owanissowicz, Putal Owanissowicz, Kuba Penerelli, Nicolaus Prac, Christophorus Steczkiewicz, Ioannes Steczkiewicz, Chrystophorus Szymonowicz (Szymanowicz), Andreas Tonkowski [?], Andreas Wakowski, Simon Zachnowicz. Są to nazwiska znane w większości z obu *Wiadomości* wydanych przez P a w i ń s k i e g o, w którego polskim przekładzie występują w zmienionej nieco postaci: Balowicz jako „Balowicz lub Baliski”, Bartoszowicz jako „Bartosowicz lub Bartocowicz”, Budzanowski jako „Busanowski”, Miserowicz jako „Mytrowicz”, Augustinowicz jako „Agostonowicz” oraz Owanissowicz jako „Janowicz” [s.]. Kilka nazwisk nie występuje w wydaniu P a w i ń s k i e g o: Derbrocki, Owanes Baltadziohlu, Nicolaus Prac, Christophorus Steczkiewicz oraz Kuba Penerelli, przy którym początkowo zamiast nazwiska umieszczono skreślony później wyraz „noster” („Kuba noster”). Jak słuszenie zdaje się przypuszczać P i g o ń, *op. cit. infra*, część tych nazwisk należała do doangażowanej do widowiska służby Kolegium. Zapewne jednak trzeba brać także pod uwagę uczniów dochodzących lub krewnych alumnów.

⁸⁶ „Teatr to odmienny już choćby dlatego, że był trzyjęzyczny: łaciński, polski i ormiański. Odmienny jednak przede wszystkim przez cel, któremu miał służyć. Nie chodziło tam wiele o poprawne władanie potoczną łaciną, bo księża ani oracji sejmikowych, ani nawet kazań łacińskich prawić nie mieli. Nie chodziło o praktyczne ćwiczenie w uprawianiu rodzaju literackiego, bo alumni studiom poetyki specjalnie się nie oddawali. Natomiast miał ten teatr zadanie osobne, nigdzie drugi raz w tym sensie nie występujące: służył mianowicie osobliwego rodzaju propagandzie wyznaniowej, był współczynnikiem w krzewieniu i umacnianiu dzieła unii kościelnej rzymsko-ormiańskiej”, S. P i g o ń, *Z dziejów teatru szkolnego w Polsce w. XVII (O teatrze alumnatu ormiańskiego we Lwowie)*, str. 72. Przedstawiając dzieje poznania obu tragedii i ich filiacje pominął P i g o ń wzmiankę u Maclera, *Rapport*, str. 79, przyp. 1, który w związku z *Tragedią o św. Rypsymie* odsyła do omówionego przez siebie w *Notices de manuscrits arméniens vus dans quelques bibliothèques de l'Europe centrale*, Paryż 1913, rękopisu weneckiego z „Martiana”.

O NAUCE JĘZYKÓW OBCYCH W KOLEGIUM TEATYŃSKIM WE LWOWIE 47

dawny: 126077]) oraz pełny tekst tragedii o św. Pulcherii (*Tragoedia: Sancta Pulcheria, Virgo et Imperatrix*, rkps Czart. n° 3571) i konspekt tejże tragedii po polsku (B. Ossol. Syg. XVII—5361—II [numer dawny: 126076]).

Zasadniczy tekst obu tragedii o św. Pulcherii i o św. Rypsymie miał napisać sam ks. Pidou⁸⁷. Przy pisaniu autor posługiwał się — jak wykazał to wyraźnie S. P i g o ń — nie dziełami historyków ormiańskich Agathangelusa i Mojżesza z Chorene⁸⁸, ale znaną pracą swego poprzednika i nauczyciela o. G a l a n a, *Conciliatio Ecclesiae Armenae cum Romana*, a prawdopodobnie także *Annales ecclesiastici* B a r o n i u s z a. Autorem polskich intermediów w sztuce o św. Pulcherii miał być — zdaniem P i g o n i a — jeden z pierwszych absolwentów Kolegium ks. Deodat Nersesowicz z Jazłowca⁸⁹.

W tej sytuacji wolno przypuszczać, że ks. Nersesowicz był również autorem

⁸⁷ Jak stwierdził S. P i g o ń, tekst sztuki o św. Rypsymie nie jest dotąd znany, *op. cit.*, str. 73. Pewne okoliczności, zwłaszcza data i miejsce, zdają się jednak wskazywać, że został on odnaleziony ostatnio, a mianowicie w zbiorach mechtarzystów wiedeńskich. Jak stwierdził w roku ubiegłym ks. K. R o s z k o., znajduje się tam rkps n° 486, noszący tytuł *T'ragedia mardirosut'ean S. Hrip'simei*, napisany przez Aleksianosa teatyna we Lwowie w 1668 r. (patrz J. D a s h i a n, *Catalog der armenischen Handschriften in der Mechtharisten-Bibliothek zu Wien*, Wien 1895, str. 226 i 959). Ponieważ o pobycie we Lwowie w tym okresie teatyna tego imienia nie mamy żadnej wiadomości, można przypuszczać, iż mamy do czynienia z dobranym *ad hoc* pseudonimem ks. Pidou. Sprawa wymaga dokładnego zbadania. Inny egzemplarz konspektu tragedii o św. Rypsymie, przesłany zapewne jako załącznik do sprawozdania, znajduje się w Rzymie: CR. Con. Gen. vol. 418 *Sancta Ripsime Virgo et Martyr. Tragedia Sacra (in armeno)*, o czym zechciał poinformować mnie ks. K. R o s z k o. Na f°s 5—6 wymienione są nazwiska aktorów przedstawienia, które się z drobnymi zmianami zgadzają ze spisem zamieszczonym we wspomnianym drukowanym konspekcie przedstawienia z Ossolineum: Aslanowicz Ioannes Camenecensis, Augustinowicz Theodorus Leopoliensis, Balowicz Balthasar Camenecensis, Budzanowski Simon Iazłowicensis, Dawidowicz Christophorus Leopoliensis, Gabrielowicz (Gabryelowicz) Gregorius Camenecensis, Głowacki Raphael Siradiensis, Hadzieiowicz Christophorus Leopoliensis, Hadzieiowicz Simon Leopoliensis, Hunanian(c) Vartan Tochatensis, Iacobowicz Lasarus Iazłowicensis, Niersesowicz (Niersessowicz) Deodatus Iazłowicensis, Niersesowicz (Niersessowicz) Gregorius Iazłowicensis, Markiewicz Iacobus Leopoliensis, Minassewicz Florianus Iazłowicensis, Mysyrowicz Gabriel Lublinensis, Targoński Thomas Podlachiensis, Wakowski Andreas Iazłowicensis, Zachnowicz Gabriel Leopoliensis, Zachnowicz Simon Leopoliensis. W konspekcie Ossolineum przy 11 nazwiskach zaznaczono wyraźnie, iż chodzi o alumnów Kolegium. Są to: Aslanowicz, Balowicz, Budzanowski, Gabrielowicz, Hunanian, Niersesowicze, Markiewicz, Mysyrowicz, Wakowski i Zachnowicz.

⁸⁸ Jak to przypuszczał M. J. Saint-Martin, *Analyse d'une tragédie arménienne. Représentée à Leopol, en Pologne, le 9 avril 1668* J.A. II, 1823, str. 23.

⁸⁹ P i g o ń, *op. cit.*, str. 91.

wstawek ormiańskich (odczytanych i przełożonych przez E. Słuszkiewicza) w reprodukowanym przez S. Pigonia Intermedium IV. sc. 4. *Puer edocet senem*.

Natomiast wciąż otwartą pozostaje tak ważna dla zagadnienia znajomości języków w Kolegium — sprawa języka i autorstwa wcześniej wystawianych utworów⁹⁰. Jakkolwiek nie znamy ich tekstów, możemy z góry przypuszczać, że nie stanowiły one szczytów osiągnięć artystycznych, a charakterem niezbyt odbiegały od dwóch sztuk późniejszych. Nie wiemy jednak, czy były one pisane po ormiańsku i jaka odmiana języka: klasyczna czy późniejsza literacka wchodziła ewentualnie w grę⁹¹. Gdyby istotnie pisane były po ormiańsku, to — jakkolwiek ks. Pidou znamy jako autora wspomnianych dwu utworów scenicznych, który „talentu dramatycznego wybitniejszego przecież nie miał, choć biegłość na tym polu pokazał najwyraźniej”⁹² — można by powątpiewać, by już w początkowym okresie pobytu we Lwowie próbował samodzielnej kompozycji tekstu o charakterze literackim wobec niezbyt jeszcze dużej własnej biegłości w ormiańskim⁹³ z jednej, zaś możliwości łatwej krytyki ze strony miejscowych Ormian z drugiej strony. Dlatego też niewykluczony wydawałby się tu współudział o. Galana.

Gdy mowa o przedstawieniach scenicznych w Kolegium lwowskim, to dla późniejszego okresu jego dziejów⁹⁴ należało by szukać — być może — pewnych analogii w praktyce teatru domowego warszawskiej placówki teatynskiej. Jak wiadomo, organizowanie popisów, deklamacji i widowisk teatralnych stanowiło ważny element w życiu konwiktów warszawskiego lub raczej — jak go określa Bartoszewicz — „grona guwernerów” teatynskich. Na widowiskach tych bywali nie tylko rodzice i krewni uczniów, lecz także zapraszani, często znakomici, goście. W okresie swego pobytu w Kolegium w przedstawieniach brał udział Stanisław Poniatowski (uczeń Portalupiego), który później już jako król zwykle zaszczycał również spektakle swoją obecnością.

⁹⁰ Pigoni przypuszczał — nie podając wszakże dowodów — że przedstawienie pt. *Śmierć Heroda* było jasełkami w języku polskim, *op. cit.*, str. 74.

⁹¹ Można wyrazić żal, że interesujące fragmenty tekstu ormiańskiego z tragedii o św. Pulcherii ukazały się bez komentarza językowego. Jak wynika z ustnych informacji, łaskawie udzielonych mi ostatnio przez prof. dra E. Słuszkiewicza, niektóre szczegóły (dodawanie *g-* lub *gu-* w *praesens*) pozwalają ustalić, iż mamy do czynienia z nowoormiańskim, w odmianie zwanej zachodnią, którą H. Adjarian, *Classification des dialectes arméniens*, 1909, str. 14, określa jako „branche de *g*”, w odróżnieniu od „branche de *-um*” (zwanej jego zdaniem niewłaściwie wschodnią).

⁹² Pigoni, *op. cit.*, str. 76.

⁹³ *Cf. supra*.

⁹⁴ Nie znamy wprawdzie dotychczas wzmianek o przedstawieniach lub recytacjach w Kolegium lwowskim w XVIII w., jednak przypuszczenie, iż tradycja ich była kontynuowana, wydaje się prawdopodobne.

O NAUCE JĘZYKÓW OBCYCH W KOLEGIUM TEATYŃSKIM WE LWOWIE 49

Jak podaje Bartoszewicz, „sztukę taką zwykle pisał któryś z profesorów, a nawet sam ksiądz Portalupi. Czasami brano sztukę gotową jakiegoś pisarza i przerabiano ją stosownie do potrzeby”⁹⁵. Przechowały się wzmianki o 4 sztukach granych w teatrze konwiktu warszawskiego, tytuły ich jednak zupełnie nie wskazują, by miały one coś wspólnego z utworami o kilkadziesiąt lat wcześniejszymi, wystawianymi w teatrze lwowskim. O dwu z nich wspomina Bartoszewicz⁹⁶: tragedia *Temistokles*, sześć razy grana w r. 1743, wydana drukiem⁹⁷, oraz *Demofrontes*, tragedia Manastzego, przełożona wierszem na łacinę przez ks. Portalupiego, również ogłoszona drukiem. Dwie dalsze sztuki wymienia autor *Wiadomości historycznej*⁹⁸: *Aleksander w Indiach* — wystawiona w języku łacińskim w 1747 r., w której główną rolę grał młody Stanisław Poniatowski, oraz *Sen Scypiona* po włosku. Nie jest wykluczone, że między obiema placówkami teatryńskimi istniały w późniejszym okresie jakieś formy wymiany repertuarowej w zakresie przedstawień szkolnych⁹⁹.

Nauczanie alumnów obu języków liturgicznych, tj. ormiańskiego klasycznego i łaciny, rzutować można również na szerszą płaszczyznę całej działalności misyjnej teatynów w Polsce. W myśl założeń twórców Kolegium miało ono nie tylko kształcić księży, ale także być centrum myśli unickiej i bezpośrednio oddziaływać na ludność, propagując ideę zbliżenia do Rzymu.

Jednym z przejawów tej działalności teatynów było zorganizowanie dwu szkół parafialnych dla miejscowych dzieci. Kierownikami i nauczycielami tych szkółek, z których jedna powstała we Lwowie, a druga w Jazłowcu, byli alumni, a później również absolwenci Kolegium.

O fakcie tym ks. Pidou podaje, co następuje: „po wyjeździe arcybiskupa ormiańskiego, utworzyliśmy na tym samym cmentarzu, gdzie jesteśmy, szkołę gramatyki łacińskiej i ormiańskiej, gdzie się obecnie z górą trzydziestu kształci

⁹⁵ *Teatyni w Warszawie (od r. 1696), Studia historyczne i literackie II*. Dzieła, t. IX, 1881, str. 394.

⁹⁶ *Op. cit.*, str. 394.

⁹⁷ O pozycji tej wspomina dwukrotnie Estreicher: „*Themistocles. Tragoedia. Ab Illustrissimis Convictoribus Collegii Varsaviensis Clericorum Regularium Acta Feriis Bacchanalibus Anno 1743. Varsaviae Typis S.R.M. Collegii Societatis Jesu*, w 4-ce k.tyt. i k. 27 nlb. Temat wzięty z Plutarcha i Korn. Neposa, z 3 aktów wolnym wierszem łacińskim, spis osób i aktorów — 7 osób...”, t. XXXI, str. 135—136. „*Themistocles* (grane w r. 1743 u teatynów a w r. 1759 u pijarów)”, *loc. cit.*, str. 89.

⁹⁸ Str. 235.

⁹⁹ Ks. Józef Rossetti, rektor Kolegium Papieskiego we Lwowie, wymieniony jest przez Bartoszewicza, *op. cit.* str. 393, wśród profesorów kolegium warszawskiego. „Zdaje się, że od czasu ufundowania Teatynów w Warszawie, kolegium lwowskie z warszawskiego brało już swych rektorów”, *ibid.* Podobnie w Warszawie uczył Lascaris, Bortynowski, *op. cit.*, str. 74.

uczniów pod kierunkiem alumnów papieskich, co nauki pokończyli...¹⁰⁰. O szkołach tych czytamy również w aktach Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, choć szczegóły nieco się różnią. Dowiadujemy się z nich mianowicie, że zostały (po roku 1668) otwarte dwie szkoły, we Lwowie i w Jazłowcu, do których uczęszcza około 60 chłopców ormiańskich. Założycielami szkół byli dwaj spośród pierwszych absolwentów Kolegium: Gabriel Zachnowicz i Deodat Nersesowicz¹⁰¹.

Program nauki obejmował zarówno zasady wiary (o czym ks. Pidou nie wspomina, być może jako o rzeczy samo przez się zrozumiałej), jak i język ormiański i łacinę¹⁰². W szkole prowadzonej w Jazłowcu przez ks. Nersesowicza odbywały się także widowiska sceniczne¹⁰³, zapewne wzorowane w jakimś stopniu na przedstawieniach teatralnych Kolegium lwowskiego.

Aneks

Otrzymane w czasie korekty materiały rzymskie, za które uprzejmie podziękowanie składam ks. drowi G. P e t r o w i c z o w i, stanowią cenne uzupełnienie niniejszych uwag. Są to mianowicie doroczne sprawozdania przesyłane do Rzymu przez kierownictwo Kolegium, przedstawiające stan osobowy oraz rozliczenia finansowe placówki za lata 1689—1719: *Scrittura Rif. nei Congr. Armeni Collegio Armeno-Ruteno an. 1664—1780*, vol. I, f°s 176, 180, 181, 184, 185, 190, 196, 203, 204, 205, 206, 218, 219, 227, 228, 237, 238, 251, 260, 263, 266, 267, 268, 285, 288, 289.

Odkładając na przyszłość dokładniejsze omówienie powyższych materiałów, nie sposób pominąć w tym miejscu zawartych w nich informacji dotyczących stosunków językowych. Każde ze sprawozdań posiada m.in. specjalną rubrykę zatytułowaną „Lingua”, w której przy nazwisku alumna podane są studiowane przez niego lub posiadane języki. Rubryka ta jest dość monotonna i w większości wypadków przypisuje alumnom trzy języki: polski, ormiański i łaciński. Skróty oznaczające te języki występują przeważnie w kolejności wyżej wskazanej. Jedyne w trzech sprawozdaniach kolejność jest zmieniona: „Lat. Arm. Pol.”, co wydaje się jednak nie mieć szczególnego znaczenia, a w czym można by co najwyżej doszukiwać się odbicia tendencji kierowników uczelni do ustalenia oficjalnej hierarchii „ważności” wykładanych języków, w której nie wyniesiona być może z domu polszczyzna, lecz ormiański i łacina powinny zajmować

¹⁰⁰ *Krótką wiadomość...*, P a w i ń s k i, *op. cit.*, str. 110.

¹⁰¹ Cong. Gen. vol. 224, f° 253, wg P e t r o w i c z a, *op. cit.*, str. 231.

¹⁰² G r o m n i c k i, *Ormianie...*, str. 73.

¹⁰³ P i g o ń, *op. cit.*, str. 90.

O NAUCE JEZYKÓW OBCYCH W KOLEGIUM TEATYŃSKIM WE LWOWIE 51

główne miejsce. Sprawę komplikuje fakt, iż nie wiemy — zwłaszcza tam, gdzie wymienia się włoski lub turecki — czy idzie o przedmioty wykładane, czy umiejętności nabyte wcześniej. Co do polskiego, to uderzający jest fakt, iż na przestrzeni 30 lat objętych wykazami nie było ani jednego alumna, któremu by język ten nie został przypisany, a dotyczy to również niewątpliwych przyszłych, jak np. Jakuba de Baldassaris rodem z Konstantynopola.

Wzmianki o włoskim pojawiają się w sprawozdaniach obejmujących okres od stycznia 1708 do stycznia 1710 roku. Uczyło się go w tym czasie siedmiu, a wkrótce ośmiu starszych (w wieku 19—24 lat) i bardziej w studiach zaawansowanych alumnów: Jan Balicki ze Śniatyna, Michał (Gabriel?) Butakowicz ze Lwowa, Józef Bernatowicz ze Lwowa, Deodat (?) Nikorowicz z Brodów, dwaj Piramowicze (Pyramowicz?) ze Lwowa, Stefan Steckiewicz ze Lwowa. Najdłużej parą się w Kolegium włoszczyzną Ignacy Lazurów z Jarosławia (od 1709 do 1714). Natomiast wspomniany już Jakub de Baldassaris, figurujący w sprawozdaniach za lata 1712—1714, znajomość (zapewne praktyczną) włoskiego posiadał, jak można przypuszczać, jeszcze przed wstąpieniem do Kolegium. Znał także turecki (niewątpliwie osmański) i jest jedynym spośród alumnów, przy którego nazwisku znajomość tego języka została w sprawozdaniach zaznaczona (f° 260). Jego umiejętność w zakresie obu tych języków była zresztą niezbyt może wielka, skoro w dwóch dalszych sprawozdaniach sporządzonych przez tego samego prefekta, ks. Trombettięgo, nie została już uwidoczniiona (f°s 263 i 266). Przyczyną tego mogła być także chęć niewyróżniania obcego przybysza przez podkreślanie jego uzdolnień poliglotycznych (5 języków) lub zwykły przypadek.

Omawiane katalogi-sprawozdania dostarczają nam również cennych informacji co do przedmiotów nauczanych w Kolegium w latach 1689—1719 oraz języków wykładowych. Widać wyraźnie, że charakter uczelni pod względem programów nauczania nie uległ poważniejszym zmianom za czasów następców o. Pidou, jakkolwiek zakres wykładanych przedmiotów został poszerzony. Zdaje się to wynikać z innej rubryki, zatytułowanej „Schola”, z której się dowiadujemy, iż w Kolegium uczono w owym okresie następujących przedmiotów szczegółowych: retoryki, gramatyki ormiańskiej i łacińskiej, poetyki, katechizmu, logiki po ormiańsku i łacinie, fizyki i metafizyki po ormiańsku i łacinie, filozofii (scholastyki) ormiańskiej i łacińskiej oraz teologii moralnej, spekulatywnej i apologetycznej, również po ormiańsku i łacinie. Lapidarne dane sprawozdań nie dostarczają nam niestety dokładniejszych informacji co do metody dwujęzycznego nauczania.

Poczynając od sprawozdania za rok 1710 (f° 237) pojawiają się, wydzielone w odrębną grupę z nagłówkami „Rutheni”, nazwiska alumnów obrządku ruskiego. Przy każdym z nich w rubryce „Lingua” zaznaczona jest umiejętność 3 języków: polskiego, ruskiego i łacińskiego.

Wykaz literatury*

- Władysław Abraham, *Powstanie organizacyi Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. I. Lwów 1904, ss. XI + 418.
- Acta S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantia*, vol. II. 1667—1710. Collegit et adnotationibus illustravit P. Athanasius G. Welykyj OSBM. Romae 1954, ss. XI + 334.
- Karol B ad e c k i, *Znaki wodne w księgach archiwum miasta Lwowa*. Lwów 1928.
- Oswald Balzer, *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I. z roku 1519*. Lwów 1910, ss. 289.
- Oswald Balzer, *Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie*. Lwów 1909, ss. 187.
- Majer Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI-go i XVII-go wieku*. Lwów 1906, ss. 577 + 188.
- Bohdan Baranowski, *Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej*. „Myśl Karaimska”, I, 1945—46, str. 119—137.
- Bohdan Baranowski, *Znajomość języka tureckiego w dawnej Polsce (do połowy XVII wieku)*. „Rocznik Orientalistyczny”, XIV (1938), str. 9—37.
- Bohdan Baranowski, *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku*. Łódź 1950, ss. 256.
- Sadok Barącz, X. *Pamiętki miasta Stanisławowa*. Lwów 1858, ss. 191.
- Sadok Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*. Tarnopol 1869, ss. 319.
- Sadok Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*. Lwów 1856, ss. 485.
- Julian Bartoszewicz, *Teatyni w Warszawie*. Studia historyczne i literackie. *Dziela*, t. IX, 1881, str. 387—399.
- Ludwik Bernacki, *Notatki do dziejów teatru w dawnej Polsce*. 3. *Dwa dyalogi ormiańskie z r. 1668*. „Pamiętnik Literacki”, IX. Lwów 1910, str. 276—278.
- Ferdinand Bischoff, *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*, herausgegeben von... Wien 1885, ss. 155.
- M[aryan] B[ortynowski], *Teatyni w Polsce*. „Podręczna Encyklopedia Kościelna”, t. XXXIX—XL, 1914, str. 72—74.
- Jan St. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce*, t. I, 1932, ss. 469 + 1 nlb.
- Jan St. Bystron, *Nazwiska polskie*. Wyd. II. Lwów — Warszawa 1936, ss. 330.
- Łucja Charewiczowa, *Handel średniowiecznego Lwowa*. Lwów 1925, ss. 156.
- Wl. Chomętowski, *Dzieje teatru polskiego od najdawniejszych czasów do 1750 r.* Warszawa 1870.
- ks. Władysław Chotkowski, *Redukcje monasterów bazylikańskich w Galicji*. Kraków 1922. Rozpr. Wyd. Hist.-Filol., seria II, t. XXXVIII, nr 6, ss. 79.
- Czesław Chowaniec, *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII w.* opracował... Stanisławów 1928, bez pag.
- Marcel Cohen, *Le langage. Structure et évolution*. Paris 1950, ss. 144.
- Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantes*, vol. I, 1622—1728. Collegit et adnotationibus illustravit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj OSBM adlaborante Soc. Eugenio Kaminskij. „Analecta OSBM”, series II, sectio III. Romae 1956, ss. X + 307.
- P. Jacobus Dr. Dashián, *Katalog der armenischen Handschriften in der Mechitharisten-Bibliothek zu Wien von ...* Wien 1895.

* Obejmuje również pozycje dotyczące 3. części niniejszych *Studiów*, RO. XXIV, 1 (w druku).

O NAUCE JEZYKÓW OBCYCH W KOLEGIUM TEATYŃSKIM WE LWOWIE 53

- P. Jacobus Dr. Dashian, *Catalog der armenischen Handschriften in der K.K. Hofbibliothek zu Wien* von ... Wien 1891.
- Jean Deny, *L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604 — 1613)* par ... Wiesbaden 1957, ss. 96.
- Jean Deny, *Courte note préliminaire sur les textes comans*. „Journal Asiatique”, juillet-septembre 1921, str. 134—135.
- Andrzej Gawroński, *Jezyk Ormian polskich*. „Encyklopedia Polska”, t. III, dzial III, część II, str. 452—455.
- B. Greko w i A. Jakubowski, *Złota Orda i jej upadek*. Słowo wstępne i redakcja prof. Ananiasza Zajaczkowskiego. Warszawa 1953, ss. 375 + nlb.
- Tadeusz Gromnicki, *Ormjanie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje* przez ks. dra ... prof. Uniw. Jagiel. Warszawa 1889, ss. 139.
- Т. И. Грунин, *Памятники половецкого языка XVI века*. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятипятилетию. Москва 1953, str. 90—97.
- Т. И. Грунин, [rec. z pracy:] *L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec* par Jean Deny. „Вопросы языкознания”, 6, 1958, str. 113—116.
- Jan Hanusz, *O jezyku Ormian polskich*. Rozpr. i sprawozd. Wyd. Filol. Akad. Umiej., t. XI, 1886, str. 350—481; t. XIII, 1889, str. 214—296.
- Jan Hanusz, *O nazwiskach Ormian polskich*. „Muzeum”, II (1886), zesz. 10, str. 565—573.
- К. Харламповичъ, *Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка* ... Казань 1898, ss. 524 + LXII.
- Wilhelm Heud, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter* von Dr. ... Erster Band, Stuttgart 1879, ss. XXII + 604.
- anon. *Historyczny zarys stosunków polsko-ormiańskich*. „Wschód”, IX, 2(28), 1938, str. 37—41.
- I. Iwanowicz, *Über die historische Bedeutung des Basilianerordens in Galizien und seine gegenwärtigen Verhältnisse*. Leipzig 1885, ss. 40.
- Ludwik Korwin, *Ormiańskie rody szlacheckie*. Kraków 1934, ss. 188 + V.
- Tadeusz Kowalski, *Ueber die polnischen Karaimen, ihre Sprache und deren Verhältnis zu den anderen kipčakischen Sprachen*. Verslag van het vijfde Congres gehouden te Leiden op 20, 21 en 22 April 1927, str. 14—19.
- Tadeusz Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Kraków 1929, ss. LXXIX + 311.
- Tadeusz Kowalski, *Wyrazy kipczackie w jezyku Ormian polskich*. Wilno 1938. Odb. z Księgi Pam. H. Seraji Szapszala, ss. 11.
- Friedrich v. Kraelitz-Greifenhorst, *Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen*. WZKM, XXVI, 1912, str. 307—324.
- Friedrich v. Kraelitz-Greifenhorst, *Studien zum Armenisch-Türkischen*. Wien 1912, SBAk, Wien, 168. Band, 3. Abh., str. 1—46.
- Stanisław Kruczyński, *Tatarzy litewscy*. „Rocznik Tatarski”, III, 1938.
- А. Е. Крымський, акад., *Турки їх мови та літератури. Les Turks, leurs langues et littératures*. Київ 1930.
- Хр. Кучукъ-Іоаннесов, *Армянскія надписи въ г. Григоріополь херсонской губерніи*. „Древности Восточныя”, т. II., вып. I., str. 120—132.
- Marian Lewicki, *Le terme nemič 'polonais, latin, européen' dans la langue kipčhak des Arméniens polonais*. „Onomastica”, II, zesz. 2, str. 249—257.
- Marian Lewicki, Renata Kohnowa, *La version turque-kipčhak du «Code des lois des Arméniens polonais» d'après le ms. N° 1916 de la Bibliothèque Ossolineum*. „Rocznik Orientalistyczny”, XXI, str. 153—300.

- Litterae S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusae spectantes*, vol. II. 1670—1710, Romae 1955, ss. X + 324; vol. V. 1758 — 1777, Romae 1957, ss. XI + 368. Collegit et adnotationibus illustravit P. Athanasius G. Welykyj OSBM. „Analecta OSBM”, series II, sectio III.
- Jan Łoś, *Język tatarski*. „Encyklopedia Polska”, t. III, dz. III, cz. II, str. 439—441.
- Jan Łukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskiem od najdawniejszych czasów do 1794 r.* Poznań 1849—1851.
- Frédéric Macler, *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale* par ... Paris 1908.
- Frédéric Macler, *Manuscrits arméniens de Transylvanie vus et décrits* par ... Paris 1935, ss. 88.
- Frédéric Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine*. „Revue des Etudes Arméniennes”, VII, fasc 1, 1927.
- Marian Małowist, *Kaffa w drugiej połowie XV-ego wieku*. Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, XXXII, 1939, str. 38—59.
- Marian Małowist, *Kaffa — kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453—1475*. Warszawa 1947, ss. 364 + XXXI.
- Tadeusz Mańkowski, *Sztuka Ormian lwowskich*. Prace Komisji Historii Sztuki, VI, zesz. I, PAU. Kraków 1934, ss. 107 (odb.)
- Tadeusz Mańkowski, *Archivum lwowskiej katedry ormiańskiej*. „Archeion”, X, 1932, str. 1—11.
- Tadeusz Mańkowski, *Ormiańskie rękopisy iluminowane*. „Posłaniec św. Grzegorza”, zesz. specjalny: Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowie. Lwów 1933, str. 23—28.
- Tadeusz Mańkowski, *Orient w polskiej kulturze artystycznej*. Wrocław—Kraków 1959, ss. 253.
- Zdzisław Obertyński, dr prof. UW, *Les Arméniens polonais et leur attitude envers Rome*. Varsovie 1933. Odb. z „La Pologne au VII-ème Congrès International des Sciences Historiques”, ss. 27.
- Zdzisław Obertyński, *Die Florentiner Union der Polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog*. „Orientalia Christiana”, vol. XXXVI — 1, Roma 1934, ss. 68.
- Malachia Ormanian, *The Church of Armenia, her history, doctrine, rule, discipline, liturgy, literature, and existing condition* by ... 2nd ed. London 1955, ss. XIX+219.
- Adolf Pawiński, *Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kościołem rzymskim w XVII wieku, z dwóch rękopisów włoskiego i łacińskiego w przekładzie polskim* wydał ... Warszawa 1876, ss. V + 202.
- Sac. Gregorio Petrowicz, *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626—1686)*. Roma 1950, „Orientalia Christiana Analecta”, 135, ss. XV + 334.
- Stanisław Pigoń, *Z dziejów teatru szkolnego w Polsce w. XVII (O teatrze alumnatu ormiańskiego we Lwowie)*. „Pamiętnik Literacki”, XXV, Lwów 1938, str. 72—103.
- Stanisław Pigoń, *Z dziejów dawnego teatru szkolnego*. „Pamiętnik Literacki”, XLIII, 1952, zesz. 1—2, odb., ss. 27.
- Omeljan Pritsak, *Das Kiptschakische*. Philologiae Turcicae Fundamenta... t. I, 1959 str. 74—87.
- Jan Reychman, *Tłumacze języków wschodnich w Polsce XVIII w.* „Myśl Karaimska”, II, Seria nowa (1946—1947), str. 66—78; „Przegląd Orientalistyczny” I, 1949, str. 83—90.
- Jan Reychman *Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce XVIII w.* Wrocław 1950, ss. 158.
- Ritter, *Geographisch-Statistisches Lexicon*. Leipzig—Wien 1910.

O NAUCE JEZYKÓW OBCYCH W KOLEGIUM TEATYŃSKIM WE LWOWIE 55

- Kazimierz Roszko, *Katalog rękopisów ormiańskich. Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich* pod red. Stefana Strelcyna, t. III. Warszawa 1958, str. 9—45 + 3 nlb.
- M. J. Saint-Martin, *Analyse d'une tragédie arménienne. Représentée à Leopold, en Pologne, le 9 avril 1668.* „Journal Asiatique”, II, 1823, str. 22—39.
- Eugeniusz Słuszkiewicz, *Remarques sur la langue turque des Arméniens et sur les emprunts turcs de l'arménien.* „Rocznik Orientalistyczny”, XIV (1938), str. 136—154; XV (1949), str. 268—320.
- Bertold Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223—1502*, von ... Leipzig 1943, ss. 554.
- Leon Streit, *Ormianie a Żydzi w Stanisławowie w XVII—XVIII wieku. Szkic historyczny.* Stanisławów 1936, ss. 15.
- Saraja Szapszał Hadży, *O zatraceniu języka ojczystego przez Tatarów w Polsce.* „Rocznik Tatarski”, I, 1932, str. 34—48.
- Izydor Szaraniewicz, *Ormianie na Rusi i na Podolu.* „Szkoła”, II. Lwów 1868, str. 279—286.
- Leon Theodorowicz, *Nieco o heraldyce i rodach Ormian polskich.* Lwów 1925, ss. 24.
- H. Throssian, *Histoire de la littérature arménienne. Des origines jusqu'à nos jours.* Préface de René Grousset. Paris 1951, ss. 384 + mapa.
- Eugenia Trillerówna, *Mieszkańcy Wschodu we Lwowie.* „Miesięcznik Heraldyczny”, XIV, 1935, str. 134—158.
- Edward Tryjarski, *O „Historii wojny chocimskiej” i autorach ormiańskich kronik kamienieckich.* „Przegląd Orientalistyczny”, 2 (30), 1959, str. 211—214.
- Joseph Vendryes, *Jezyk.* Warszawa 1956, ss. 361.
- anon. *Wiadomość historyczna o księżach Teatynach w Polsce.* „Pamiętnik Religijno-moralny”, XIV, nr 9, 1854, str. 225—237.
- Stanisław Windakiewicz, *Teatr kolegiów jezuitów w dawnej Polsce.* PAU, Wydz. Filol. Rozp. LXI, 2. Kraków 1922, ss. 51.
- Stanisław Windakiewicz, *Teatr ludowy w dawnej Polsce.* PAU. Kraków 1902.
- Ali Woronowicz, *Szczątki językowe Tatarów litewskich.* „Rocznik Tatarski”, II, 1935, str. 351—366.
- Franciszek Zacharysiewicz, *Wiadomość o Ormianach w Polsce.* Lwów 1842, ss. 85.
- Ananiasz Zajączkowski, *Elementy tureckie na ziemiach polskich.* „Rocznik Tatarski”, II, 1935, str. 199—228.
- Ananiasz Zajączkowski, *Słowo wstępne do wydania polskiego Złota Orda i jej upadek*, patrz B. Grekowi A. Jakubowski.
- Ananiasz Zajączkowski, *Związki językowe połowiecko-słowiańskie.* Wrocław 1949, ss. 72.
- Ks. A[leksander] Z[aremba], *Clerici Regulares.* „Encyklopedia kościelna”, t. 28, str. 259—264.
- Zieliński Józef, *Z dziejów parafji ormiańskiej w Stanisławowie.* „Posłaniec św. Grzegorza”, zes. specjalny: Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowie. Lwów 1933, str. 29—39.
- Dyonizy Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa.* 1844, ss. 492.

LA LITTÉRATURE ARMÉNO-KIPTCHAK

par

JEAN DENY † et EDWARD TRYJARSKI

Un exposé détaillé concernant la production littéraire — disons plus modestement les écrits — en langue kiptchak des Arméniens de Pologne et d'Ukraine se heurte à une difficulté fondamentale: la majorité des manuscrits qu'ils ont laissés n'a pas été sérieusement étudiée jusqu'à nos jours. D'autre part, il est probable que les données dont nous disposons aussi bien sur le nombre (en somme environ une quarantaine, dont plusieurs fragments indépendants) que sur le contenu de ces manuscrits soient loin d'être exactes et complètes. Les archives et les bibliothèques de différents pays, l'Arménie soviétique

tenant la première place, en conservent probablement encore davantage (cf. à ce propos l'information dernièrement fournie par M. H. DJ. SIRUNI, suivant laquelle „le nombre total des manuscrits et fragments de manuscrits que possède le Maténadaran s'élève aujourd'hui à 14.000“, *Les manuscrits arméniens. Données bibliographiques*, „Studia et Acta Orientalia“ I, 1958, p. 272).

A en juger par leurs colophons et leur vocabulaire (emprunts polonais et ukrainiens) les manuscrits dont il est question ci-après ont été écrits en Pologne et en Ukraine (Léopol, Kamieniec, Zamość). Ces pays sont devenus, en effet, „une deuxième patrie“ également pour ceux des immigrés arméniens qui étaient déjà entrés en contact immédiat avec les Kiptchak (Comans, Polovtsets), en s'appropriant leur langue. Cependant le P. J. DASHIAN écrit à propos du ms. n° 143 de la Bibliothèque des P. P. Mékhitharistes de Vienne: „Schreibort: wohl Krim“ ou bien à propos du ms. n° 311 de la même collection: „scheint in Polen oder auf Krim geschrieben zu sein“, *Katalog der Armenischen Handschriften in der Mechitharisten-Bibliothek zu Wien*, Wien 1895). On se demande, en effet, s'il est raisonnable de considérer la région mentionnée ci-dessus comme l'unique berceau de cette littérature. Malgré les conditions de vie des émigrés arméniens, probablement instables et dures surtout à la première étape de leur dispersion, ne faudrait-il pas chercher les débuts de leur littérature en kiptchak ailleurs qu'en Pologne et en Ukraine, par ex. en Crimée ? (cf. JEAN DENY, *L'arméno-coman et les „Ephémérides“ de Kamieniec (1604—1613)*, Wiesbaden 1957, p. 1—2).

Notons tout de suite qu'il s'agit de productions littéraires très spéciales et d'un caractère mixte dans lesquelles se sont fondus les uns avec les autres des éléments hétérogènes, à savoir 1° la langue turque avec l'écriture et l'orthographe arméniennes, 2° les conditions politiques, sociales et économiques d'un pays limitrophe polono-ukrainien aux XVIe—XVIIe s. avec les dogmes et croyances de l'église arménienne mêlées aux superstitions populaires, 3° un pauvre répertoire de genres littéraires avec une riche tradition de l'ancienne littérature arménienne, liée à son tour à d'autres littératures de l'Orient chrétien, surtout la grecque et syriaque.

Bien que du point de vue formel son appartenance aux littératures turques soit hors de doute, il est évident que par le caractère de ses liens culturels et son rôle indubitablement secondaire elle constitue en même temps, et peut-être au plus grand degré, une branche de la littérature arménienne.

Autant qu'on sache (l'étude des manuscrits ne se trouvant qu'au stade préparatoire), c'est une littérature peu originale, modelée — on voudrait dire: calquée — sur celle en arménien. D'autre part on ne constate pas d'influence immédiate d'autres littératures comme par ex. la littérature turque populaire ou les littératures slaves.

La production littéraire, dont il est question, par rapport au choix des sujets aussi bien qu'à leur traitement, a peu de commun avec ce qu'on est convenu d'appeler les „belles lettres“, dans le sens usuel du mot. Rédigée dans une langue, en réalité étrangère, qu'on a adoptée pour des raisons pratiques, elle reflète à son tour les exigences pratiques de cette langue, et, en premier lieu, celle de l'exposition. Sur le plan plus abstrait, elle tend à satisfaire les besoins théologiques et liturgiques du clergé arménien de Pologne, surtout dans la période d'avant l'Union avec Rome.

Un nombre considérable de matériaux disponibles est constitué par les documents plus ou moins officiels des communes et des paroisses arméniennes: les codes de lois, les actes juridiques des tribunaux arméniens, les actes de naissance et de décès, les testaments, les quittances, pour ne s'en tenir qu'aux types les plus répandus. On est enclin à voir un certain aspect pratique même dans le groupe le plus respectable de ces monuments, à savoir les manuscrits religieux: sermons de carême, vies des saints, bréviaires, psautiers, missels. Quant au canon du Nouveau Testament nous n'en con-

naissons que les Épîtres de St. Paul. Ce qui frappe, c'est le manque de fragments des Évangiles¹, ainsi que de livres de l'Ancien Testament, Psaumes exceptés.

Ce sont également les dictionnaires arméno-kiptchak qu'on peut mentionner à ce propos: munis de références aux textes bibliques d'un côté, et contenant un nombre assez élevé de mots de l'usage journalier de l'autre, ils ont été destinés à faciliter les travaux de traduction de l'arménien et, probablement, les communications entre les deux fractions de compatriotes.

Si, en outre, on a égard au fait que ces manuscrits ont été écrits, presque exclusivement, par les ecclésiastiques qui étaient les intellectuels de l'époque, on s'explique l'absence du genre récréatif (on ne trouve par ex. ni les oeuvres en vers, ni ce qu'on pourrait appeler le genre lyrique).

La seule oeuvre qui fasse exception est à notre connaissance l'„Histoire d'Aḫikar“, un texte kiptchak du récit moralisant et parénétiq ue bien connu et popularisé par de nombreuses traductions (ms. n° 468 de la Bibliothèque des P. P. Mékhitharistes de Vienne, DASHIAN, *Katalog*. Voir aussi FRANÇOIS NAU, *Histoire et sagesse d'Aḫikar l'Assyrien*, Paris 1909, p. 25, note 2). Ce manuscrit n'est d'ailleurs qu'un remaniement abrégé de la version arménienne.

La vue générale que la littérature arméno-kiptchak nous découvre est donc assez monotone. Cette monotonie est due moins à l'absence de la diversité des genres littéraires ou à l'appauvrissement des sujets traités, qu'au manque d'individualité créatrice (ce qui fait souvent un vif contraste avec l'oeuvre de copistes illuminant les manuscrits d'ornements originaux parfois de grande valeur artistique (cf. TADEUSZ MAŃKOWSKI, *Sztuka Ormian lwowskich*, Prace Komisji Historji Sztuki, tome VI, cahier I, chapitre VI, P. A. U., Cracovie 1934; le même, *Ormiańskie rękopisy iluminowane*, „Posłaniec św. Grzegorza“, cahier à part consacré à l'exposition de monuments arméniens à Léopol, Lwów 1933, p. 23—28; le même, *Orient w polskiej kulturze artystycznej*, Varsovie-Cracovie 1959; FRÉDÉRIC MACLER, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine* (juillet-août 1925), „Revue des Etudes Arméniennes“, tome VII, fascicule 1, Paris 1927).

C'est aussi une littérature anonyme et nos informations sur ses auteurs ne se bornent, dans la plupart des cas, qu'aux seuls noms indiqués dans les colophons (ces derniers ont été copiés et publiés par H. MINAS BŪŖŖEANÇ, *Čanaparhordut'ium i Lehastan ew yayl kotmans bnakeals i haykazanç sereloç i nazneaç Ani k'alak'in*, Venise 1830; à consulter aussi les descriptions par DASHIAN et MACLER dans leur catalogues): Minas de Tokat, le diacre Lussik, Aksent Der Krikoroçlu, voici plusieurs noms qu'on lit dans les colophons. Ce n'est que dans des cas isolés que nous possédons des détails biographiques puisés à d'autres sources.

De nombreux manuscrits sont exécutés par plusieurs mains, comme par ex. les registres de naissances, les testaments (les mss. n°s 440, 441, 447 de la Bibliothèque des P. P. Mékhitharistes de Vienne, voir DASHIAN, *Katalog*) ou des actes juridiques (par ex. l'un des mss. de la collection particulière de MARIAN LEWICKI).

De plus, dans la majorité des cas on ne peut rien savoir de l'auteur, du traducteur ou du copiste (la formule du colophon étant d'habitude rédigée: *yazdim bu ... „j'ai écrit ce ...“*).

D'autre part, il ne faudrait pas oublier que les fonctions de copiste et de miniaturiste ont été souvent assumées par la même personne. En effet, nous connaissons plusieurs noms d'éminents miniaturistes arméniens de Léopol et de Kamieniec, comme par ex. Mgrditch, Grégoire de Léopol, le déjà mentionné Minas de Tokat (XVIe s.), Lazare de

¹ M. O. S. EGANIAN vient pourtant de signaler sa découverte des „introductions aux Évangiles“ à Maténadaran, Об одном ... , p. 152.

Tokat, Lazare, évêque de Valachie (XVIIe s.) et autres qui s'donnaient simultanément à la copie et à l'enluminure des manuscrits religieux en arménien (TADEUSZ MAŃKOWSKI, *Sztuka Ormian lwowskich*, p. 136 sq.),

On peut supposer que c'est justement dans ce groupe de miniaturistes et de copistes, bien instruits dans leur métier, que se recrutaient à l'ordinaire les copistes et même les auteurs des écrits en kiptchak. Une étude approfondie des écritures et des procédés artistiques employés pourrait probablement contribuer à la confirmation de cette hypothèse. Un tel travail, sûrement utile et promettant des résultats intéressants, reste à entreprendre.

En faveur de cette hypothèse parlent aussi d'autres détails. On sait, notamment, qu'un certain prêtre Gaspar, fils de Zacharie, miniaturiste arménien, fit à Léopol en 1636 une traduction du Psautier et d'un eucologe en kiptchak (MAŃKOWSKI, op. cit., p. 149). Eminent miniaturiste également et, en même temps, greffier du tribunal et de la commune arménienne de Léopol, Minas de Tokat, dont il a été deux fois question plus haut, s'adonnait aussi à la littérature; il connaissait non seulement l'osmanli, mais aussi le kiptchak (MAŃKOWSKI, op. cit., p. 142). C'est dans cette langue qu'il a tenu, de 1599 à 1619, les registres de Léopol (H. THOROSSIAN, *Histoire de la littérature arménienne*, Paris 1951, p. 221).

De nombreuses gloses marginales et des emprunts de mots arméniens dans les textes kiptchak et vice versa (cf. KAZIMIERZ ROSZKO, *Catalogue des manuscrits arméniens: Catalogue des manuscrits orientaux des collections polonaises*, tome III, Warszawa 1958) ainsi que différentes sources historiques témoignent que dans beaucoup de cas les gens instruits de ce milieu ont été bilingues (EDWARD TRYJARSKI, *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich. I. O ogólnej sytuacji językowej w gminach Ormian polskich*, „Rocznik Orientalistyczny“ XXIII, 2, p. 29). Par contre, d'assez nombreuses fautes faites par les copistes arméniens dans les textes kiptchak semblent indiquer que leur connaissance de cette langue n'a pas dû être sans reproche.

Les remarques qu'on vient de faire nous amènent au problème de la valeur artistique de la littérature arméno-kiptchak. Bien qu'il puisse paraître prématuré de poser cette question, notre actuelle connaissance des textes étant loin d'être suffisante, on peut prévoir que l'étude à entreprendre dans ce domaine portera d'abord sur les oeuvres d'un caractère plus littéraire et supposées originales (comme par ex. les sermons du vartabed Antoine ou les Vies de saints).

Nous pouvons dire cependant dès maintenant que dans les autres textes religieux en kiptchak: les psaumes, les bréviaires, les Epîtres de St. Paul etc., la question de la valeur artistique semble se réduire à zéro. Il s'agit, en effet, généralement de traductions littérales, s'appuyant sur les versions arméniennes, modèle dont elles s'affranchissent rarement. Cette conclusion ne devrait préjuger ni le besoin, ni les résultats des investigations détaillées qui auraient pour but d'élucider la provenance de variantes par copies (ce qui est surtout désirable pour les textes des psaumes) et leur filiation par rapport aux versions: grecque, syriaque, hébraïque, latine, ou d'évaluer l'exactitude de la traduction.

Il est intéressant d'observer que même l'auteur d'une oeuvre indépendante telle que „La chronique de Kamieniec“, Aksent Der Krikoroꝝlu, n'a pas la prétention de créer une oeuvre littéraire (cf. les éditions par ALIŠAN et DENY).

Il est possible, qu'à titre d'exception, la relation habituelle entre les écrits en arménien (modèle) et ceux en kiptchak (réplique) ait pu être renversée. Tel fut le cas pour le chroniqueur arménien, Ioannes de Kamieniec qui a composé son „Histoire de la guerre de Xotin“ (polonais: Chocim), en arménien classique. Il a traduit ensuite et incorporé dans son oeuvre une autre chronique ainsi que celle d'Aksent, dont il vient d'être question, écrite en kiptchak (A. S. ANASYAN, „Istoriya Khotinskoy voyni“ Yoannesa

Kamenetskogo, „Patma-banasirakan handes — Istoriko-filologičeskiy žurnal“, 2, 1958, p. 258—286; EDWARD TRYJARSKI, *O „Historii wojny chocimskiej“ i autorach ormiańskich kronik kamienieckich*, „Przegląd Orientalistyczny“, 2 (30), 1959, p. 211—214.

On pouvait croire jusqu'à présent que la littérature arméno-kiptchak était représentée uniquement par des manuscrits. Or, on a eu dernièrement la surprise de constater (et c'est le vrai mérite du Dr. EDMOND SCHÜTZ) que l'imprimerie arménienne à Léopol a également imprimé un certain nombre de livres kiptchak en caractères arméniens. Ces imprimés kiptchak doivent être aujourd'hui rarissimes, sinon existant en exemplaire unique.

Il s'agit d'une imprimerie arménienne fondée en 1616, auprès de l'église de la Dormition de Notre Dame, par le prêtre Jean Karmadean, arrivé vers cette date de la Grande Arménie. Le premier livre édité par cet établissement (le 15 décembre de la même année) fut le Psautier, probablement écrit en arménien classique. L'imprimerie, tombée en ruine, existait encore au XIXe s. (SADOK BARĄCZ, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, p. 190).

A titre d'hypothèse on peut se demander si le genre semi-populaire des trouvères, ménestrels ou poètes ambulants n'a pas existé chez les Arméniens parlant le kiptchak (évidemment avant leur arrivée en Pologne). Il s'agit là d'un genre littéraire particulier dont les Turcs (le prof. M. F. KÖPRÜLÜ) et les Arméniens (A. TCHOBANIAN) se disputent la paternité. Ces poètes s'appellent „amoureux, poètes d'amour“, en osmanli *âşiq* (de l'arabe *‘âşiq*), en azeri *aşiq*. Les Arméniens disent *achough* suivant l'ancienne prononciation du mot. Ces troubadours, aussi bien ceux de langue turque que ceux de langue arménienne chantaient des chansons en s'accompagnant du même instrument, le luth (LOKOTSCH, 2127) avec ses variétés le plus souvent à 3 cordes, sorte de mandoline portant différents noms¹ dont le principal *sâz*, c'est-à-dire „instrument de musique par excellence“, venait du persan et était commun aux deux langues. En Turquie la connaissance des „poètes du *sâz*“ à été exhumée seulement au XXe s. (KÖPRÜLÜ). Même chose en Arménie où le dernier *achough* est mort en 1912.

BIBLIOGRAPHIE

I. Manuscrits

On trouvera les nécessaires données bibliographiques sur les manuscrits surtout dans les ouvrages qui viennent d'être publiés, et notamment: JEAN DENY, *L'arméno-coman* . . ., MARIAN LEWICKI, RENATA KOHNOWA, *La version* . . ., OMELJAN PRITSAK, *Das Kiptschakische*, EDWARD TRYJARSKI, *Ze studiów* . . ., voir ci-dessous, aux Imprimés.

On trouve plus de détails sur le contenu de ces manuscrits dans les catalogues de DASHIAN et de MACLER. Ce sont:

La Bibliothèque des P. P. Mékhitharistes de Vienne: n°s 84, 143, 311, 440, 441, 444, 446, 447, 468, 479, 480, 481, 525, 536, 559 (d'après DASHIAN).

La Bibliothèque des P. P. Mékhitharistes de San Lazzaro, Venise: n°s 11, 359, 446, 1126, 1270, 1750, 1788, 1817 (la liste dernièrement allongée par M. l'abbé KAZIMIERZ ROSZKO).

En outre, une copie du ms. n° 176 de la B. N. de Paris et un ms. contenant la chronique de Kamieniec, partiellement utilisé par ALIŞAN (cf. LEWICKI, KOHNOWA, op. cit., p. 156).

La Bibliothèque Nationale de Paris: n°s 5, 170, 176, 194 (d'après MACLER).

La Bibliothèque Nationale de Vienne: n°s 3, 13.

La Bibliothèque Ossolineum de Wrocław: n° 1916.

La Bibliothèque du Musée Czartoryski de Cracovie: n°s 2412, 3546.

La Bibliothèque Jagellonne de Cracovie: n° 3342.

¹ *Kopuz*, *bağlama*, *bozuğ*, osm. *tanbura* qui correspond dans d'autres langues turques à *domra*, *dombra*, *dunbura*. Sur la possibilité d'une métathèse avec *pandura*, *bandura* etc. voir JEAN DENY, *Principes de grammaire turque*, Paris 1955, p. 76 note 1.

806

JEAN DENY et EDWARD TRYJARSKI

La Bibliothèque Publique Saltykov-Chtchedrine de Leningrad: arm. n° 8 (cf. O. S. EGANIAN, *Об одном...*, p. 152, note 1).

Maténadaran d'Érévan: fonds arm. n° 2267 (le ms. contient six textes arméno-kiptchak, cf. O. S. EGANIAN, *Об одном...*, p. 152).

2 mss. de la collection particulière de MARIAN LEWICKI.

Les actes du tribunal arménien de Kamieniec n'existant plus qu'en des copies prises par M. T. I. GRUNIN (cf. T. I. GRUNIN, *Pamyatniki...*). La partie de registres de Kiew semble se trouver aux archives centrales d'Ukraine (ЦГИА Укр. ССРС, фонд n°39, опись 1, cf. O. S. EGANIAN, *Об одном...*, p. 152, note 2).

A la Bibliothèque Universitaire de Léopol il s'est conservé un manuscrit du dictionnaire arménien-kiptchak n° 51 décrit par MACLER (*Rapport...*, p. 147) et par AKINIAN (*Çuçag... Lvovi*). Il semble que ce n'a pas été le seul manuscrit de ce type des collections léopolitaines.

Il est à remarquer que les manuscrits arméno-kiptchak sont souvent des recueils de fragments très divers et que, par conséquent, les titres qu'on a mis en têtes de leur description dans les catalogues ne donnent pas d'idées sur leur vrai contenu (cf. par ex. le cas du ms. n° 468 de la Bibliothèque des P. P. Mékhitharistes de Vienne, portant dans le *Katalog* de DASHIAN le titre: *Das Rechtsbuch der Armenier in Polen mit anderen Stücken* et qui, en réalité, contient à côté du texte juridique des fragments comme les Vies des Saints ou „l'Histoire d'Ahikar“).

II. Imprimés

Les indications des plus importants ouvrages sur les Arméniens de Pologne et d'Ukraine sont à consulter dans: FRÉDÉRIC MACLER, *Rapport...* p. 163–167, TADEUSZ MAŃKOWSKI, *Sztuka...* (notes), JEAN DENY, *L'arméno-coman...*, p. 95–96, EDWARD TRYJARSKI, *Ze studiów...* 1, 2, p. 52–55, Y. R. DACHKEVITCH, *Armjanskiye Kolonii...*

Dans la liste qui suit nous nous bornons à indiquer les travaux, assez variés, qui nous fournissent des informations 1° sur les manuscrits arméno-kiptchak et leur langue (dans le sens stricte du terme), 2° dans les limites assez restreintes sur les manuscrits en arménien provenant de Pologne (qui sont mentionnés dans les catalogues de fonds arméniens du monde entier), 3° sur la production littéraire en arménien et les milieux culturels des Arméniens de Léopol, Kamieniec et de communes limitrophes, en général.

AKINIAN, P. N., *Das Sketra-Evangeliar vom Jahre 1197, aufbewahrt im Archive des armenischen Erzbistums Lemberg*, Wien 1930.

—, *Çuçag hayerên ceŕakraç Madenataranaç hamalsarani ew hay argebisgobosaranin Lvovi*, „Handes Amsorya“ 1931, 2.

—, *Çuçag hayerên ceŕakraç Lvovi ew Sdanislawovi*, „Handes Amsorya“ 1949, p. 44–54.

ALIŞAN, H. K. M., *Kamenic. Taregirk' Hayoç Lehastani ew Rumenioy hawastêçay yawelua-covk'*, Venise 1896.

АНАСЯН А. С., «История Хотинской войны Иоаннеса Каменецкого. (Histoire de la guerre de Chocim de Johannes Kamenetskiy.) „Patma-banasirakan handes – Istorikofilologičeskij žurnal“, 2, 1958, p. 258–286, publ. par l'Acad. des Sc. de l'Arm.

BARAÇZ SĄDOK, *O rękopisach kapituly ormiańskiej lwowskiej*, „Dziennik Literacki“ 2, Léopol 1853.

—, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856.

—, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, Lwów 1858.

—, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869.

BŽŠKEAŇ H. MINAS, *Çanaparhordut'ian i Lehastan ew yayl kotmans brakeals i haykazanaç serełoç i nazneaç Ani k'atak'in...*, Venise 1830.

CHOWANIEC CZESŁAW, *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII w.*, Stanisławów 1928.

DASHIAN JACOBUS, *Catalog der armenischen Handschriften in der K. K. Hofbibliothek zu Wien¹*, Wien 1891.

¹ Les renseignements bibliographiques sur les manuscrits étant souvent insérés dans des travaux du caractère plus général (cf. par ex. le *Rapport* de MACLER), il n'a pas semblé utile de présenter les catalogues comme un groupe à part.

- , *Katalog der armenischen Handschriften in der Mechitharisten-Bibliothek zu Wien*, Wien 1895.
- Дашкевич Я. Р., Джерела і література про вірменські колонії на Україні в XVI ст. (Les sources et la littérature concernant les colonies arméniennes au XVIe s.); Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР 6(50), Kіev 1961, p. 70–79.
- , Армянская книга на Украине в XVII столетии (Le livre arménien en Ukraine au XVIIe s.); Книга – Исследования и материалы, Сборник, VI, Moscou 1962, p. 146–168.
- , Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков, (Историкографический очерк), (Les colonies arméniennes en Ukraine dans les sources et dans la littérature des XV–XIX siècles, Esquisse historiographique), Erevan 1962.
- DENY JEAN, *Courte note préliminaire sur les textes comans*, „Journal Asiatique“, juillet-septembre 1921, p. 134–135.
- , *L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604–1613)*, Wiesbaden 1957.
- , EDWARD TRYJARSKI, „Histoire du sage Hikar“ dans la version arméno-kiptchak, „Rocznik Orientalistyczny“ XXVII, 2 (1964).
- DUBIŃSKA ZOFIA, *Z badań nad psalterzami ormiańskimi w języku kipczańskim*, „Przegląd Orientalistyczny“ 2(38), 1961, p. 203–214.
- Еганян О. С., Об одном армяно-кыпчаком грамматическом пособии XVI в. (Sur un manuel de grammaire arméno-kipchak provenant du XVIe s.), „Voprosy yazykoznanija“, 5, 1962, p. 152–154.
- Григорян В. Р., Актовые книги армянского суда города Каменец-Подольского; Исторические связи и дружба украинского и армянского народов – Сборник материалов научной сессии, (Les registres du tribunal arménien de la ville Kamieniec Podolski), Erevan 1961, p. 252–263.
- GROMNICKI TADEUSZ, *Ormianie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje*, Warszawa 1889.
- Грунин Т. И., Памятники половецкого языка XVI века. (Monuments de la langue Polovtsienne du XVIe siècle.) Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятипятилетию (Mélanges V. A. Gordlevskij), Moscou 1953, p. 90–97.
- , [rec.:] *L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604–1613) par Jean Denny*, „Voprosy yazykoznanija“, 6, 1958, p. 113–116.
- HANUSZ JAN, *O języku Ormian polskich*, Rozprawy i Sprawozdania Wydziału filologicznego Akad. Umiejętności, Kraków 1886, XI, p. 350–481; 1889, XIII, p. 214–296.
- KOWALSKI TADEUSZ, *Über die polnischen Karaimen, ihre Sprache und deren Verhältnis zu den anderen kipčakischen Sprachen*. Verslag van het vijfde Congres gehouden te Leiden op 20, 21 en 22 April 1927, p. 14–19.
- , *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Kraków 1929 (Einleitung).
- , *Wyrazy kipczańskie w języku Ormian polskich*, Wilno 1938. Mélanges H. Serayi Szapszał.
- , *Wyrazy kipczańskie w języku Ormian polskich (Kipčakische Lehnwörter in der Sprache der polnischen Armenier)*, Bulletin de l'Académie Pol. des Sc. et des Let., Cracovie 1938. Séance du 7 juin, p. 96–98.
- KRAELITZ-GREIFENHORST FRIEDRICH, *Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen*, WZKM XXVI, 1912, p. 307–324.
- Кримський А. Е., Тюрки їх мови та літератури. *Les Turks, leurs langues et littératures*, I. T'urks'ki movi, vip. II, Kіev 1930.
- LEWICKI MARIAN, *Le terme nēmič 'polonais, latin, européen' dans la langue kiptchak des Arméniens polonais*, „Onomastica“ II, 2, p. 249–257.
- , KOHNOWA RENATA, *La version turque-kiptchak du «Code de lois des Arméniens polonais d'après le ms. n° 1916 de la Bibliothèque Ossolineum*, „Rocznik Orientalistyczny“ XXI (1957), p. 153–300.
- MAOGLER FRÉDÉRIC, *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1908.
- , *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine* (juillet-août 1925), „Revue des Etudes Arméniennes“ VII, 1, 1927.
- MAŃKOWSKI TADEUSZ, *Archiwum lwowskiej katedry ormiańskiej*, „Archeion“ X, 1932, p. 1–11.
- , *Ormiańskie rękopisy iluminowane*, „Posłaniec św. Grzegorza“, cahier à part consacré à l'exposition de monuments arméniens à Léopol, 1933, p. 23–28.

808 JEAN DENY et EDWARD TRYJARSKI: La littérature arméno-kiptchak

- , *Sztuka Ormian lwowskich*, Prace Komisji Historji Sztuki, VI, 1, p. 61–163, publ. par l'Acad. Pol. des Sc. et des Let., Cracovie 1934.
- , *Orient w polskiej kulturze artystycznej*, Wrocław-Kraków 1959.
- NAU FRANÇOIS, *Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien*, Paris 1909.
- POBOŹNIAK TADEUSZ, *Przyczynki do historii języka Ormian polskich*, Rozprawy i sprawozdania Wydziału filologicznego P. A. U. 1952, 7–10, p. 449–451.
- PRITSAK OMELJAN, *Das Kiptschakische. B. Armenisch-Kiptschakisch*, Philologiae Turcicae Fundamenta, I, Wiesbaden 1959, p. 81–87.
- REYCHMAN JAN, TRYJARSKI EDWARD, *Z leksykografii Ormian polskich XVIII i XVIII w.*, „Przegląd Orientalistyczny“ 4(40), 1961, p. 473–478.
- ROSZKO KAZIMIERZ, *Katalog rękopisów ormiańskich dans: Catalogue des manuscrits orientaux des collections polonaises sous la direction de STEFAN STRELCYN avec la collaboration de MARIAN LEWICKI et ANANIASZ ZAJĄCZKOWSKI*, t. III, Warszawa 1958, Polska Akademia Nauk, Zakład Orientalistyki.
- , *Rękopisy ormiańskie w zbiorach polskich*, „Przegląd Orientalistyczny“ 3 (23), 1957, p. 307–311.
- , *Ormianie polscy jako autorzy słowników ormiańskich*, „Przegląd Orientalistyczny“ 4(40), 1961, p. 479–483.
- SCHÜTZ, E., *On the Transcription of Armeno-Kipchak*, „Acta Orient. Hung.“ tomus XII, fasc. 1–3, 1961, p. 139–161.
- , *An Armeno-Kipchak Print from Lvov*, „Acta Orient. Hung.“ tomus XIII, fasc. 1–2, 1961, p. 123–130.
- , *Armeno-Kipchak Texts from Lvov (A. D. 1618)*, „Acta Orient. Hung.“ tomus XV, fasc. 1–3, 1962, p. 291–309.
- , *Notes on the Armeno-Kipchak Script and its Historical Background; Aspects of Altaic Civilization*. Proceedings of the Fifth Meeting of the Permanent International Altaic Conference Held at Indiana University, June 4–9, 1962. Edited by DENIS SINOR, Assisted by DAVID FRANCIS, Indiana University Publications – Uralic and Altaic Series, Vol. 23, 1963, p. 145–154.
- SŁUSZKIEWICZ EUGENIUSZ, *Remarques sur la langue turque des Arméniens et sur les emprunts turcs de l'arménien*, „Rocznik Orientalistyczny“ XIV (1938), p. 136–154; XV (1949), p. 268–320.
- SIROUNI H. DJ., *Les manuscrits arméniens. Données bibliographiques*, „Studia et Acta Orientalia“ I, 1958, p. 265–280.
- THEOROSSIAN, H., *Histoire de la littérature arménienne. Des origines jusqu'à nos jours*, Paris 1951.
- TRYJARSKI EDWARD, *O »Historii wojny chocimskiej i autorach ormiańskich kronik kamienieckich*, „Przegląd Orientalistyczny“ 2 (30), 1959, p. 211–214.
- , *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczańskim Ormian polskich 1. O ogólnej sytuacji językowej w gminach Ormian polskich, 2. O nauczaniu języków obcych w Kolegium teatynskim we Lwowie*, „Rocznik Orientalistyczny“ XXIII, 2 (1960), p. 7–55.
- , *Sprawozdanie z podróży do Francji*. Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk II, 5 (12), 1960, p. 99–101.
- , *Aus der Arbeit an einem armenisch-kiptschakisch–polnisch–französischen Wörterbuch*, UAJB Band XXXII, Heft 3–4, 1960, p. 194–213.
- , *Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises*, tome I, fasc. 1 et fasc. 2 (sous presse).
- ZACHARYASIEWICZ FRANCISZEK, *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842.

JEAN DENY et EDWARD TRYJARSKI

«Histoire du sage Hikar» dans la version
arméno-kiptchak

Avertissement

Le texte que nous présentons contient la version turk-kiptchak, en caractères arméniens, de la célèbre «Histoire de Hikar¹, le savant assyrien». Cette histoire qui se classe parmi les récits les plus répandus en Proche-Orient est connue par de nombreux manuscrits et rédactions en différentes langues. Vers la fin du siècle passé et au début du nôtre, elle est devenué l'objet de recherches approfondies, et c'est justement de cette époque-là que datent ses éditions critiques bien connues et les études sur ses sources et sa composition².

Notre texte s'est conservé, à notre connaissance, dans le manuscrit unique qu'appartient à la collection des P. P. Mékhitaristes de Vienne (Ms. n°468) et il a été décrit par le P. J. D a s h i a n comme «Geschichte und Lehren Chikar's (aus

¹ Ce nom est écrit dans notre texte [u]l[u]w[] d'accord avec la version arménienne et arabe (حِكَاار) et nous l'acceptons pour toute notre édition. Plus répandue semble pourtant la variante avec un "a": *Ahikar, Ahikar, Achikar, Achijakar*, etc., voir Smil Grünberg, *Die weisen Sprüche des Achikar nach der syrischen Hs Cod. Sachau Nr. 336 der Kgl. Bibliothek in Berlin* herausgegeben und bearbeitet, Giessen 1917, p. 5, note 2.

² La bibliographie du sujet est considérable. On en trouvera les éléments les plus importants dans: B. Meissner, *Quellenuntersuchungen zur Haiikârgeschichte*, ZDMG, 48 (1894), pp. 171-197; Mark Lidzbarski, *Geschichte und Lieder aus den neu-aramäischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Weimar 1896; *The Story of Ahikar from the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Greek and Slavonic Versions* by F. C. Conybeare, J. Rendel Harris and Agnes Smith Lewis, 1re éd. London 1898, 2e éd. Cambridge 1913; Joseph Halévy, *Tobie et Akhiakar*, "Revue sémitique" 1900; Rudolf Smeend, *Alter und Herkunft des Achikar-Romans und sein Verhältnis zu Aesop*, Giessen 1908, Beiheft XIII de "Zeitschrift für die alttestam. Wissenschaft"; François Nau, *Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien*, Paris 1909; Th[eodor] Nöldke, *Untersuchungen zum Achikar-Roman*, Abhandlungen der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philol.-Hist. Klasse N. F., Bd. XIV, n°4 (1913); Smil Grünberg, *ut supra*.

dem Arm. übersetzt... aber in abgekürzter Form...»³. L'existence de cette version a été signalée également par F. Nau⁴. Le texte n'a pas été édité jusqu'à présent.

Le manuscrit

L'«Histoire du sage Hikar» (d'après le titre original plutôt: «Les maximes et la sagesse du sage Hikar») est écrite sur les folios 54v° — 62r° du manuscrit en question qui, en outre, se compose de plusieurs autres textes et dont la partie la plus importante est «Le livre de loi des Arméniens de Pologne». La description du manuscrit étant donnée par Dashian (avant 1895), nous nous bornerons à ajouter les résultats d'une analyse paléographique que nous avons eu l'occasion d'effectuer dernièrement (en automne 1961).

Le manuscrit, relié en cuir, est bien conservé; cependant le folio 15 est presque complètement arraché, le folio 35 est endommagé en bas, du folio 128 on a déchiré un tiers, le folio 129 n'existe plus, du folio 130 il ne reste que la moitié. La partie du ms. contenant l'«Histoire de Hikar» est intacte sauf qu'au folio 56, vers le milieu de la colonne, il existe une lacune dans le papier en forme de triangle de 25 millimètres de côté, Cette lacune a endommagé quatre lignes du texte (v. les reproductions).

Le ms. a été transporté de Lvov à Vienne, en 1894, par le P. Bartholomé Mékhitariste comme en témoigne une brève note écrite par ce dernier et placée au verso de la couverture du ms.

Cette partie du ms. est soigneusement exécutée et le texte, bien que les caractères soient petits, est facilement lisible.

On ne remarque ni le nom du traducteur ni celui du copiste.

La version arméno-kiptchak de l'«Histoire de Hikar»

Nous avons eu déjà l'occasion d'attirer l'attention sur la position exceptionnelle que l'«Histoire du sage Hikar» occupe parmi les écrits dont nous définissons l'ensemble comme la littérature arméno-kiptchak⁵. Cette position — il est peut-être utile de le rappeler ici — est due au fait que l'«Histoire» seule parmi les écrits de ce genre connus jusqu'ici et représentant les valeurs pratiques (p. ex. liturgiques, judiciaires, etc.) ou moralisantes, possède une valeur récréative et peut ainsi être traitée comme une oeuvre littéraire appartenant aux belles lettres.

³ P. Jacobus Dashian, *Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen-Bibliothek zu Wien*, Wien 1895, p. 220 et p. 943.

⁴ «De l'arménien dérive une version tartare encore inédite», Nau, *op. cit.*, p. 325, note 1.

⁵ Jean Denny et Edward Tryjarski, *La littérature arméno-kiptchak, Philologiae Turcicae Fundamenta*, vol. II (sous presse); Edward Tryjarski, *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich. 2. O nauczaniu języków obcych w Kolegium teatyńskim we Lwowie*, RO XXIII, 2 (1960), p. 31, note 6.

Nous ne nous proposons pas de donner ci-après un exposé détaillé des sources et des parallèles de notre texte par rapport aux autres versions, si nombreuses, tâche qui ne peut appartenir qu'aux spécialistes dans ce domaine de recherches. Les remarques qui suivent seront plutôt du caractère préparatoire.

Il semble plus que probable que notre texte est modelé sur la version arménienne⁶ dont il représente un remaniement abrégé⁷. Puisqu'on ignore toujours le modèle dont le traducteur s'est servi, on se bornera à signaler quelques divergences qu'on observe entre notre texte et cette version arménienne qui a été critiquement élaborée et traduite par Conybeare.

Pour abréger considérablement son texte l'auteur de la version kiptchak a eu recours surtout à deux procédés: à l'élimination et au résumé. Il ne garde dans son texte qu'environ 80 préceptes de Hikar groupés au début du récit sur 100 existants chez Conybeare. Son choix est évidemment arbitraire, il semble omettre les préceptes qu'il tient pour insuffisamment instructifs, peu pratiques, obscurs ou douteux du point de vue de la morale chrétienne, p. ex. les nos 20, 21, 25, 29, 43, 45, 54, 65, 71, 72, 73 (v. éd. de Conybeare). Quelquefois il semble se résigner à l'abandon de quelques détails secondaires, p. ex. au passage de notre texte: *artix tir al'ndan kumušdan esay ki bergaysen* (f° 57r°, 30) répond la traduction de Conybeare: "That is better for him than a thousand of talents of gold and silver". A titre d'exception le traducteur relie deux préceptes en un seul, p. ex. f° 58v°, 19—24.

Les omissions sont surtout fréquentes vers la fin du récit. Ici, on ne retrouve pas les épisodes suivants: les lettres que Natan envoie au roi Seneqarim au nom de Hikar et à Hikar lui-même, la lettre de Hikar à Abestan, sa femme, les démarches de cette dernière et d'Apusmak, le compagnon de notre héros, pour sauver la vie à Hikar, la lettre du roi d'Egypte à Seneqarim, la conversation de Seneqarim avec Hikar après le salut de ce dernier, les détails du séjour de Hikar à la cour du roi d'Egypte ainsi que 27 préceptes que Hikar prodigue après coup à Natan emprisonné. On a omis également plusieurs noms de personnages du deuxième plan, comme Boudan (Baudan), le frère de Natan, Seniqr, l'esclave de Hikar ou Belier, son servent.

Le résumé d'un passage prend la forme d'un commentaire de l'auteur, écrit à la 3e personne et souvent très concis, p. ex. *bardiy day tuzdu day řasadiy* 'il alla, régla et arrangea' (f° 62r°, 1).

On notera d'autres divergences encore entre la version kiptchak et l'arménienne. Les noms de trois dieux sont dans notre texte: *Pilřim*, *řilim* et *řahmil*, chez Cony-

⁶ F. C. Conybeare a basé son édition critique de la version arménienne sur 8 mss. en signalant en même temps l'existence de 6 copies et 3 éditions imprimées de la même version, *The Story...*, pp. XXIV — XXVI.

⁷ Comme l'a justement remarqué déjà J. Dařian (qui ne possédait d'ailleurs une connaissance approfondie du kiptchak), *Catalog*, p. 220. Cp. aussi Deny — Tryjarski, *La littérature...*

b e a r e : "Belshim, Shimil et Shamin". Natan figure comme *çardaşingning oylu*, C o n y b e a r e le définit comme "thy sister's son"; les noms des plantes mentionnées dans un des préceptes sont: *badam teraki* 'amendier' et *çabaç* 'courge', tandis que C o n y b e a r e ne cite qu'une seule "olive-tree", etc.

Il est intéressant d'observer le procédé d'une "christianisation" rigoureuse à laquelle s'adonne le traducteur de notre texte (probablement le représentant du clergé arménien lui-même). D'après la traduction de C o n y b e a r e, le païen Hikar "took sixty wives", d'après notre texte il n'en épouse qu'une; d'après C o n y b e a r e Hikar instruit Natan: "Son, in the presence of kings and judges, be helpful to thy comrade; for, as it were from the mouth of a lion, dost thou rescue him"; cette idée, évidemment trop séculière, ne trouvant pas l'approbation de notre traducteur il écrit: *Oylum daymay boluşuçi bol çanlar biylar alnıñay sening křis-danlıkıñgay soz bilay day aççay bilay alay tut ki anıy aslannıñ auzından çutçarı sen...* (f° 58v°, 10 — 13). Au mot *dev* qui dans le vieil arménien désignait le démon⁸ correspond *eski duşman* 'l'ancien Ennemi' de notre texte; à une expression "is gloomy with darkness" correspond une comparaison de caractère biblique: *tamuçnung çaram-yuluçunay oçşar* (f° 60r°, 3—4).

La langue

La langue de l'«Histoire» ne diffère pas, en principe, de celle d'autres textes arméno-kiptchak connus ce qui nous permet de renvoyer le lecteur aux observations grammaticales faites précédemment⁹. Certains détails retiennent cependant l'attention.

Le y orthographique (que nous maintenons dans notre transcription) est très fréquent, même à l'intérieur du mot, on n'observe pas par contre l'usage de le redoubler, comme c'est le cas dans l'orthographe des «Ephémérides»¹⁰.

Les exceptions à la 1ère loi d'harmonie vocalique (les classes: antérieure et postérieure) se laissent surtout observer dans le thème passé en *-di*: *biyandı*, *bilmadim*, *kjetardim*.

A signaler les formes délabialisées: *hayıfsindi* (dans d'autres textes arméno-kiptchak ordinairement *hayıfsun-*, aussi en caraïme occidentale), *çaı'ın* (*çaı'un*).

⁸ C o n y b e a r e, *op. cit.*, p. 34.

⁹ A consulter surtout: Friedrich v. Kraelitz-Greifenhorst, *Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen*, WZKM XXVI (1912), pp. 307—324; Tadeusz Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Kraków 1929; Т. И. Грунин, *Памятники половецкого языка XVI века. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятипятилетию*, Москва 1953, pp. 90—97. Le même, son compte-rendu sur les «Ephémérides» par J. D e n y dans «Вопросы языкознания» 6 (1958), pp. 113 — 116; Jean D e n y, *ut supra*; Omeļjan P r i t s a k, *Das Kiptschakische, Philologiae Turcicae Fundamenta*, vol. I, pp. 74 — 87.

¹⁰ D e n y, *op. cit.*, p. 18.

On rencontre deux formes parallèles: *džuvap* et *džuap*.

On remarquera la forme de l'ablatif du pronom *bu*: *mundan* (voir J. D e n y, *Principes de grammaire turque*, §85 [avec faute d'impression: *m* pour *n*]; cf. JA, avril 1961, p. 57, note 7).

A la 2e personne sg. de l'impératif on rencontre soit la racine seule, soit avec le suffixe *-gin* au lieu de *-gil*, p. ex. *arın day juvun day sjemir* 'nettoie-toi, lave-toi et engraisse', *tözgin ... day... juvuçlangınsen* 'tolère... et rapproche-toi'.

La 2e personne pl.: *-ingiz*: *beringiz, eltingiz, kiesingiz*.

La 1re personne sg.: *-iyim* a aussi le sens du futur (contrairement à l'opinion de O. P r i t s a k¹¹).

Futur: *-(i)sar*: *kim tugallisar... benim çanlıçimning kjerakin* 'qui dirigera... les affaires de mon royaume'.

Aorist est normale: *bilirmen, alirsen, berir, etar, turar, bulur mu sen*; avec négation: *işitman*, aussi: *k'laman*¹²; *bilmas tir, saylamas tir, bolmas edi*. La 2e personne sg. est rétrécie: *almasen, bilmasen*.

Fréquentes sont les formes optatives: *bolgaymen, sozlagaysen, yopsunmagaysen, bergay, algaylar, mengargay edi*.

Les formes du conditionnel sont normales: *işitsang, çaxsa; bermading esay*, aussi *berding esang*.

Bien attestée est la forme en *-ip* dans tous ses différents emplois comme thème verbal, notamment au passé composé:

kinga ki t'engri berip tir, t'engri buyurup tur,

alıp edi, açip edilar — comme plus-que-parfait,

açip korsang, egip -k'ir, çayyurup hayıfsinirsen, urup buzgay — comme forme de liaison,

çaytıp 'de nouveau, derechef' — comme adverbe.

On notera la forme du gérondif en *-kandan songra*:

bu işlarni etkandan songray 'après qu'il eut commis ces actions' (Cf. J. D e n y, *Grammaire de la langue turque*, § 1417),

en *-kinça, -inça*:

olginçay 'jusqu'à la mort' (*ibid.*, pp. 1000—1001),

sunminçay 'quand (même si) on offrit',

en *-kaçoç* avec le sens probablement le même qu'en karaité¹³: *ki tutkaçoç çolundan jergay urar day oldurur* 'qui le saisissant par le bras l'abattrait et le tuera',

en *-miyin*:

titsinmiyin çamanlıkay salir day çarlyamiyin oldurur adamini 'pousse aux vices sans répugnance, fait tuer les hommes sans pitié',

¹¹ P r i t s a k, *op. cit.*, p. 84.

¹² D e n y, *op. cit.*, p. 21.

¹³ "Mit dieser Form wird der genaue Eintritt der Tätigkeit bestimmt", Omeljan P r i t s a k, *Das Karaimische, Philologiae Turcicae Fundamenta*, vol. I, p. 335.

et en *-i* avec le sens du futur :

men gitiri dir Xigar 'j'amenerai Hikar',

alay tut ki aniy aslaning ayxindan xutxari sen 'à la manière de la sauver de la gueule du lion'.

On remarquera à ce propos *tiri* 'vivant' et *tirilay*, le même sens comme en tatar-kazan: *tereläy* 'lebendig'¹⁴.

La syntaxe accuse un haut degré de déturquisation soit par rapport à l'ordre des mots, soit à l'emploi du pronom relatif *ki* et la conjonction *u* :

bardim t'engrim alnı̄nay 'je me présentai [litt. suis allé] devant mon [mes] dieu[x]',

bolmagay ki aytıkaysen 'qu'il ne t'arrive pas de dire',

ber tirlikingni xolunay 'remets ta fortune en ses mains',

iaxšilx u tirlik u mal 'le bonheur et les biens et le bétail'.

Le vocabulaire du texte est purement turk. Les emprunts arméniens (p. ex. *dšidžkuhel*, *harg*, *pašk*, *pambasel et-*, *šorcanšk*, *šorcutiun*) ou polono-ukrainiens (p. ex. *hnöy*, *palac*, *stolp*, *žal*) sont relativement peu nombreux. L'existence seule de ces derniers semble pourtant indiquer le lieu de composition de notre version.

Transcription

Notre transcription, résultat d'un compromis entre les deux signataires représente en même temps un compromis entre une transcription proprement dite et une translittération.

Sauf pour la lettre \sqcup quand il s'agit de mots ou suffixes turcs, et en partie, pour la lettre \sqcup nous avons adopté le système de transcription en usage chez les arméniens.

L'abréviation (arm.) indique que la lettre qui la précède apparaît, en principe, dans les mots arméniens seulement.

Les chiffres indiquent la valeur numérique des lettres de l'alphabet arménien.

Bon nombre de paragraphes de notre texte commencent en prosopopée par le mot *Oylum* 'Mon fils!'. L'auteur transcrit la voyelle initiale (majuscule) de ce mot par le groupe *Aw* surmonté de deux ronds jumelés horizontalement, groupe qui est dû manifestement à l'influence de la version syriaque. Pour éviter des difficultés techniques nous transcrivons ce mot comme dessus: *Oylum*.

ω :	1 — a	ϱ :	6 — z
ρ :	2 — p	ξ :	7 — $\begin{cases} e \\ \text{é après } \xi \end{cases}$
η :	3 — k	ϱ :	8 — $\begin{cases} \text{ə (e muet dans les mots arm.)} \\ \text{ɪ (i postérieur: mots et suffixes non arm.)} \end{cases}$
τ :	4 — t		
ξ :	5 — $\begin{cases} \text{ie devant consonnes} \\ \text{i devant voyelles} \end{cases}$		

¹⁴ Kaare Thomsen, *Das Kasantatarische und die westsibirischen Dialekte, Philologiae Turcicae Fundamenta*, vol. I, p. 418.

Թ : 9 — t'	Ճ : 700 — č ¹⁶
Ժ : 10 — ž (arm.) pron. j	Կ : 800 — b
Ի : 20 — i	Լ : 900 — č (arm.) pron. dch
Լ : 30 — l	Ն : 1000 — t' (arm.)
Լւ : 40 — χ	Ս : 2000 — s
Ժ : 50 — dʒ (arm.)	Վ : 3000 — v
Լ : 60 — g	Ս : 4000 — d
Տ : 70 — h	Ր : 5000 — r
Ճ : 80 — c (arm.) pron. tz.	Չ : 6000 — ç (arm.) pron. ts
Ղ : 90 — γ	Ւ : 7000 — w
Ճ : 100 — dʒ ¹⁵	Փ : 8000 — p̄
Մ : 200 — m	Ք : 9000 — k̄
Ե : 300 — y	օ : — o
Ն : 400 — n	Ֆ : — f
Շ : 500 — š	ՈԼ : — u
Ո : 600 — ó	

Ordre alphabétique

a, b, c (arm.), ç (arm.), č (arm.), č, d, dʒ, dʒ, e (é),
 ɛ (arm.), f, g, γ, h, i, i, ie, i, k, k̄, χ, l, m, n, o, ó, p, p̄,
 r, r̄, (arm.), s, š, t, t', u, v, w, y, (voir aussi i), z, ž (arm.)

Texte*

[f°54v°] (1) Uslu^a Xigarning sózu esi axili. Ayt(2)kanıy day ogutu ki ogutlangaylar (3) Adam oylanları. Day atay oylunay (4) ogut bergay day esinay algaylar. (5) Eski tóray day xanlar vahtınay (6) Sjenekarim atlı xan bar edi Ninue^b (7) kiermanning day Asórjesdanning. Men (8) Xigar uslu altmiş iaşınay boldum xat(9)un aldım oğul xız bolmadı mangay. Bardım (10) tengrim alnıñay day kóp turlu xurban ettim (11) xaytıp çoqtum allarınay day ayttım ey menim (12) eyaylarım day tengerlarım birining atıy Pilsim (13) edi ekinçisining atıy Şilim edi uçunçusunung (14) atıy Şahmil edi buyurunguz day mangay er (15) oğul beringiz ki oştay Xigar tirilay olmiyir (16). Ne aytkaylar Adam oylanları ki Xigar uslu (17) dʒardar oldı day oğul bolmadı ki anı komgay (18)

¹⁵ Transcription particulière aux arménisants. Les turquisants transcrivent le même son par *ğ*, *j*, ou *dj*, et le nouvel alphabet de Turquie par *c*.

¹⁶ Les turquisants transcrivent le même son par *č*, et le nouvel alphabet de Turquie par *ç*.

* La version primitive de ce texte a été préparée, dans un autre système de translitération, pour le Centre d'Etudes Orientales de l'Académie Polonaise des Sciences, par M. l'abbé Mgr. Kazimierz Roszko.

^a Les majuscules initiales en romain correspondent aux majuscules de l'original.

^b Le groupe *ոԼ* est surmonté d'un °.

edi day malin mengargay edi oyl bolgiy edi (19) day kunday ong xantar altin tas etkiy edi (20) bolmas edi benim malimni tugatmagay. Oyl(21)ul bolgiy edi ki eki xolu bilay ustumay. fopr(22)ax salgay edi tek mangay bir oyl yisadag (23) bolgiy edi. Ol sahat mangay avaz boldu (24) fengrilarimdan day ayttiylar Xigar buy(25)urgan dir ki sangay oyl bolgay sen xardaş(26)ingning oylun al sangay oyl saxlagaysen (27) day osturgaysen anı sendan songray sening (28) ornungay. Ki isittim men bu avazni fengri(29)larimdan aldım men xardaşim oylun [f°55r°] (1) bir işinay kiydirdim anı turlu turlu kam(2)çaylar içinay day saldim boyunay altin zndzil (3) neçik xan oylunung içirdim day iedirdim anıy ba(4)rçay suf bilay day xaymax bilay day çiybal (5) bilay. Day iuxlatir edim anı xaray x(6)uşnung day kuçgurçinning moxundan ias(7)tişlar ustunay angar diray ki boldu iedi ias(8)inay. Mundan songray başladım angar ovrat(9)-magay bişikni esni u axilni dunjaying bil(10)maxin kimlar ki iaxşilykay utru dur alargay (11) dşuap u soz. Kunduz u keçay tiyilmadim (12) ovratmaxtan foydurdum anıy es u axil (13) bilay neçik kim esay svodan day otmaktan toygay. (14) Dayi day mundan songray undadi meni xan (15) xatinay day aytti alay ki uslu Xigar koriyirmen (16) seni ki xartayip sen sendan songray kim tugal(17)lisar dşardarlx bilay day es u axil bilay benim (18) xanliximning kieraşin men asriy xayyuriyirmen bu (19) istan. Ayttim xanim sen xayyurmay bar dir (20) benim oylum ki dayi dşardar uslu day axilli (21) dir mendan esay aytti xan kjetir alnimay ki koriyim. (22) Kijeltirdim day turuzdum xanning alninay kor(23)u xan day biyandi day aytti ki alyşli bolgay (24) bu oylanning kunlari ki Xigar kjendining tirlix(25)inay turuzdu oylun alnimay kjendi tinçlytay (26) bolgay. Andan songray iugundum xanimay (27) aldım oylumni day bardim palacimay bu (28) turlu aytir edim ovratkanday Natan (29) atliy oylumay. [f°55v°] (1) Oylum nje ki işitsang xan biy eşikinaı anı (2) iurakingay tut kimsaygay açmay baylini (3) mohurluni çeşmay çeşkanni baylamay day nje ki (4) işitsang alani etmay day aytmagin. (5) Oylum kozung açip korflu xatin korsa(6)ng kiyinişli day bezövu bolmagay ki angar su(7)xlangaysen egar tirlikingni barçasin day ber(8)sang azgay suxlanganing bolur iox esay (9) alirsen fengridan nalatlamaş day adamlar(10)dan aning uçun ki xatin kişi oxşar bir korflu (11) kjerjezmangay ol kjerjezmanning içi tolu dir sovaş(12)lar bilay day sasimax bilay olunung. (13) Oylum oxşamay badam terakinay ki ba(14)rçay tjeraklardan burun çiçaşlanir day iemiş(15)in barçay tjeraklardan songray berir iox esa (16) oxşay xabaşka ki sonyuday çiçaşlanir da iemişin bu(17)run berir. (18) Oylum iaxşirax tir esli adam bilay taş (19) taşimay nje ki essiz adam bilay çayir içmay. (20) Oylum eslilar bilay essiz bolmay (21) day eszislar (s.) bilay esli bolmay. (22) Oylum dşaht et axililar bilay axili (23) bolmay neçik alar bolmagay ki anzkamla(24)rgay day essiz adamilargay singar bolmag(25)aysen ki seni day essiz anzkam undagaylar. (26) Oylum iaxşirax çayiringni toşkaysen (27) nje ki essizlar bilay day anzkamlar bilay (28) içkaysen ki bolmagay alar seni nalatlagaylar. (29) Oylum bolmay asriy tatli ki seni iwtkay(30)lar [=iutkaylar] day ni asri ljeıy ki tukurgaylar iox es(31)ay bol iwaş day tozumlu barçay iaxşi xlingan(32)ingay day iuruganingay day barçay işingay. [f°56r°] (1) Oylum neçay ki etiking ayaxingay dir (2) baskin tjeganaşni day iol aç ayaxingay. (3) Oylum xodşay oylu iilan edi ayttiylar ki (4) hakimlik tir angar jarlining iedi esay ayttiıy(5)lar açlytan iedi aning uçun ki sening uluş(6)ungnu iegin

day xatiningning singarinay koç (7) xóymay ne malınay ne fengridan xórçusuz (8) adam bilay ne eldan uyalmas kişi bilay iolgay (9) çxmay day ne oʻmak tay iemay aning kibik bilay. (10) Oylum korsang duşmaningni iixilip tir (11) kulmay day masxaray etmay ani eg(12)ar tursay sangay iaman etar. (13) Oylum sóv aʻangni day anangni ki tʻóγ(14)-urdu seni da almagaysen alarning xaryşin (15) zjeray fengrining d[ay] aʻayning anayning alyşiy (16) bir dir nieçiik al[...] alay xaryşi ki sen (17) day suvungayse[n se]ning oylanlarindan. (18)^e Oylum iam[an oγul] iixilir kiejendining (19) iamanlixinay koray day iaşşi oγul (20) turar kiejendining iaşsilxinay koray. (21) Oylum iuvuxlanmay iaman u harsiz (22) xatingay day pampasel etkaylar daymay (23) seni natalmagay day ayblmagay day (24) ačçangi iegay aning kibiktan xaç. (25) Oylum tuvuştan oguttan ayamay (26) oylungni tuvuş alay dir oylangay nieçiik bir (27) hnóynu iaygaysen baççaday dayi day (28) ne turlu mohur xaznay usnay ol turlu (29) igi dir tovuş oylangay egar ki kunday bir da (30) eki day tayaç bilay ogutlasay andan iwaş(31)lanir day andan olmas egar xóyduŋ esay [f°56v°] (1) oylungnu kiejendi erkinay oγru bolur day elt(2)arlar aniy asmay iay kesmay day bolur (3) sangay olginçay žal heç esingdan kiejemas. (4) Oylum ovrat oylungnu açlixkay day sus(5)amaçkay ki oktamlik bilay kiejçirmagay kunlar(6)in kiejendining duşmaningdan sóz aysaylar (7) iopsunmagaysen aning uçun ki seni(8)ngkin day angar aytarlar. (9) Oylum duşmaning bar esay ioldaşsiz iol(10)gay çxmay bolmagay ki duşmaning saçlagay (11) iolungnu day sen vaysiz olgaysen. (12) Oylum bolmagay ki aytkaysen menim biyim (13) essis dir day men esli men day sen seni oggay(14)sen ioç esay tózgin aning essislikinay (15) day usulargay iuvaxlanginsen (16) ki ozgaylar seni og[g]aylar. (17) Oylum heç kimsaga [i]aman aytmay da (18) biyিং alnınay kop [...] bolmay ki ad(19)amlar alnınay [.....]magay seni. (20) Oylum xaçan sadayay bersang iar(21)liniy açitmay berganing fengrigay (22) xabul dugul dur. (23) Oylum salmay xayγuni day iıylamaçni (24) day ançay day bazip barmay tʻóygay (25) iay farahlikkay zjeray kop turlu aln(26)imizgay olum bar day kop turlu pʻorcank. (27) Oylum çaysi ki altin iuzuk sening dug(28)ul aniy barmaxingay xóymay day çaysi (29) fon opraç sening dugul aniy kiymay day ol (30) at çaysi ki sening dugul atlanmay ki (31) kultku bolmagaysen. [f°57r°] (1) Oylum egar aç esang day çaysi oʻmak (2) sening dugul aniy iemay sunminçay. (3) Oylum ol adam ki sendan kuçlu dur an(4)ing bilay kuraş tutmay day angar utru (5) bolmay bolmagay ki iixip seni oldurgay. (6) Oylum nie ki iaşşi iaman işitsang aniy (7) iuraçingay saçlay fengridan sangay i(8)axşi bolur day artar sening tirliking. (9) Oylum egar ovung biyiik uzun esay jedi (10) xulaç bóyungnu egip kir. (11) Oylum almay ulu olçov bilay day bermay (12) kiçi olçov bilay day.aytmay ki aslam ettim (13) aningkini fengri artırmay day oçaşir (14) day sen aç tas bolursen. (15) Oylum ialyan ant içmay ki kunlaring (16) eksilmagay ialyançining kunlari eksilir. (17) Oylum fengrining buyruçunay daymay (18) xulaç xóy day eski duşmandan xórçmay (19) fengrining buyruçu iaşşi adamigay taş çalay dir. (20) Oylum oylanlarining kop bolganinay suv(21)unmay day eksilganinay kop iıy(22)lamay day kop xayγurmay. (23) Oylum oylanlar u mal fengrining bermaçi (24) dir evet ki xóđçay iarlılanir day iarli (25) xóđçaylanir day aşaxlangan biyiklanir (26) day biyiklangan aşaxlanir. (27)

^e Glose dans la marge droite: oγul iaman.

Oylum egar singaring xastaylansa ayt(28)may ki ne eltiyim angar iox esay bar ayaxing (29) bilay xatinay day kor koxung bilay xastayniy (30) sorsang artix tir altndan kumuşdan esay ki (31) bergaysen. [f°57v°] (1) Oylum iaryuday oltursang oruç almay (2) altin iay indzi bu egirlik bilay konunu egri (3) etmay iox esay f'orani konu et day konu(4)-nung xanin f'okturdung esay sening da tokarlar. (5) Oylum sazlay tilingni jaman sozdan (6) koxungnu jaman baxmaytan az njemay (7) day oyurlading esay olum bir dir. (8) Oylum itlik etmay singaringning xatin(9)iy bilay songray ozgaylar day sening singaringay (10) tuşarlar day olginçay bolur sanga nalattamay. (11) Oylum bolmagay ki algaysen kjendingay tul (12) xatunnu noğar kim bilir araday njemay tal(13)aş boldu esay ol burungi eyasin angar da (14) sen xayyurup kustunursen. (15) Oylum egar ki sangay f'engridan ne turlu (16) p'orcuti[un] joluxtu esay bolmagay ki iang(17)ilip d'zid'zkuhel bolgaysen ki dayin jaman (18) tinsizlx iebjermagay day vahtsiz dun'ay(19)dan kiejçirmagay iox esay ne turlu day f'engri(20)dan kjelsay şukurlu bol zjeray şukur(21)lu ayiz f'engrini beş iuz b'orçlu etar. (22) Oylum sövmay oylungnu artix xulu(23)ngdan esay bilmasen ki xaysi kjerakli bolur sanga. (24) Oylum daymay sen sening esing bilay iaxşi (25) sayişlamay day xartlarniy hormatlay ki (26) h'ormatlangaysen f'engridan day sangay iax(27)şi bolur. (28) Oylum igit vahtnay o'ktam bolmay ki (29) igit vahtingay tas bolmagaysen. [f°58r°] (1) Oylum bermay singaringay ki ayaxingay (2) baskay bolmagay ki boyungnu da baskay. (3) Oylum kimsay bilay iaryu alinay tursang (4) bolmagay ki iuraklanip sozlagaysen iox esay (5) nje ki sozlasaylar tattilix bilay d'zuap ber(6)gaysen bu iaryunu aning usnay i'xarsen. (7) Oylum egar f'engridan njemay x'oltxay et(8)sang aval aning buyruxu tibinay bol (9) day ne bilay oruç bilay alyş bilay andan son(10)gray tugallar f'engri x'oltxangniy sening. (11) Oylum iaxşirax tir ki atingni daymay (12) iaxşi çxargaysen iox esay ki sen seni kor(13)aytkaysen f'onlar bilay kor(14)k keçövu dir (14) iox esay iaxşi at xalir mengi. (15) Oylum iaxşirax tir soxur kor bilay (16) ne ki soxur es bilay soxurlux bilay f'erç(17)ay ovrانىr iurumaxni jolunung iox es(18)ay soxur es bilay salir konu jolnu (19) day barir kjendi erkinay. (20) Oylum iaxşirax tir iarlilixniy iey(21)magay nje ki x'od'zaylxni saçmagay. (22) Oylum tergagin sening sozungnu iwr(23)aking [=iuraking] bilay day andan songray çxar (24) sozungnu ayzngdan egar bu işni bu(25)lay etsang barçasinay tatli bolursen. (26) Oylum kim esaydan jaman soz işitsang (27) aniy iwrakingay [=iurakingay] tut jedi xariş ol jaman (28) olar day iaxşilixkay xaytar. [f°58v°] (1) Oylum heç njemagay kulmay ol kulmaxtan (2) talaş bolur day ol uruştan olum bolur. (3) Oylum jalyan soz day jalyançilx alay ayir (4) dir njeçik x'oryaşin az kundan songray ioyariy (5) minar njeçik tjerakning iapraxiy. (6) Oylum ayt sening kiçi sayişingni dostungay (7) egar ol sening sayişingniy alani etmasay bolur(8)sen angar ulu sayişingniy day aytmagay da (9) aniy inamli konu dost bolursen tutmagay. (10) Oylum daymay boluşçi bol xanlar biylar (11) alinay sening k'risdanlikingay soz bilay day ax(12)çay bilay alay tut ki aniy aslanning ayzin(13)dan xutxari sen da ol sangay haybat dir (14) day flaş. (15) Oylum egar duşmaning kjelsay ayaxingay (16) boşatlx x'olmay boşat angar day iwraking [=iuraking] (17) bilay kul day f'ening bilay farahlan day io(18)psun aniy. (19) Oylum xayday seni undamasaylar hor(20)-matlap anday barmay day kim esay sendan (21) soz sormasay anday d'zuap bermay day ol (22) axin suv ki beş buzlamiyir ançay day baz(23)ip iwrumay [=iurumay]

ayaxing bilay bolmagay ki va(24)xtsiz tas bolgaysen (25) Oylum sinagin oylanlar-
ingni açlı bil(26)ay day susamaş bilay day miskinlik bilay (27) day eski bazix fonlar
bilay egar tozumlu (28) esay ber tirlikingni xolunay. [f°59r°] (1) Oylum xačan seni
harggay undaysalar iay (2) tóygay dšahet et barçay singaringdan burun (3) çxkaysen
da ianay ekinçi barmagaysen fengri(4)dan iaxşi at alirsen day tovuş almas(5)en bašin-
gay. (6) Oylum egar iarlı esang nay singlarlaring (7) arasinay alani etmay ki ayblan-
magaysen (8) day sózungay day xulax xóymaslar. (9) Oylum sening siringni iapuxungnu
xa(10)tiningay açmay aning uçun ki xatin kisi (11) sir saxlamastir alani etar xardaş-
larinay (12) uruy koğunay day seni tabaylarlar. (13) Oylum içkili bolsang saxlay
tilingni kop (14) sözlamaştan sangay iaxsi bolur day (15) uslu undalirsen. (16) Oylum
kimsagay klasang tirlikingni bermagay (17) hiñksiz mohursuz tanixsiz bermay berding
(18) esang tanar day sen xayyurup hayifsinirsen (19) tirlikingni. (20) Oylum iaxşi
dósdungdan iiraxlanmay (21) egar iiraxlanding esay iay taparsen aning (22) ki dósd
iay tapmasen. (23) Oylum iaxşirax tir ki sening tirliking oyur(24)langay nie ki ustungay
oyurlux tapulgay. (25) Oylum kingay ki fengri berip tir sen aniy hormat(26)lay day
xartlarniy korsang borkung çxar (27) day tur ayaxing usnay aning alninay day (28)
siylay aniy. [f°59v°] (1) Oylum barlı tirlikli adamgay faxillik et(2)may iay akahlı
akah kişining kozun niemay tóy(3)durmas tek fofraş. (4) Oylum xinanaxoslux etmay
zieray ki iaxşilıx (5) u tirlik u mal fengridan dir day iarlılx kjeldi (6) esay araday
iuruganni sokarlar. (7) Oylum iylay day barmay dostung ovinay (8) kirip çxmay
songray adşizlanip sokar day seni. (9) Oylum it ki salgay kjendi eyasin day art(10)ing-
dan kjelgay taş al day ur ki art(11)ingdan kjelmasin. (12) Oylum iaxşi xlingan adam
day aruv iwr(13)aktan [=iuraktan] alyş etkan xabul dir fengrigay da (14) uyattan
xórx nieçik fengridan. (15) Oylum iaman sayiş day iwrakkay [=iurakkay] çxkan
(16) eski duşman dir day tózumluş fundu(17)menti dir xartlarning day bekliki dir
dinning. (18) Oylum sóv konuluşnu day ialyanı heç (19) et daymay xulax xóy fengri-
ning buyruşu(20)nay day eski duşmandan xórxmay fengrining (21) buyruşu iaxşi
adamigay taş xalay dir. (22) Oylum iaman u ialyançi adamidan (23) xaç zieray akahlı
day barçay iaman niemay (24) ialyançilıxtan tóyar. (25) Oylum iaryunu sóvmay egar
utsang (26) egar utmasang duşmaningni evet ki feng(27)rining iaryusundan xórx.
[f°60r°] (1) Oylum kim ki konu dir esi bilay iarıxlıy (2) gunaş tir day kim ki oçaşir
iwraki [=iuraiki] bilay day opkay (3) suvar sayxlamay ol adam tamuxnung xar(4)-
amyuluxunay oxşar day kim aruv açix kong(5)ullu dur ol adam sadayaçi dir day
kim ki ak(6)ah dir egar barlı esay day essiz dir (7) Oylum dşimrining wounay kir-
may kirsang day (8) keçikmay zieray tirlikingdan boş bolursen. (9) Oylum singaring-
niy pambas etmay egar iirax(10)tın egar iuvuxtun zieray iaman sóz terçay (11) day
tjezindan ietar day alarning arasinay (12) talaş bolur. (13) Oylum fengri buyurup
tir çayirni far(14)ahlık uçun iox esay iaman ierday kjeraksiz (15) ierday iaxşirax
tir niemay iaman içkaysen nie ki içki. (16) Oylum ol turlu dir esirik adam ne turlu
(17) ki ox kirgay burnunung içinay ozgagay tiymay (18) tek kjendingin tebasinay.
(19) Oylum dşimri adam ol turlu sayişlar kjen(20)dining esinay ki men bahatir
men day kaç men (21) day nie ki sözlarmen axil us bilay sözlarmen (22) aniy bilmas
tir ki ioluxur aning kibiş esli kaç (23) adamigay ki tutkaçoş xolundan iergay

urar (24) day oldurur. (25) Oylum Korsang duşmaningni ki iatip tir (26) sen aniy xaygur aning uşun ki dost etar(27)sen sangay egar ki kultku etsang tursay (28) sangay jaman etar. [f°60v°] (1) Oylum asriy esirik adam sayişlar ki ier bir(2)gasinay aylanir aniy bilmas başi aylanıyir zjer(3)ay ki ier dir barçay jemişlarning anasıy ol turlu (4) artıysı içmaç tir barçay jamanning anası (5) titsinmiyin jamanlıkay salir day jarlyamiyin (6) oldurur adamini day kieltirir day oxşatir dşa(7)navargay. (8) Oylum haç adami uşun iwık [=juık] bolmayt(9)an egar juık boldung esay alay tut ki t(10)usnaxingni berding angar egar vaxtinay (11) bermading esay sayalingni bir bir julxarlar. (12) Oylum jalyançi bolmay egar seni bir sah(13)at jalyançi taptiylar esay konu day soz(14)lasang jalyançi sayişlarlar day inanmaslar (15) day barçay ierday jalyançi aytsarlar. (16) Xaytip Xigar ayttiy uslularning axilin N(17)atangay xardaşı oylunay dort iş bar ki ad(18)amning kozunung iarişin artirir. Avalgi (19) baxkay ertay çiçaık usnay ekinçi jalan (20) ayaç iurugay iaşil usnay uşunçi k'i axin (21) suvday iurugay dortunçi iolçunlarin korgay (22) iiraxtagilarin. Xaytip dort iş [b]ar ki adam oylu(23)n şiemirtir burungi kiyiniş ekinçi jaxşi (24) söz işitkay daymay uşunçi kieniding oylanlarıy (25) bilay day xulxutani bilay sovoıklu tiril(26)gay dortunçi njemay jaman söz işitsay işitmam (27) iş bolsun. Janay dort iş bar ki adam oylu kjen(28)dinay hormat kieltirir daymay jaxşi soz(29)u mişkinlik etkani day eksiş sözlaganı day [f°61r°] (1) uyalganıy uludan kiçidan. Xaytip dort iş bar (2) ki adamning iuzunung suvun kjetarir buru(3)ngi ki aşiş bolgay jaman xatingay ekinçi ki kop (4) sözlagay day aytkay ki benim kibik kim esay söz(5)lamay bolmas da bilmas uşunçi ki jaxşilarning (6) sözu arasınay kirgay day urup buzgay dortinçi (7) ki aytkay bilirmen day jalyan sözlagay. Janay (8) sördular uslu Xigargay ki ne dir dunjad(9)ay tattiy [pour tatlı]. Ayttiy Xigar iuzunung uyatiy. (10) Kimning iuzunung uyatiy bar ol tatlı dir (11) zjeray ki barçay njemay harsizlxtan t'oyar. Bu (12) edi benim ogutum xaysi ki men Xigar ayttim men(13)im xardaşim oylunay Natangay. Day men bil(14)madim benim ogutumnu heç etti day tozdur(15)du neçik t'opraşni jelgay utru. Başladıy jam(16)anlamay xangay day barçay malimni xaznamniy (17) tirlikimni başladıy tas etmagay xullarimni (18) olturmagay xarawaşlarimniy uyatlamay ançay (19) ki benim Apesdan atlı xatinimay day xol salmay (20) kladi ki aniy kiçidan osturdu da eskay kieltirdi. (21) Bu işlarni etkandan songray mangay bardim (22) men xanimay day anglattim Natanning jaman(23)lxin surdum day kjetardim xatimdan da ayt(24)tim dayin sening erkning iox tur benim tirlikimay. (25) Dayi jaman başladıy meni xangay jamanl(26)amay ançay ki başimay kieltirdi ki xan buyurdu (27) ki elingiz day kjesingiz Xigarni. Day ol kişilar (28) day dşalatlar benim tuz otmakimni unutmadiy(29)lar çokup day xoltxay ettim day ayttim bar (30) dir menday bir adam mangay oxşış day olumlu (31) iş etip tir aning başin kjesingiz benim uşun (32) day meni saylangiz kieraık bolgaymen bir kun benim (33) xanimay. Xigarni sayladıylar day kişini kjestilar. [f°61v°] (1) Xangay xabar bardiy ki Xigar kjesildi-Asor(2)iesdan ulusu xayyugay tuştu kjetti(3)lar ulustan day Parawon xangay berindi (4)lar işitti Parawon xan ki Xigar kjesildi. U(5)lu elçilar jebjerdi Sjenekekem xangay ki jebjer (6) mangay aning ki adam ki ne ki sorsam dşuap bergay (7) day ne turlu adam ki uslu day axili bolgay (8) ki ne turlu avadanlıx aytsam mangay tuzgay. (9) Sienekekem

ɣan undatti ulu biylarin da (10) sarnatti bifiḱni. Ayttyi ɣan de bu iḱkay (11) ḱim
 dḱuvap^a berir. Ayttyilar ɣanim ḱim esay bo (12) lmas bu iḱkay dḱuvap^a bermay teḱ
 Natan ḱi X(13)igardan ovrandi barḱaniy. Undatti ɣan N(14)atanni day aytty bolur
 mi sen bu iḱkay dḱu(15)ap^a bermay ayttyi Natan men dugul iox esay (16) benim ḱi
 ming day bolsay bolmas mungar dḱuap^a berma. (17) Andan songray ɣan hayifsindi
 Xigarni ḱjendin(18)ing biylari bilay ɣorɣuḱ P'arawon ɣan(19)dan ḱi ulu čjeruw bilay
 ḱjelmagay usnay. Da (20) aytty Seneḱarem ɣan ḱim ḱi mangay Xigarni (21) turuzday
 edi jarim ɣanlɣimni angar berir (22) edim. ḱieldi Apusmak atli biy day ayttyi (23)
 men gitiri dir Xigar nečiči ayttyi bardī day ḱiel(24)tirdi t'ezindan Xigarni da turuzdu
 ɣann(25)ing alninay day Xigar olu čireyin aliḱ edi. K'ord(26)u ɣan day asriy suvundu
 day ayttyi alyḱli (27) dir t'engri ḱi bugun Xigarni oludan turuzdu (28) jebjerdi aniy
 ɣan ḱi bar arin day juvun day (29) sjemir ḱirk ḱunday diray ḱjeraḱ sen mangay.
 Xaçan (30) ḱi ḱirk kundan songray ḱjeldim ɣan ɣatinay ay(31)ttiy ɣan sen benim
 alafimniy isitting mi mangay (32) ne elčilar ḱieldi P'arawon ɣandan. Ayttim ɣ(33)-
 anim men bariyim boyum bilay day tuziyim bu [f°62r°] (1) islarni barčay bardiy day
 tuzdu day jas(2)adiy. Day ḱieldi ulu suvunčluḱ bilay (3) day ulu baḱɣlar bilay P'a-
 rawon ɣandan. (4) Sjeneḱarem ɣangay ɣan utrusunay čxti (5) ulu biylari bilay. Xay-
 tip ḱjeldilar kimlar (6) xačip edilar isittilar ḱi Xigar tiri dir. (7) Andan songray ayttyi
 ɣan ne ḱlarsen sanga (8) beriyim. Aytty ɣanim sendan nemay ḱlaman (9) teḱ mangay
 ɣardašim oylun Natanni ber. (10) Xaçan berdi mangay Natanni ayttim ɣul(11)umay
 baylamay stolḱḱay ančax dayin ḱop (12) aytmaɣtan songray bir söz aytir edim day
 (13) ɣulum ɣamčilar edi. Ayttim oylum t'engrim (14) benim saɣladiy meni benim an-
 mičylɣim bilay day (15) seni tas etti sening jamanlɣingay ḱoray (16) t'engri etḱay
 sening day benim aramiḱgay jaryuni. (17) 01ⁿ sahat isitti day čatladiy day ayttim (18)
 oylum jaɣši ɣlingan jaɣši tapar day jam(19)an ɣlingan jaman tapar. Day ḱim kimgay
 (20) čuyur ɣazsay ḱjendi tušar. Jaɣšilɣ jaɣši(21)lɣ bilay tugallanir day jamanlɣ ja-
 manlɣ (22) bilay tugallanir. Bugungay diyin dḱaht (23) etsin oylun at'ayning anayning
 alyšim algay (24) day konuluḱ bilay jurugay ammen.

Traduction

[f°54v°] Les maximes et la sagesse du sage Hikar. Puissent les fils d'Adam se tenir
 pour avertis de père en fils par ses dits et ses conseils. Du temps de l'ancienne loi
 et des rois il y avait un roi de la ville de Ninive et d'Assyrie du nom de Seneqarim.
 Moi, le sage Hikar, arrivé à l'âge de soixante ans, je pris pour épouse une femme,
 mais je n'en eus ni fils, ni fille. Je me présentai devant mes dieux [texte: *tengrim*, sg.],
 je déposai toutes sortes d'offrandes, de nouveau je m'agenouillai devant eux et je
 dis: «Ô, mes seigneurs et mes dieux — le nom de l'un d'eux était Pilchim, du
 deuxième Chilim, du troisième Chahmil — veuillez me donner un fils pour que
 ce Hikar ne meure pas tout à fait, pour que les hommes ne disent pas que le sage et
 subtil Hikar est mort sans laisser de fils pour l'enterrer et assurer la pérennité de

d. e. f. g. h Le groupe *ΠL* est surmonté d'un °.

sa fortune au point de pouvoir dissiper jusqu'à dix quintaux d'or par jour, un fils qui ne ruinerait pas mon bien* et qui aurait jeté de ses deux bras de la terre sur moi, qui aurait été un souvenir (après moi?)». A ce moment j'entendis la voix de mes dieux disant: «Hikar, il est ordonné que tu aies un fils. Adopte le fils de ton frère, tu auras soin de lui et tu l'éleveras pour te succéder». Lorsque j'entendis cette voix de mes dieux, je pris le fils de mon frère [f°55r°], âgé d'un an, je le revêtis de brocarts (*kamxa*) de toutes sortes, je jetai une chaîne d'or sur son cou digne d'un fils de roi, je ne lui donnai comme boire et manger que du lait, de la crème et du miel vierge, et comme coucher que des oreillers de duvet d'aigle et de pigeon. Quand il eut sept ans je commençai à lui enseigner l'écriture, la sagesse, la connaissance de ce monde, la polémique avec les négateurs du Bien. A force de l'instruire sans arrêt nuit et jour je le rassasiais de sagesse, comme on se rassasie de pain et d'eau. Ensuite le roi m'appela auprès de lui et dit: «Mon sage Hikar, je vois que tu es devenu vieux; qui après toi dirigera avec ingéniosité et sagesse les affaires [litt. ce qui est nécessaire] de mon royaume? Cela me préoccupe beaucoup». Je repris: «Ne t'afflige pas, Mon roi, j'ai un fils qui est plus ingénieux, plus sage que moi». Le roi dit: «Amène-le devant moi pour que je le voie». Je l'amenai et je le présentai au roi. Le roi le regarda et se réjouit et dit: «Bénis soient les jours de ce garçon! Que reste en paix Hikar qui de son vivant présenta son fils devant moi». Après quoi je rendis hommage à mon roi, je pris mon fils et je me rendis à mon palais. En enseignant mon fils nommé Natan, je lui disais ceci: [f°55v°] «Mon fils, garde dans ton cœur ce que tu as entendu à la porte du roi ou du seigneur et ne le révèle à personne, ne délie pas ce qui est lié, scellé, ne lie pas ce qui est délié, et ne révèle pas ce que tu as entendu et ne le répands [litt. dis] pas. Mon fils, lorsque tu remarques, ayant ouvert tes yeux, une jolie femme, bien mise et parée, ne la convoite point: même si tu donnes ta vie et tout ce que tu possèdes, ton désir ne se diminuera point, par contre tu t'attireras de la part de Dieu et des hommes la malédiction, car une femme est semblable à un beau sépulcre: l'intérieur de ce sépulcre est plein d'ossements et de pourriture des morts. Mon fils, ne sois pas comme l'amendier qui fleurit le premier de tous les arbres, mais qui porte des fruits après les autres, sois par contre comme une courge qui fleurit en dernier, mais qui la première porte des fruits. Mon fils, mieux vaut porter des pierres avec un homme sage que de boire du vin avec un sot. Mon fils, ne sois pas sot avec les sages et ne sois pas sage avec les sots. Mon fils, tâche d'être sage avec les sages et ne sois pas à l'image de ceux qui hantent les hommes insensés et sots, de peur qu'on ne te nomme sot et insensé toi-même. Mon fils, il vaut mieux répandre ton vin que de le boire en compagnie de sots et d'insensés afin qu'on ne te maudisse point. Mon fils, ne sois ni trop doux, de peur qu'on ne t'avale, ni trop amer, de peur qu'on ne te recrache, sois, par contre, accommodant et patient dans toutes tes bonnes actions et tes initiatives

* Le texte est ici obscure. Conybeare traduit le passage correspondant: "Not even if a son should spend ten talents in the last day, would he exhaust my fortune", *op. cit.*, p. 24.

et tes travaux. [f°56r°] Mon fils, lorsque ton soulier est à ton pied, foule les épines et ouvre le chemin à tes pieds. Mon fils, lorsque le fils d'un richard a mangé du serpent, on dit que c'est un remède pour lui, lorsque le fils d'un pauvre en a mangé, on dit, par contre, que c'est de faim. C'est pourquoi tu mangeras ta part sans tourner tes yeux vers la femme ou le bien de ton prochain; ne te mets pas en route de ton pays avec un homme qui ne craint pas Dieu ou qui n'a honte des gens, et ne mange pas de pain avec eux [litt. qui leur ressemblent]. Mon fils, lorsque tu vois ton ennemi qui a été ruiné, ne te ris et ne te moque pas de lui: s'il se relève, il te fera du mal. Mon fils, aime ton père et ta mère qui t'a mis au monde, afin de ne pas t'attirer leur malédiction, car la bénédiction des parents est comme celle de Dieu; il en est de même pour la malédiction; ainsi tu te réjouiras de tes enfants. Mon fils, le mauvais fils périra selon le mal qu'il aura fait et le bon fils durera selon le bien. Mon fils, évite la femme méchante et impudique — elles te calomnieront toujours, te maudiront, te vitupèreront et dévoreront ton argent, fuis les [litt. qui leur ressemblent]. Mon fils, n'épargne pas à ton fils les conseils et les verges: les verges sont pour un garçon l'engrais qu'on répand dans le jardin, ou comme les scellés qu'on place sur le trésor: tellement elles sont bénéfiques au garçon, si on l'admoneste à coups de bâton une ou deux fois par jour, il s'assagit; [f°56v°] si on le laisse agir à sa guise, il devient voleur et il se fera pendre ou décapiter et tu en garderas le regret jusqu'à la mort. Mon fils, accoutume ton fils à la faim et à la soif, pour qu'il ne passe pas ses jours à s'enorgueillir. N'approuve pas ceux qui parlent de ton ennemi, car ils lui parleront de toi. Mon fils, si tu as un ennemi, ne te mets pas en route sans compagnon, pour que ton ennemi ne soit pas aux aguets sur ta route et pour que tu ne meures avant l'heure. Mon fils, qu'il ne t'arrive pas de dire: "Mon maître est sot et moi je suis sage" et de faire l'éloge de toi-même, mais tolère sa stupidité et rapproche-toi des hommes sages et les autres te loueront. Mon fils, ne médise de personne et ne [...] devant ton seigneur, pour que les hommes ne t'[...] devant lui. Mon fils, si tu fais l'aumône, n'importune pas le pauvre, autrement ton don n'est pas accepté par Dieu. Mon fils, retiens la peine et les pleurs et de même si tu oses (ou: n'oses pas) ne va pas au festin et aux réjouissances, car devant nous il y a plusieurs façons de mourir et plusieurs tentations (ou: épreuves). Mon fils, ne mets pas à ton doigt une bague d'or qui n'est pas à toi et ne mets pas sur toi un vêtement qui n'est pas à toi et ne monte pas un cheval qui n'est pas à toi, pour ne pas être un objet de risée. [f°57r°] Mon fils, même si tu as faim, ne mange pas de pain qui n'est pas à toi tant qu'on ne t'en offrira point. Mon fils, ne lutte pas contre cet homme qui est plus fort que toi et ne t'oppose pas à lui, autrement il te détruira et te tuera. Mon fils, ce que tu entends de bon ou de mauvais, garde-le dans ton cœur et Dieu te fera du bien et multipliera ta vie. Mon fils, si ta maison est haute et vaste penche ta taille de sept emfans, pour y entrer. Mon fils, n'achète pas avec une grande mesure et ne vends pas avec une petite mesure et ne dis pas: "J'ai fait une bonne affaire", car Dieu compense les biens qu'il n'a pas augmentés et tu seras affamé et ruiné. Mon fils, ne prête

pas de faux serment afin de ne pas abrèger tes jours, car les jours des menteurs seront abrégés. Mon fils, prête toujours l'oreille aux ordres de Dieu et ne crains pas l'ancien Ennemi: l'ordre de Dieu est pour un homme juste une citadelle de pierre. Mon fils, ne te réjouis pas du grand nombre de tes enfants et ne t'afflige pas du petit nombre. Mon fils, les enfants et le bien sont don de Dieu, certes, le riche s'appauvrira et le pauvre s'enrichira et quiconque s'abaissera sera élevé et quiconque s'élèvera sera abaissé. Mon fils, lorsque ton prochain tombe malade, ne dis pas: "Qu'est-ce que je lui enverrai?", mais rends toi chez lui à pieds et regarde le malade de tes yeux, et si tu t'informes de sa santé, cela vaudra mieux que de donner or et argent. [f°57v°] Lorsque tu sièges au tribunal, ne te laisse pas acheter à prix d'or ou de perles et par ces faussetés ne fausse pas la vérité et prononce la vraie loi, car si tu répands le sang de l'innocent, on répandra le tien. Mon fils, garde ta langue de mauvaises paroles et tes yeux de mauvais regards: même si tu voles une petite chose, la mort est la même. Mon fils, ne commets pas de bestialité [=de fornication] avec la femme de ton prochain, car ensuite les autres se jetteront sur la tienne et tu sera maudit jusqu'à la mort. Mon fils, qu'il ne t'arrive pas d'épouser une veuve, car, si par hasard une querelle éclate, elle te parlera de son premier maître et tu soupireras de dépit. Mon fils, s'il t'arrive quelque épreuve de la part de Dieu, ne commets pas l'erreur d'en gémir de peur qu'il ne t'envoie un trouble encore pire et que tu ne quittes ce monde avant l'heure, mais au contraire, rends grâces de tout ce qui viendra de Dieu, car une bouche reconnaissante oblige Dieu au cinq centuple. Mon fils, n'aime pas ton fils (enfant) plus que ton esclave, car tu ne sais point lequel des deux te sera plus utile. Mon fils, réfléchis toujours bien dans ton esprit et honore les vieillards, et tu seras honoré de Dieu et tu t'en trouveras bien. Mon fils, ne sois pas fier dans ta jeunesse de peur de périr jeune. [f°58r°] Mon fils, ne laisse pas ton prochain te marcher sur les pieds de peur qu'il ne marche sur ton cou. Mon fils, lorsque tu comparais avec quelqu'un devant le tribunal, ne parle pas avec colère, mais réponds avec douceur à tout ce qu'on dira, et tu retourneras le jugement contre l'autre partie. Mon fils, si tu demandes quelque chose à Dieu commence par te soumettre à ses commandements de toute façon, par jeûne ou prière et après cela Dieu exaucera ta demande. Mon fils, il vaudrait mieux que tu conserves toujours ta bonne renommée plutôt que de t'embellir de vêtements: la beauté est passagère tandis que la bonne renommée reste éternellement. Mon fils, il vaut mieux vivre avec des yeux aveugles qu'avec un esprit aveugle: un homme atteint de cécité apprend facilement à marcher sur la route tandis qu'un homme à esprit aveugle abandonne la juste voie et suit sa volonté. Mon fils, il vaut mieux amasser dans [acc.] la misère que dissiper dans [acc.] l'opulence. Mon fils, examine tes propos avec ton cœur et profère la parole de ta bouche seulement après: si tu agis ainsi, tu sera agréable à tout le monde. Mon fils, si tu entends de méchantes paroles de la part de quelqu'un, garde-les dans ton cœur sept empans profond: ce mal mourra et tournera en bien. [f°58v°] Mon fils, ne te moque de rien: d'une moquerie surgit la dispute et les coups occasionnent la mort. Mon fils, le mot mensonger et le mensonge pèsent comme plomb, mais après peu de jours ils remontent à la sur-

face comme feuille d'arbre. Mon fils, révèle (dis) à ton ami tes pensées futiles: s'il ne les divulgue pas, tu pourras lui révéler tes pensées plus graves et le tenir pour ami véritable et sûr. Mon fils, à la cour [litt. devant] des rois et des seigneurs montre-toi toujours secourable par tes paroles et ton argent à ta foi chrétienne de manière à la sauver de la gueule du lion et tu te couvriras de gloire. Mon fils, si ton ennemi vient à tes pieds pour demander pardon, pardonne lui, réjouis-toi de ton coeur et de ton corps et reçois-le. Mon fils, ne va pas présenter tes hommages là où l'on ne t'a pas invité et ne réponds pas si l'on ne t'a pas interrogé. N'ose pas marcher de tes pieds sur l'eau courante qui n'a pas bien gelé de peur de périr avant l'heure. Mon fils, mets tes fils à l'épreuve de la faim, de la soif, de la misère et des haillons: s'ils se montrent endurants, remets ta fortune (vie) en leur mains. [f°59r°] Mon fils, quand on t'appelle à l'impôt ou à la noce, prends soin de sortir le premier avant les autres et de ne pas y revenir: tu gagneras une bonne renommée de Dieu et tu ne recevras pas de coups à ta tête. Mon fils, si tu es pauvre, ne le révèle point aux autres, sinon tu seras vilipendé et on ne prêtera pas l'oreille à tes paroles. Mon fils, ne révèle pas ton secret ni ce que tu caches à ta femme, parce qu'une femme ne garde jamais les secrets, les révèle à ses frères, à sa parenté et ceux-là te trahiront. Mon fils, si tu es ivre, garde ta langue de trop parler: cela te portera bonheur et on te diras sage. Mon fils, si tu désires aliéner quelque bien ne le donne pas sans acte scellé ni témoin, sinon l'autre niera et tu en auras du chagrin et tu regrettera ton bien. Mon fils, ne te sépare pas de ton bon ami, car tu n'es pas sûr d'en trouver un autre comme lui. Mon fils, il vaut mieux qu'on te vole quelque chose que si l'on la retrouvait sur toi. Mon fils, respecte celui à qui Dieu a beaucoup donné et si tu vois des vieillards, découvre-toi et tiens-toi debout devant eux et honore-les [texte: sg.]. [f°59v°] Mon fils, n'envie pas l'homme aisé et fortuné et ne te montre pas cupide: les yeux [texte: sg.] d'un homme cupide ne se rassasient que de poussière. Mon fils, n'aide pas aux autres à contracter mariage, car le bonheur, les biens et le bétail viennent de Dieu et si la misère vient, ils maudiront l'intermédiaire. Mon fils, pleure (mais) ne va pas (à tout moment) à la maison de ton ami: après il se lassera de toi et te maudira. Mon fils, si un chien abandonne son maître et te suit prends une pierre et jette-la lui pour qu'il ne te suive pas. Mon fils, un homme qui est vertueux et dont les prières viennent d'un coeur pur est agréable à Dieu: crains la honte comme tu crains Dieu. Mon fils, une mauvaise pensée c'est l'ancien Ennemi qui pénètre dans le coeur et la patience c'est fondement des vieillards et la forteresse de la religion. Mon fils, aime la vérité et fuis le mensonge, prête ton oreille aux commandements de Dieu et ne crains point l'ancien Ennemi: les commandements de Dieu sont pour un homme vertueux une forteresse de pierre. Mon fils, fuis l'homme méchant et menteur, car la cupidité et toute mauvaise chose naissent du mensonge. Mon fils, que tu l'emportes ou non sur ton adversaires n'aime pas à comparaître au tribunal mais crains le tribunal de Dieu. [f°60r°] Mon fils, celui qui est juste est avec son esprit comme le soleil brillant et celui qui prépare vengeance avec son coeur cultivant colère et haine ressemble aux ténèbres des enfers et celui qui a le coeur pur et ouvert cet homme

est charitable et celui qui est cupide, même s'il est riche, est insensé. Mon fils, n'entre pas dans la maison d'un ivrogne et si tu y entrais, ne t'y attarde point, car tu y perdrais ta fortune. Mon fils, ne calomnie point ton prochain, soit de loin, soit de près, car le mauvais mot parvient facilement et vite et il en résulte des bagarres entre eux. Mon fils, par ordre de Dieu le vin est pour la joie, mais dans un mauvais lieu, un lieu indigne il vaut mieux que tu prennes quelque chose de plus faible que de la vraie boisson. Mon fils, l'homme ivre est ainsi fait que tout ce qu'il renifle [litt. ce qui entre dans son nez] lui monte à la tête [litt. à son occiput], à lui seul, pas aux autres*. Mon fils, un homme ivre pense dans son esprit: "Moi, je suis un héros, je suis fort et ce que je dis, je le dis avec intelligence et sagesse" et il ne sait point que s'il se heurte à un homme sage aussi fort que lui qui le saisissant par le bras l'abattra et le tuera. Mon fils, si tu vois ton ennemi terrassé, prends soin de lui et tu te feras un ami de lui, par contre, si tu te moques de lui, il se levera et te fera du mal. [f°60v°] Mon fils, un grand ivrogne croit que la terre tourne avec lui et il ne sait pas que c'est sa tête qui tourne, car tout comme la terre est mère de tous les fruits de même l'ivrognerie est mère de tout mal, pousse aux vices sans répugnance, fait tuer les hommes sans pitié et rend pareil à une bête. Mon fils, évite d'être à charge de personne: si tu es à charge, considère que tu lui dois un gage et si tu ne le donnes pas à temps, on t'arrachera un à un les poils de ta barbe. Mon fils, ne sois pas menteur: si l'on te prend sur un mensonge à un moment on te considèrera comme menteur et on ne te croira point même si tu dis la vérité et on t'appellera menteur sur toute la terre (partout?). De nouveau Hîkar exposa l'esprit des sages à Natan, fils de son frère. «Il existe quatre choses qui rendent plus grand l'éclat des yeux des hommes. La première — de regarder (contempler) les fleurs le matin, la deuxième — de marcher sur la verdure les pieds nus, la troisième — de marcher dans l'eau qui coule, la quatrième — de voir des voyageurs qui viennent des pays lointains. D'autre part, il existe quatre choses qui engraisent les enfants de l'homme. La première — le vêtement, la deuxième — d'entendre toujours des parols aimables, la troisième — de vivre en bonne entente avec ses fils et ses domestiques, la quatrième — de dire "Je n'entends point", si on entend une parole mauvaise. Il existe quatre choses encore qui sont à l'honneur du fils de l'homme: les paroles bienveillantes, la vie dans la pauvreté, la réserve en paroles, [f°61r°] la vergogne envers les grands et les petits. D'autre part, il existe quatre choses qui apportent des larmes [litt. de l'eau] à la figure de l'homme. La première — de tomber amoureux d'une femme de mauvaise vie, la deuxième — de parler beaucoup et de dire: "Il n'y a personne qui puisse et sache parler comme

* Il est également possible que *ox* doive être traduit comme 'flèche' dont parle le ms. arm. n°482 de la Bibliothèque des P.P. Mékhitaristes de San Lazzaro: "A drunken man is like an arrow in the hollow (lit. palate) of a bow, which strikes no else, but bruises its own head", C o n y b e a r e , *op. cit.*, p. 35, note 6. Conséquemment: "...quelle que soit la façon dont la flèche est entrée dans son nez, elle ne va pas ailleurs que dans sa tête...".

moi", la troisième — d'intervenir dans une conversation entre gens de bien et de tout saccager, la quatrième — de dire "Je sais" et de mentir». Et de nouveau on a demandé à Hikar qu'est-ce qu'il y a de doux au monde. «La modestie» — reprit Hikar. «Celui est doux qui est modeste, car bien des choses proviennent de l'impudence». Tel était le conseil que moi, Hikar, ai adressé à Natan, fils de mon frère. Et je ne sus point qu'il méprisa mon conseil et qu'il l'éparpilla comme une poussière sous le vent. Il commença à me calomnier auprès du roi, à dissiper tous mes biens, mon trésor, mes troupeaux, à tuer mes esclaves, à abuser de mes femmes esclaves et, en plus, il voulut porter la main sur ma femme nommée Apesdan qui l'avait élevé depuis l'enfance jusqu'à l'âge de raison. Après qu'il eut commis ces actions contre moi, je me rendis auprès de mon roi, je racontai les méfaits de Natan, je l'expulsai et chassai de ma présence et je dis: «Tu n'as plus aucun droit sur mon bien». Encore plus méchant, il commença à me calomnier (plus que jamais) auprès du roi si bien qu'on me rapporta [litt. apporta à ma tête] que le roi avait ordonné: «Amenez Hikar et coupez lui la tête!» Et ces gens-là et les bourreaux n'oublièrent point mes bontés [litt. mon pain et mon sel]. Je me prosternai, je priai et je dis: «J'ai chez moi un homme qui me ressemble et qui a commis un crime passible de mort: coupez-lui la tête à ma place et cachez-moi, car je serai nécessaire un jour à mon roi». Ils cachèrent Hikar et exécutèrent l'homme. [f°61v°] La nouvelle de l'exécution de Hikar parvint au roi. Le pays d'Assyrie en fut affecté. Ses habitants quittèrent le pays et se soumirent au roi de Parawon [Pharaon]. Le roi de Parawon [Pharaon] apprit que Hikar avait été décapité; il envoya ses ambassadeurs au roi Seneqarem: «Envoie-moi un homme qui pourrait me donner réponse à tout ce que je lui demanderai, un homme qui soit sage et intelligent, qui me construirait tout engin que je lui demanderai». Le roi Seneqarem convoqua ses grands dignitaires et il fit lire la lettre. Le roi dit: «Qui donnera réponse en l'occurrence?» Ils répondirent: «Mon roi, il n'y a personne qui puisse répondre en l'occurrence, si ce n'est Natan qui a appris tout de Hikar». Le roi fit appeler Natan et dit: «Es-tu à même de répondre en l'occurrence que voici?» Natan dit: «Non seulement moi, mais mille fois plus sage que moi ne saurait répondre en cette matière». Après quoi le roi regretta Hikar, craignant, lui ainsi que ses dignitaires, que le roi de Parawon [Pharaon] ne tombe sur lui avec sa grande armée. Et le roi Seneqarem dit: «Je donnerai la moitié de mon royaume à celui qui me rendra Hikar». Un seigneur, nommé Apusmak, vint et dit: «Moi, j'amènerai Hikar». Il alla comme il avait dit, amena Hikar en toute hâte et le mit debout en présence du roi, et Hikar avait pris l'aspect d'un mort. Ce que voyant le roi se réjouit beaucoup et dit: «Gloire à Dieu qui fit ressusciter aujourd'hui Hikar d'entre les morts!» Et le roi lui ordonna: «Va, nettoie-toi, lave-toi et engraisse, au bout de quarante jours j'aurai besoin de toi!» Quand, après une quarantaine de jours, je suis allé auprès du roi, le roi dit: «As-tu entendu mes paroles? Les envoyés sont venus de la part du roi de Parawon [Pharaon]». Je repris: «Mon roi, j'irai moi-même et je réglerai [f°62r°] toutes ces affaires». Il alla, régla et arrangea. Et il retourna de chez le roi de Parawon [Pharaon] au roi Seneqarem avec grande joie et avec de grands cadeaux. Le roi, accompagné de ses dignitaires, alla à sa rencontre. Ceux

qui s'étaient enfuis revinrent après avoir entendu que Hikar était vivant. Après quoi le roi dit: «Je te donnerai tout ce que tu veux». Je répondis [litt. dis]: «Mon roi, je ne te demande rien, mais donne-moi seulement Natan, fils de mon frère». Lorsqu'il me donna Natan, j'ordonnai à mes esclaves de l'attacher à un poteau et, après un long discours, je dis un mot et mes esclaves le fouettaient. Je dis: «Mon fils, mon Dieu me conserva selon mon innocence et te ruina selon tes méfaits. Que Dieu prononce Son jugement entre toi et moi». A ce moment il entendit et creva et je dis: «Mon fils, celui qui fait du bien trouve le bien et celui qui fait du mal trouve le mal. Celui qui creuse une fosse pour un autre, il y tombe lui même. Le bien amène le bien et le mal amène le mal». Que désormais [?] le fils s'efforce de gagner la bénédiction du père et de la mère et chemine dans la voie de la vérité. Amen.

Glossaire

Abréviations bibliographiques

- Ciak. — *Dizionario Armeno-Italiano* composto dal P. Emmanuele Ciakciak. Venezia 1837.
- Cod. Cum. — K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. København 1942.
- D. — *L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604—1613)* par Jean Denny. Wiesbaden 1957.
- Deny, *Grammaire* — Jean Denny, *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*. Paris 1921.
- K. — Tadeusz Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Kraków 1929.
- Meninski, *Thesaurus* — Francisci à Mesgnien Meninski, *Thesaurus Linguarum Orientalium*. Viennae 1660; 2e éd. 1780.
- Radloff, *Versuch* — Wilhelm Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, IV vols., Petersburg 1893; réimpression s-Gravenhage 1960.

Autres abréviations

ar. — arabe; arm. — arménien; cf. — confer; id. — idem; osm. — osmanli; p. — page; per. — persan; pol. — polonais; r après le chiffre — recto; ukr. — ukrainien; v après le chiffre — verso; v. — voir.

Le glossaire note tous les mots figurant dans l'«Histoire», mais il ne renvoie qu'aux exemples les plus importants.

aç 'affamé'; 57r, 1

aç- 'ouvrir, mettre au jour'; *kozung açip korflu çatın korsang* 55v, 5-6; *iol aç ayax-ingay* 56r, 2; *iapuzungnu çatıningay açmay* 59r, 9-10. K.

açit- 'importuner'; *iarliniy açitmay* 56v, 20-21

açlıç 'faim'; *açlıtan jedi* 56r, 5. K.

adam 'homme'; v. aux noms propres.

adżizlan- 'se lasser'; *adżizlanip sokar day seni* 59v, 8. Cf. osm. populaire et dialectal *açiz* (ar.) *ol-* 'être, devenir faible, être excédé par qq., se lasser de lui, lui en vouloir'.

ayır 'lourd'; *ayır dır njeçik çorşaşın* 58v, 3-4. D.

ayız, ayz 'bouche, gueule'; *aslanning ayzından çutçarı sen* 58v, 12-13; D.

ayz v. *ayız*

akah (arm.) 'cupide, avide, avare'; *akah kişining kozun njemay tóydurmas* 59v, 2-3. Ciak. 'avaro'

akahlıç 'cupidité, avidité, avarice'; 59v, 2; v. le mot précédent.

aççay 'argent, monnaie'; *soz bilay day aççay bilay* 58v, 11-12. D.

açıl (ar.) 'intelligence'; *uslu Xigaring sózu esi açılı* 54v, 1. K.

açılı 'intelligent, sage'; *džaht et açılılar bilay* 55v, 22. K.

açın 'courant (l'eau)'; *açın suv ki beğ buzlamıyır* 58v, 22

al- 'prendre, recevoir'; *day atay oylunay ogut bergay day esinay algaylar* 54v, 3-4; *çatun aldım* 54v, 8-9; *da almagaysen alarning çarışın* 56r, 14; *oruç almay* 57v, 1. D.

alaf 'paroles, discours'; *sen benim alafimniy işitting mi* 61v, 31. Peut-être une prononciation locale ou personnelle pour *laf*.

alani (ar.) *et-* 'manifester'; *nje ki işitsang alani etmay* 55v, 3-4; D. *alani*

alay, alay ki 'ainsi, comme cela; de toute façon'; *tuuş alay dır oylangay njeçik bir hnóynu jaygaysen baççaday* 56r, 26-27; *aytti alay ki uslu Xigar koriyirmen* 55r, 15. D.

alyş 'bénédictio, action de bénir'; *a'ayning anayning alyşiy* 56r, 15. D.

alyşli 'béné, sacré'; 55r, 23. D.

al[i]n 'front; devant'; *bardım tengrim alnıay* 54v, 9-10. K.

altın, altın 'or'; *ong çantar altın tas etkiy edi* 54v, 19. D. *altun*.

ammen 'amen, ainsi soit-t-il'; 62r, 24

ana, anay 'mère'; *sov a'angni day anangni* 56r, 13. K.

ançax 'seulement, pourtant, ne... que, a peine'; *ançax dayın kop aytmaçtan söngray* 62r, 11-12. K. *ançex, ançax* 'nur, jedoch'.

ançay 'jusqu'à; autant, de même'; *ançay day bazıp iurumay ayaxing bilay*, 58v, 22-23. D.

anəzkam, anzkam (arm.) 'ignorant'; *anəzkamlargay day essiz adamılgay singlar bolmagaysen* 55v, 23-25. Ciak. 91: 'che ne vuol sentire gam sapere, ignorante volontariamente, dissimulante'.

ang- 'mentionner, parler de'; *ol burungi eyasin angar* 57v, 13. D.

anmıeylıç (arm.) 'impeccabilité, innocence'; *saçladıy meni benim anmıeylıç bilay* 62r, 14. Cf; Ciak. *anmıey* 'senza peccato, innocente, giusto'.

ant iç- 'jurer, prêter serment'; *jalyan ant içmay* 57r, 15. D.

ara 'intervalle; entre, parmi'; *kim bilir araday njemay talaş boldu esay* 57v, 12-13. D.

arın- 'se nettoyer'; *bar arın day iuvun day şjemir* 61v, 28-29

art 'dos, arrière; derrière'; *it ki salgay kşjendi eyasin day artıngdan kşjlgay* 59v, 9-10. D.

art- 'augmenter, accroître'; *artar sening tirliking* 57r, 8. K.

- artiḫ* 'plus'; *artiḫ tir al'ndan kumuşdan esay ki bergaysen* 57r, 30-31. D. K.
artir- 'augmenter'; 57r, 13. D.
aruv 'propre, immaculé, pur'; *aruv juraḫtan* 59v, 12-13. D.
as- 'pendre'; *eltarlar aniy asmay iay kesmay* 56v, 1-2. K.
aslam et- 'gagner, profiter'; *aytmay ki aslam ettim* 57r, 12. Cf. Radloff, *Versuch*, I, 547 *aslam* 'Vorthel, Nutzen, Gewinnst, Zinsen, Prozente'.
aslan 'lion'; *aslaning ayzindan ḫutḫarī sen* 58v, 12-13. K. *arysyan*.
asri, asriy, 'très, extrêmement'; *asriy tatli* 55v, 29. D.
aşaḫlan- 's'abaisser, s'humilier, se dégrader'; *aşaḫlangan biyiḫlanir day biyiḫlangan*
aşaḫlanir 57r, 25-26
aşix bol- 'tomber amoureux'; *aşix bolgay iaman ḫatingay* 61r, 3
*at*¹ 'cheval'; 56v, 30. D.
*at*² 'nom'; *birining atiy Pilsim edi* 54v, 12-13. D.
ata, at'ay 'père'; *at'ayning anayning alyşty* 56r, 15. D.
atlan- 'monter à cheval'; *ol at ḫaysi ki sening dugul atlanmay* 56v, 29-30. D.
atli 'nommé, ayant le nom de'; *Sjeneḫarim atli ḫan* 54v, 6. D.
avadanlḫ 'outil, instrument, engine'; *ne turlu avadanlḫ aytsam* 61v, 8
aval 'celui d'avant, premier'; 58r, 8. D.
avalgi 'celui d'avant, premier'; 60v, 18. D.
avaz, awaz 'voix'; *mangay avaz boldu t'engrilarimdan* 54v, 23-24. D.
aya- 'récuser'; *tuvuştan oguttan ayamay oylungni* 56r, 25-26. D.
ayax 'pied'; *bar ayaxing bilay* 57r, 28-29; *tur ayaxing usnay* 59r, 27. D.
aybla- 'vitupérer, vilipender, punir'; *seni nalatlamagay day ayblamagay* 56r, 23. D.
ayblan- 'être vitupéré, vilipendé, puni'; *ki ayblanmagaysen* 59r, 7
aylan- 'tourner, détourner'; *ier birgasinay aylanir* 60v, 2. K.
ayt- 'dire'; *ne aytḫaylar Adam oylanlari* 54v, 16. D.
az 'peu'; *az niemay day oḫurladig esay olum bir dir* 57v, 6-7. D.
azgnay 'tout petit peu'; *azgnay suḫlanganing bolur* 52 v, 8. K. *azḫyyna*.

B

- badam* 'amande'; *oḫşamay badam teraḫinay* 55v, 13
bahatir 'brave, héros'; *men bahatir men* 60r, 20. K.
baḫča 'jardin'; 56r, 27. D.
baḫmaḫ 'regard'; *saḫlay... kozungnu iaman baḫmaḫtan* 57v, 5-6. K.
bar 'il y a'; *Sjeneḫarim atli ḫan bar edi* 54v, 6. D.
bar- 'aller, se rendre'; *bardim t'engrim alhinay* 54v, 9-10; *barir ḫjendi erḫinay*
58r, 19. D.
barča, barčay 'tout'; 55r, 3-4. D.
barli 'aisé, riche'; *barli tirlikli adamgay paḫillik etmay* 59v, 1-2. Radloff, *Versuch*, IV, 1485. Cod. Cum. *barlu* id.
barmaḫ 'doigt'; 56v, 28. D.
bas- 'fouler (aux pieds), marcher sur'; *basḫin tjeگاناḫni* 56r, 2; *ki ayaxingay basḫay*
58r, 1-2

- baş* 'tête' *tovuş almasen başingay* 59r, 4-5. D.
başxş 'cadeau, présent'; *ulu başxşlar bilay* 62r, 3; D.
başla- 'commencer'; 55r, 8. D.
bayla- 'lier'; *çeşkanni baylamay* 55v, 3
baylı '(ce qui est) lié'; *baylini mōhurluni çeşmay* 55v, 2-3. D.
baz- 'oser'; *bazıp barmay* 56v, 24. D.
bazix 'épais, gros' *eşki bazix tonlar bilay* 58v, 27. K.
beşliş 'forteresse'; *beşlişki dir dinning* 59v, 17. D. *beşliş* 'fortifications'.
ber- 'donner'; 54v, 15. D.
berin- 'se soumettre'; *P'arawōn xangay berindilar* 61v, 3-4. D.
bermaç 'don'; *oylanlar u mal t'engrining bermaçi dir* 57r, 23-24. K.
bezovlu 'paré, orné, décoré'; *korşlu xatın korsang kiyinişli day bezovlu* 55v, 5-6
bil- 'savoir, connaître'; 57v, 12. K.
bilay 'avec'; *eşki çolu bilay* 54v, 21
bilmaç 'savoir, connaissance'; 55r, 9-10. K.
bir, biri '(l') un'; *birining atıy Pilşim edi* 54v, 12-13; *saçalınğni bir bir çulxarlar* 60v, 11. D.
bitiş 'écriture, lettre'; *başladım angar ovratmagay bitişni esni u açılını* 55r, 8-9; *sarnatti bitişni* 61v, 10. K.
bitişsiz 'sans acte, sans lettre'; *bitişsiz mōhursuz tanışsız* 59r, 17
biy 'seigneur, prince, roi, maître'; *nje ki işitsang çan biy eşkinay* 55v, 1; D.
biyan- 'trouver à son goût, se réjouir'; *kordu çan day biyandi day aytti* 55r, 22-23. D.
biyiş 'haut; grand?'; *egar ovung biyiş uzun esay* 57r, 9. D.
biyişlan- 's'élever'; *aşaçlangan biyişlanir day biyişlangan aşaçlanir* 57r, 25-26
bol- 'être, devenir'; *altmiş işinay boldum* 54v, 8; *oyul çiz bolmadı mangay* 54v, 9; *ong xantar altın tas etkiy edi bolmas edi benim malimni tugatmagay* 54v, 19-20; *avaz boldu t'engrilarimdan* 54v, 23-24. D.
boluşçı 'secourable'; qui aide, aide'; 58v, 10. D.
borş 'casquette'; *çartlarnıy korsang borşung ççar* 59r, 26. K.
boş bol- 'perdre'; *tirlişingdan boş bolursen* 60r, 8. K.
boşat- 'pardonner'; *boşat angar* 58v, 16. D.
boşatlıç 'pardon, permission'; *boşatlıç çolmay* 58v, 16. D.
börçlü 'débiteur, obligé'; *şukurlu ayiz t'engrini beş çuz börçlü etar* 57v, 20-21
böy '(la) personne, (lui) même'; *men bariyim böyum bilay* 61v, 33; *egar ovung biyiş uzun esay işedi çulaç böyungnu egip kir* 57r, 10. D.
bu 'ce, celui-ci'; *mundan sōngray* 55r, 8; *mungar dzuap berma* 61v, 16. D.
bugun 'aujourd'hui'; 61v, 27. K.
bulay 'ainsi'; *egar bu işni bulay etsang* 58r, 24-25
burun¹ 'celui d'avant, premier'; *barçay tjeraklardan burun çičaçlanir* 55v, 13-14. D.
burun² 'nez'; *kirçay burmunung içinay* 60r, 17. K. (V. p. 24, note).
burungi 'celui d'avant, premier'; *ol burungi eyasin angar da sen çayyurup kustunursen* 57v, 13-14. D.
buyruç 'ordre'; 57r, 17. K.

30

JEAN DENY — EDWARD TRYJARSKI

buyur- 'ordonner'; *Xigar buyurgan dir ki sangay oʻyul bolgay* 54v, 24-25. K.
buz- 'abimer, gâter, saccager, ruiner'; *urup buzgay* 61r, 6. Cod. Cum.
buzla- 'glacier, geler'; *ol axin suv ki beʻk buzlamiyir* 58v, 21-22

Č

čjeruw 'armée'; *čjeruw bilay* 61v, 19. D. *čerov, çeruw* id.

Ç

çayir 'vin'; 55v, 19. D.

çatla- 'crever, éclater, se fendre'; *ol sahat isitti day çatladiy* 62r, 17

çeš-, *çješ-* 'déliier'; *möhurluni çješmay çeškanni baylamay* 55v, 3. D.

çiçak 'fleur'; 60v, 19. K. *čečak* id.

çiçaklan- 'fleurir, écloser'; *barçay tjeraklardan burun çiçaklanir* 55v, 13-14. K.

çirey (mong). 'face, visage, aspect'; *Xigar olu çireyin* 61v, 25. Cod. Cum. *çyraj* 'Gesicht, Porträt'.

çiybal 'miel vierge'; 55r, 4. K. *l'eyi-bal* id.

çymay 59v, 8.

çješ- v. *çeš-*

çx- 'sortir, partir'; *iolgay çymay* 56r, 8-9; *iolgay çymay* 56v, 9-10; *kirip çymay* 59v, 8-9. D.

çxar- 'faire sortir, oter'; *çxar sözungnu ayzıngdan* 58r, 23-24; *borʻkung çxar* 59r, 26. D.

çok- 's'agenouiller'; *çaytıp çoktum allarınay* 54v, 11; *çokup day çoltçay ettim* 61r, 29
çuyur 'fosse, trou'; *kim kimgay çuyur çazsay kjeni tuşar* 62r, 19-20. K.

D

da, day, tay 'et, aussi'; *da almagaysen alarning çaryşin* 56r, 14. D.

dayi, dayin 'aussi, de même; encore plus'; *dayin jaman* 57v, 17. D. Cf. K.

daymay (ar.) 'toujours'; 56r, 22; 57r, 17; 59v, 19

de 'eh bien, ainsi donc'; *ayttiy çan de bu işkay kim dşuwap berir* 61v, 10-11

din (ar.) 'religion'; *beʻliki dir dinning* 59v, 17. D.

diray 'jusqu'à'; *angar diray ki boldu jedi jaşınay* 55r, 7-8. D.

diyın 'jusqu'à'; *bugungay diyin* 62r, 22. D.

dort 'quatre'; *dort iş [b]ar* 60v, 22

dost, dost (per.) 'ami'; *jaşsi dōsdungdan* 59r, 20. K.

dunçay (ar.) '(ce bas) monde'; 55r, 9

duşman (per.) 'ennemi'; *korsang duşmaningni* 56r, 10

Dž

džah (ar.) *et-* 's'efforcer, prendre soin'; *džah et barçay singaringdan burun çxkaysen* 59r, 2-3

džalat (ar.) 'bourreau'; 61r, 28

džanavar (per.) 'bête, animal'; *oçşatir džanavargay* 60v, 6-7. D.

džardar (arm.) 'subtil, habile, ingénieux'; *Xigar uslu džardar oldi* 54v, 16-17
džardarlıx 'subtilité, habilité, ingéniosité'; 55r, 17
džimri 'ivre'; *džimri adam ol turłu sayışlar* 60r, 19. D.
džidžkuhel (arm.) 'gémissant, murmurant?'; *jangılıp džidžkuhel bolgaysen* 57v, 16-17.
 Cf. Ciak. *džiç* 'grido acuto; urlo, strido...'; **dždžuóy* 'pigolante'?
džuvap, džuap (ar.) 'réponse'; *džuap bermay* 58v, 21; *džuvap bermay* 61v, 12. D.
džovap, džuvap id.

E

e- v. ie-

eg- 'pencher'; *jedi xulaç böyungnu egip kir* 57r, 9-10. D.
egar (per.) 'si'; 56r, 11-12. D.
egirlik 'fausseté'; *bu egirlik bilay* 57v, 2. D.
egri et- 'fausser'; *konunu egri etmay* 57v, 2-3. D.
eği 'deux'; *kunday bir da eği day tayağ bilay ogutlasay* 56r, 29-30
eğinci 'deuxième'; *eğincisining atıy Şilim edi* 54v, 12-13. D.
eğsil- 'diminuer, abrégér'; *jağyançining kunlari eğsilir* 57r, 16. D.
eğ 'gens, monde; pays'; *eldan uyalmas kişi bilay eğmay* 56r, 8. D.
eğçi 'envoyé, ambassadeur'; *ulu eğçilar* 61v, 4-5. D.
elt- 'porter, envoyer, tendre'; *ne eltiyim angar* 57r, 27-28; *eltarlar anıy asmay jay*
kesmay 56v, 2. D.
er 'homme, mâle'; *er oğul* 54v, 14-15. D. *er* 'mari'
erğ 'pouvoir, force, volonté, gré'; *egar xöydung esay oylungnu kğendi erkinay* 56r,
 31—56v, 1. D.
ertay 'de bonne heure, le matin'; *bağhay ertay çiçak usnay* 60v, 19
es 'esprit, intelligence'; *esinay algaylar* 54v, 4. D.
esirik 'ivre'; *esirik adam* 60r, 16. D.
eski 'ancien'; *eski toray day xanlar vağtinay* 54v, 5; *eski duşmandan xörçmay* 57r, 18;
eski bazıx tonlar bilay 58v, 27. D.
esli 'sage, savant'; *esli adam* 55v, 18. D.
essiz, eszis 'sot, bête'; *essiz adam* 55v, 19
essislik 'sottise, stupidité'; *töxgin aning essislikinay* 56v, 14
eşik 'porte, seuil'; *nje ki işitsang xan biy eşikinay* 55v, 1. D.
etiğ 'botte, soulier'; *njeçay ki etiğing ayaxingay dir* 56r, 1
evet ki 'mais'; *egar utsang egar utmasang duşmaningnı evet ki tğengrining jayğusundan*
xörç 59v, 25-27
ey 'ô'; *ey benim eyaylarım* 54v, 11-12. D.
eya, eyay 'seigneur'; *ki salgay kğendi eyasin day artingdan kğelgay* 59v, 9-10. D.

F

farahlan- 'se réjouir'; *tğning bilay farahlan* 58v, 17
farahlik 'joie'; *farahlik uçun* 60r, 13-14
fundament 'fondement, base'; *tözumluğ fundamenti dir xartlarning* 59v, 16-17. Du
 latin, par l'intermédiaire du slave?

G

gitir- 'apporter, amener'; *men gitiri dir Xigar* 61v, 23
gunaš 'soleil'; *iarixliy gunaš tir* 60r, 1-2. D.

H

hakimliĕ 'remède, médecine'; *hakimliĕ tir angar* 56r, 4
harg 'impôt'; *xaĕan seni harggay undaysalar* 59r, 1
harsiz 'impudique, malhonnête'; *juvuĕlanmay iaman u harsiz xatingay* 56r, 21-22
harsizlx 'impudence'; *barĕay niemay harsizlxtan t'oyar* 61r, 11
haybat (ar.) 'gloire'; *ol sangay haybat dir* 58v, 13. D.
hayifsin- 'regretter, avoir pitié de'; *hayifsinirsen tirliĕingni* 59r, 18-19. K. *xaifysun-*,
xaifysun- id.
heĕ 'nul, aucun'; 56v, 3, D.
heĕ et- 'mépriser, fuir'; *ialyanni heĕ et* 59v, 18-19; *menim ogutumnu heĕ etti* 61r, 14
hnóy (ukr.) 'engrais, fumier, fiente'; *bir hnóynu iaygaysen baĕĕada* 56r, 26-27
hormatla-, *hórmátla-* 'honorer, vénérer'; *señ aniy hormatlay* 59r, 25-26. D.
hormatlan- 'être honoré, vénéré'; *ĕi hórmátlangaysen t'engridan* 57v, 25-26

I

iĕ 'intérieur'; *ĕirgay burnunung iĕinay* 60r, 17. D.
iĕ- 'boire'; *niemay iaman iĕkaysen niĕ ĕi iĕĕi* 60r, 15; *ant iĕmay* 57r, 15. D.
iĕir- 'donner à boire'; *iĕirdim day iĕirdim aniy* 55r, 3. K.
iĕĕi 'boisson'; 60r, 15. K. *iĕĕi* 'Trinkgelage'.
iĕĕili 'ivre'; *iĕĕili bolsang* 59r, 13
iĕmaĕ 'action de boire'; *artiĕsi iĕmaĕ* 60v, 4.
igi 'bon, bien'; *igi dir tovuš oylangay* 56r, 29. D.
igit 'jeune, jeune homme'; *igit vaĕtnay oĕtam bolmay* 57v, 28. D.
inamli 'sûr, fidèle, respectable'; *aniy inamli ĕonu dost bolursen tutmagay* 58v, 9. K.
inan- 'croire'; 60v, 14. D.
indĕi 'perle'; 57v, 2
iš 'chose, affaire'; *ĕayyuriyirmen bu išan* 55r, 18-19. D.
išit- 'entendre'; *ĕi išittim men bu awazni* 54v, 28; *niĕ ĕi išitsang* 55v, 1. D.
it 'chien'; *it ĕi salgay ĕjendi eyasin day artingdan ĕjelgay* 59v, 9
itliĕ et- 'se comporter comme une bête, commettre une bestialité, forniquer'; *itliĕ*
etmay singaringniĕ ĕatiniy bilay 57v, 8-9. D.
iwaš 'doux, accommodant'; *bol iwaš day tozumlu* 55v, 31
iwašlan- 's'assagir'; *andan iwašlanir* 56r, 30-31
iwraĕ v. *iuraĕ*
iworu- v. *iuru-*

I

iaĕsi 'bon'; *iaĕsirax tir* 55v, 18; *barĕay iaĕsi xliĕganingay* 55v, 31-32; *niĕ ĕi iaĕsi*
iaman išitsang 57r, 6. D.
iaĕsilx 'bonté'; 55r, 10. D.

- ialan* 'nu'; *ialan ayaχ iurugay* 60v, 19-20
ialyan 'mensonge; mensonger, faux'; *ialyan söz* 58v 3; *ialyan ant içmay* 57 r, 15; *ialyanni heç et* 59v, 18-19. D.
ialyançi 'menteur'; *ialyançining kunlari eksilir* 57r, 16; *ialyançi adamidan xaç* 59v, 22-23
ialyançilχ 'habitude de mentir; mensonges?'; *ialyançilχ alay ayir dir nieçik çoryaşin* 58v, 3-4
iaman 'le mal; mauvais'; *iaman etar* 56r, 12; *nje ki iaxşi iaman işitsang* 57r, 6. D.
iamanla- 'vitupérer, calomnier'; *başladıy iamanlamay xangay* 61r, 15-16. D.
iamanlχ 'le mal, malignité'; *iamanlχinay koray* 56r, 19
ianay 'ensuite, d'autre part'; 60v, 27. D.
iangül- 'commettre un méfait ou une erreur'; *iangilip dşidşkuhel bolgaysen* 57v, 16-17. D.
iapraχ 'feuille'; 58v, 5. K.
iapux 'secret'; *sening siringni iapuxungnu xatiningay açmay* 59r, 9-10. D.
iaryu 'jugement, tribunal'; *iaryuday oltursang* 57v, 1. D.
iarıχlıy 'brillant, clair, lumineux'; *iarıχlıy gunaş tir* 60r, 1-2. K.
iarım 'moitié'; *iarım xanlımni angar berir edim* 61v, 21-22. D.
iarlya- 'avoir pitié de, pardonner' *iarlyamiyin oldurur adamini* 60v, 5-6. D.
iarlı 'pauvre, misérable; paupreté, misère'; *iarliniy açitmay* 56v, 20-21; *iarlı çodşaylanir* 57r, 24-25. K.
iarlılan- 's'appauvrir'; *çodşay iarlılanir day iarlı çodşaylanir* 57r, 24-25. K.
iarlılχ 'paupreté, misère'; *iarlılχ kjeldi esay araday iuruganni sokarlar* 59v, 5-6
iasa- 'régler, arranger, coordonner, construire, réparer, restaurer'; *tuzdu day iasadıy* 62r, 1-2. D.
iastıχ 'oreiller, coussin'; 55r, 6-7
ias 'âge'; *men Xigar uslu altmiş iaşınay boldum* 54v, 7-8. D.
iaşil 'vert; verdure'; *ialan ayaχ iurugay iaşil usnay* 60v, 19-20
ıat- 'rester couché, être terrassé'; *Korsang duşmaningni ki jatip tir* 60r, 25. D.
ıay- 'répandre, étendre, étaler'; *bir hmöynu iaygaysen* 56r, 26-27. K.
ııyla- 'pleurer'; *kop iıylamay* 57r, 21-22; *ııylay day barmay dostung ovinay* 59v, 7
 56r, 10. K.
ıilan 'serpent'; 56r, 3
ııraylan- 's'éloigner, se séparer'; *dösdungdan iıraylanmay* 59r, 20
ııraytagi 'lointain, éloigné'; *ıolçunların korgay iıraytagıların* 60v, 21-22
ııraytın 'de loin'; *egar iıraytın egar iuvuxıtun* 60r, 9-10
ııylamay 'pleures, larmes'; *salmay çayyuni day iıylamaçni* 56v, 23
ııχ- 'détruire, abattre, retourner, renverser'; *ııχı seni oldurgay* 57r, 5; *bu iaryunu aning usnay iıχarsen* 58r, 6. D.
ııçil- 'être abattu, renversé, ruiné, démoli'; *Korsang duşmaningni iıçilip tir kulmay ie-, e-* 'manger, dévorer'; 56r, 3-4; 56r, 24. D.
ıebjer- 'envoyer'; *ulu elçilar iebjerdı* 61v, 4-5. D.
ıedi 'sept'; *boldu iedi iaşınay* 55r, 7-8

- jedir-* 'rassasier, nourrir'; *içirdim day jedirdim anıy* 55r, 3
ıey- 'amasser'; *ıarlılınıy ıeymagay* 58r, 20-21
ıel 'vent'; *nıeçık toprađını ıelgay utru* 61r, 15. K.
ıemıš 'fruit'; *ıemišin... berir* 55v, 14-15. K.
ıer 'place, sol, terre'; *ıolundan ıergay urar* 60r, 23. D.
ıoyarıy 'en haut'; *ıoyarıy minar nıeçık tıerađning ıaprađıy* 58v, 4-5. D.
ıol 'chemin, route'; *salır konu ıolnu* 58r, 18; *ıolgay çımay* 56r, 8-9; *ıol aç ayaxıngay* 56r, 2. K.
ıolçun 'voyageur'; *ıolçunların korgay ıırađtagıların* 60v, 21-22
ıoldašsız 'sans compagnon, sans camarade'; *ıoldašsız ıolgay çımay* 56v, 9-10
ıolux- 'rencontrer, se heurter à'; *ne turlu pırcutı[un] ıoluxtu esay* 57v, 15-16. K.
ıopsun- 'offrir, approuver'; *dušmanıngdan söz aytsaylar ıopsunmagaysen* 56v, 6-7. D.
ıugun- 's'incliner, se prosterner, rendre hommage'; 55r, 26. D.
ıuđ 'fardeau, charge'; *ıuđ bolmađtan* 60v, 8-9
ıuxlatır- 'endormir, mettre au lit'; *ıuxlatır edim anı* 55r, 5
ıulıa- 'raser, arracher les poils'; *sađalıngnı bir bir ıulıarlar* 60 v, 11
ıurađ 'coeur'; *anı ıurađıngay tut* 55v, 1-2; *anıy ıurađıngay sađlay* 57r, 6-7; *tergagin sening sözungnu ıurađıng bilay* 58r, 22-23; *ıurađıng bilay kıl* 58v, 16-17; *aruv ıurađtan* 59v, 12-13
ıurađklan- 'se mettre en colère, se fâcher'; *kı ıurađklanıp sözlagaysen* 58r, 4. D.
ıuru- 'marcher'; *bazıp ıurumay* 58v, 23; *ıalan ayax ıurugay* 60v, 19-20
ıurumađ 'marche'; *ovranır ıurumađnı ıolunung* 58r, 17
ıut- 'engloutir, avaler'; *bolmay asrıy tatlıy kı seni ıutkaylar* 55v, 29-30. K.
ıuvuđlan- 's'approcher'; *ıuvuđlanmay ıaman u harsız ıatıngay* 56r, 21-22 K.
ıuvuđtun 'de près'; *egar ıırađtın egar ıuvuđtun* 60r, 9-10
ıuvun- 'se laver, se nettoyer'; *ıebıerdı anıy ıan kı bar arın day ıuvun* 61v, 28. D.
ıuzuđ 'anneau, bague'; 56v, 27

K

- kıçı* 'petit, jeune; futile'; *bermay kıçı olçov bilay* 57r, 11-12; *ayt sening kıçı sayıšıngnı dostungay* 58v, 6. D.
kımsay 'quelqu'un, personne'; *kımsaygay açmay baylını* 55v, 2. D.
kır- v. *kır-*
kıšı 'quelqu'un, individu, personnage'; *ıatın kıšı* 55v, 10. D.
kıyınıš 'habillement, vêtement'; 60v, 23; cf. *kıy-*
kıyınıšli 'habillé, (bien) mis'; *kıyınıšli day bezovlu* 55v, 6; cf. *kıy-kıendi* v. *kıendi*
kıerıezman (arm.) 'tombeau, sépulcre'; *ıatın kıšı ođsar bir korđlu kıerıezmangay* 55v, 10-11. D.
kop v. *kop*
kor- v. *kor-*
koz v. *koz*
kul- v. *kul-*

kumuš 'argent (métal)'; *artix tir al'ndan kumušdan esay ki bergaysen* 57r, 30. D.
kun, kun 'jour, un jour'; *kunday ong xantar altin tas etkiy edi* 54v, 19. D.
kunduz u keçay 'jour et nuit'; 55r, 11
kustun- 'soupper'; *çayyurup kustunursen* 57v, 14

K

kaç, kač (arm.) 'vigoureux, fort, puissant'; *ol turlu sayışlar kçendining esinay ki men bahatir men day kaç men day nje ki sözlarmen axil us bilay sözlarmen* 60r, 19-21; *joluxur aning kibik esli kač adamigay* 60r, 22-23
kaçay 'sorte d'étoffe, brocart'; *kçydirdim anı turlu turlu kaçaylar içina* 55r, 1-2.
keçay v. *kunduz u keçay*
keçik- 's'attarder quelque part, rester'; *kirsang day keçikmay* 60r, 7-8
keçovlu 'celui qui passe, passager'; *kor k keçovlu dir* 58r, 13
kes-, kjes- 'couper, décapiter'; *ki eltingiz day kjesingiz Xigarni* 61r, 27. D.
ki 'qui, que; quand; pour que'; *ki isittim men bu awazni* 54v, 28; *angar diray ki boldu jedi jašinay* 55r, 7-8; *ki koriyim* 55r, 21. D.
kibik 'comme cela, de même'; *aning kibiktan kaç* 56r, 24. D.
kim 'qui, celui qui'; *kimlar ki jaçsilçkay utru dur* 55r, 10. D.
kir-, kir- 'entrer, pénétrer, enfoncer'; *jedi xulaç boyungnu egip kir* 57r, 9-10; *dçimrining uonay kirmay* 60r, 7; *ne turlu ki ox kirgay burnumung içinay* 60r, 16-17. K.
kıy- 'vêtir, s'habiller'; 56v, 29. D.
kçydir- 'revêtir'; *bir jašinay kçydirdim* 55r, 1. K.
kçeçir- 'passer, faire passer'; *ki oktamlik bilay kçeçirmagay kunların kçendining* 56v, 5-6; *vaxtsiz dunjıydan kçeçirmagay* 57v, 18-19. D.
kçeltir- 'faire venir, apporter, amener'; *kçeltir alnımay ki koriyim* 55r, 21. D.
kçendi, kendi 'lui même, lui'; *kçendining jaçsilçınay koray* 56r, 20. D.
kçera k 'il faut; ce qui est nécessaire'; *menim çanlçimning kçera kın* 55r, 17-18. D.
kçera kli 'utile, nécessaire'; *ki çaysi kçera kli bolur sanga* 57v, 23. D.
kçera ksiz 'indigne'; *kçera ksiz ierday* 60r, 14-15. D.
kçerman 'ville'; 54v, 7. D.
kjes- v. *kes-*
kçet- 's'en aller, passer'; *heç esingdan kçetmas* 56v, 3
kçla- 'demander, désirer'; *kimsagay kçlasang tirlıkıngni bermagay* 59r, 16; *sendan nemay kçlaman tek mangay çardaşım oylun Natanni ber* 62r, 8-9
kor k 'racine, origine, parenté'; *alani etar çardaşlarınay uruy korunay* 59r, 11-12
kom- 'enterrer, ensevelir'; *oyul bolmadı ki anı komgay edi* 54v, 17-18
kon gullu 'celui qui a le cœur'; *açix kon gullu dur* 60r, 4-5
konu 'vérité, véritable, juste, innocent'; *salir konu jolnu* 58r, 18; *konumu egri etmay* 57v, 2-3
konulu k 'vérité, ce qui est juste'; *sov konulu knu* 59v, 18. D.
kop, kop 'beaucoup'; *kop turlu çurban ettim* 54v, 10-11; *kop turlu* 56v, 26. D.
kor-, kor- 'voir'; *kor klu çatin korsang* 55v, 5-6; *kor korung bilay* 57r, 29. D.
koray 'selon'; *çamanlçınay koray* 56r, 19. D.

- korġlu* 'joli, beau'; *korġlu xatīn* 55v, 5. D.
koz, *koz* 'oeil'; *kozung ačip korġlu xatīn korsang* 55v, 5-6; *xatīningning sīngarinay*
koz xōymay 56r, 6-7; *kor kozung bilay* 57r, 29; *akah kišining kozun njemay t'ōy-*
durmas 59v, 2-3. D.
Ķristanliĳ 'chrétienté, la foi chrétienne'; *sening Ķrisdanliĳin gay soz bilay day*
ačay bilay alay tut Ķi aniy aslanning ačyžindan xutxari sen 58v, 11-13. D.
kučgurčīn 'pigeon'; 55r, 6. K. *kučurčiw* id.
kučlu 'fort'; *ol adam Ķi sendan kučlu dur* 57r, 3. D.
kul-, *kul-* 'rire, se moquer'; *heč njemagay kulmay* 58v, 1. D.
kulmač 'le rire, moquerie'; *ol kulmačtan talaš bolur* 58v, 1-2
Ķultĳu 'le rire, risée, moquerie'; *Ķi Ķultĳu bolmagaysen* 56v, 30-31. K.
Ķ'un v. *kun*
Ķuraš 'lutte'; *anīng bilay Ķ'uraš tutmay* 57r, 3-4

X

- xabač* 'courge'; 55v, 16
xabar (ar.) 'nouvelle, bruit'; *xangay xabar bardiy* 61v, 1. K.
xabul (ar.) 'accepté, reçu'; *tengrigay xabul dugul dur* 56v, 21-22. D. *ħabul et-*
xač- 'fuir, prendre la fuite, éviter, se garder de'; *anīng Ķibiĳtan xač* 56r, 24; *xač*
adami učun ĳuĳ bolmačtan 60v, 8-9. D.
xačan 'quand, lorsque'; 62 r, 10. D.
çal- 'rester'; *iačši at čalir mengi* 58r, 14. D.
čalay 'citadelle'; *iačši adamigay taš čalay dir* 57r, 19. D.
čamčīla- 'fouetter'; *čulum čamčīlar edi* 62r, 13
čan 'roi'; *Šjēneĳarim atli čan bar edi* 54v, 6
čanlĳ 'royauté, empire'; 55r, 18. D.
čantar 'quintal'; *ong čantar altin tas etĳiy edi* 54v, 19
čaray čuš 'aigle'; 55r, 5-6
čaramyuluč 'obscurité, ténèbres'; *ol adam tamučnung čaramyulučunay očšar* 60r,
 3-4. K. *ħaravylĳ* id.
čarawaš 'esclave (femme)'; 61r, 18. D.
čardaš 'frère'; *sen čardašingning oylun al sangay* 54v, 25-26; *alani etar čardašlarinay*
 59r, 11. D.
čaryš 'malédiction'; *da almagaysen alarning čaryšin* 56r, 14. D.
čariš 'empan, pouce'; *iedi čariš* 58r, 27
čart 'vieux, vieillards'; *čartlarniy hormatlay* 57v, 25; *fundamenti dir čartlarning*
 59v, 16-17. D.
čartay- 'vieillir, devenir vieux'; *Ķoriyirmen seni Ķi čartayip sen* 55r, 15-16. D
častay (per.) 'malade'; *častayniy sōrsang* 57r, 29-30. D.
častaylan- 'tomber malade'; *egar sīngaring častaylansa* 57r, 27
čat 'côté'; *Ķjetardim čatimdan* 61r, 23. D.
čatun, čatīn 'femme'; *čatun aldīm* 54v, 8-9; *tul čatun* 57v, 11-12; *korġlu xatīn*
 55v, 5. D.

- χayyu* 'souci, chagrin'; *χayyugay tuštu* 61v, 2. D.
χayyur- 's'affliger, se soucier, se préoccuper'; *men asriy χayyuriyirmen bu iştan* 55r, 18-19; *kop χayyurmay* 57r, 22. K. *kayyur-* id.
χaymaχ 'crème'; 55r, 4
χaysi 'qui'; *χaysi ķierakli bolur sanga* 57v, 23. D.
χaytīp 'de nouveau, d'un autre côté, d'autre part'; *χaytīp čoktum allarinay* 54v, 11; *χaytīp dort işt bar ķi* 61r, 1-2
χaz- 'creuser'; *kim kimgay çuyur χazsay* 62r, 19-20
χaznay (ar.) 'trésor'; *ne turlu mōhur χaznay usnay* 56r, 28. D.
χīnamχosluχ (arm.) *et-* 'aider à contracter mariage'; *χīnamχosluχ etmay* 59v, 4. Cf. Ciak. *χnamjēχos* 'che tratta gam cerca far un parentado'.
χlīn- 'être fait, devenir'; *barçay iaχşi χlīnganīngay* 55v, 31-32; *iaχşi χlīngan adam* 59v, 12. D.
χol 'main, bras'; *ķi eķi χolu bilay ustumay t'opraχ salgay edi* 54v, 21-22; *ber tirlīkingni χolunay* 58v, 28; *tutķaçoχ χolundan iergay urar day oldurur* 60r, 23-24. D.
χorχusuz 'sans peur, intrépide, qui ne craint pas'; *tengridan χorχusuz adam* 56r, 7-8
χoy-, χόy- 'placer, mettre à, laisser'; *egar χoydung esay oylungnu ķiendi erķinay* 56v, 1; *aniy barmaχīngay χóymay* 56v, 28; v. *koz, χulaχ*. D.
χódža, χódžay (per.) 'riche'; *χódžay iarlilanir* 57r, 24. D.
χódžaylan- 's'enrichir'; *χódžay iarlilanir day iarli χódžaylanir* 57r, 24-25. K.
χódžaylχ 'richesse, opulence'; *χódžaylχni saçmagay* 58r, 21. K.
χól- 'demander'; *boşatlχ χólmay* 58v, 15-16. D.
χólt- 'demander, prier, supplier'; *egar tengridan njemay χóltçay* 58r, 7
χóltça 'demande, prière'; *tugallar tēngri χóltçangniy sening* 58r, 10. D.
χórçaşin 'plomb'; *ayir dir njeçiķ χórçaşin* 58v, 3-4. D.
χórχ- 'craindre'; *duşmandan χórçmay*; 57r, 18. D.
χul 'esclave'; *sōvmay oylungnu artik χulungdan* 57v, 22-23. D.
χulaç 'empan'; *iedi χulaç bóyungnu egip kir* 57r, 9-10
χulaχ 'oreille'; *χulaχ χóy* 57r, 18. D.
χulχutan 'esclaves et serviteurs de deux sexes'; *χulχutani bilay* 60v, 25. D.
χurban (ar.) 'sacrifice, offrande, victime'; *ķop turlu χurban ettim* 54v, 10. D.
χuš v. *χaray χuš*
χutan v. *χulχutan*
χutçar- 'sauver, libérer'; *aslannīng ayzīndan χutçari sen* 58v, 12-13. D.

L

līeyi (arm.) 'amer'; *asri līeyi* 55v, 30. Ciak. *līeyi* 'fielle, bile'.

M

mal (ar.) 'avoir, bien, argent, bétail'; *menim malimni tugatmagay* 54v, 20; *oylanlar u mal* 57r, 23. D.
masçara et- 'plaisanter, se moquer, railler q.'; *masçaray etmay ani* 56r, 11

P

palac (pol.) 'palais'; *bardim palacimay* 55r, 27
pampasel (arm.) *et-* 'calomnier'; *day pampasel etkaylar daymay seni* 56r, 22-23. D.

P'

paçillik et- 'envier'; *barli tirlikli adamgay paçillik etmay* 59v, 1-2. Cf. D. *paçillan-* 'se montrer jaloux'.
parĕk (arm.) 'gloire'; *ol sangay haybat dir day parĕk* 58v, 13-14. D.
þórcanĕk (arm.) 'épreuve, tentation'; *kop turlu þórcanĕk* 56v, 26
þórcuti[un] (arm.) 'tentation'; *sangay tengeridan ne turlu þórcuti[un] ioluxtu esay* 57v, 15-16. Ciak. 1445 'il tentare'.

S

saç- 'répandre, dissiper, disperser'; *çóðžaylĕni saçmagay* 58r, 21. D.
sadayaçi 'celui qui fait l'aumône, charitable'; *ol adam sadayaçi dir* 60r, 5
sadayay (ar.) 'aumône'; *çaçan sadayay bersang* 56v, 20
sayıš 'pensée'; *ayt sening kiçi sayišingni dostungay* 58v, 6. D.
sayıšla- 'penser, réfléchir'; *džimri adam ol turlu sayišlar* 60r, 19. K.
saxal 'barbe'; *saxalingni bir bir iulxarlar* 60v, 11. K.
saxla- sayxla- 'garder, sauvegarder, avoir soin de'; *bolmagay ĕi dušmaning saxlagay iolungnu* 56v, 10-11; *aniy jurakingay saxlay* 57r, 6-7; *xatın kiši sir saxlamastir* 59r, 10-11; *saxlay tilingni kop sózlamaytan* 59r, 13-14; *opĕay suvar sayxlamay* 60r, 2-3. D.
sal- 'lancer, jeter, abandonner, se précipiter sur'; *saldim bóyunay altin zndžil* 55r, 2; *ustumay t'oprax salgay edi* 54v, 21-22; *salmay xayguni* 56v, 23; *salir ĕonu iolnu* 58r, 18; *it ĕi salgay ĕjendi eyasin day artingdan ĕjelgay* 59v, 9-10. D.
sarnat- 'faire lire'; *sarnatti bitikni* 61v, 10
sasimay 'mauvaise odeur, puanteur, pourriture'; *içi tolu dir sovaĕlar bilay day sasimay bilay ohunung* 55v, 11-12
sayxla- v. *saxla-*.
sen 'toi, tu'; *ĕi sangay oyul bolgay* 54v, 25; *sendan songray* 54v, 27; *bolmay asriy tattli ĕi seni iutkaylar* 55v, 29-30
siyla- 'honorer, vénérer, respecter'; *siylay aniy* 59r, 28. K. *siyla-* id.
sjemir- 'engraisser'; *bar arin day iuvun day sjemir* 61v, 28-29. K. *semir-* 'fett werden, an Fett und Fleisch zunehmen'.
sjemirt- 'engraisser'; *dort iš [b]ar ĕi adam oylun sjemirtir* 60v, 22-23
sina- 'éprouver, mettre à l'épreuve'; *sinagin oylanlaringni açlĕ bilay* 58v, 25. D. et K.
singar 'le semblable, notre prochain qui fait la paire, épouse'; *egar singlaring xastaylansa* 57r, 27; *itlik etmay singlaringning xatiniy bilay songray ozgaylar day sening singlaringay tušarlar* 57v, 8-10. D.
sir (ar.) 'secret'; *sening siringni iapuxungnu xaliningay açmay* 59r, 9-10. K.
soĕ- 'blasphémer, injurier, maudire'; *araday juruganni soĕkarlar* 59v, 6. Cod. Cum. *sök-*, osm. *söv-*.

- soxur* 'aveugle'; *soxur kox bilay* 58r, 15. K.
soxurlux 'cécité'; *soxurlux bilay* 58r, 16
songra, sōngra, songray 'après'; *sendan sōngray* 54v, 27. D.
sonyu 'l. dernier. 2. fin'; *sonyuday çiçaqlanir* 55v, 16. D. et K.
sovaḱ 'os'; *tolu dir sovaḱlar bilay* 55v, 11-12. K. *šuvak* id.
sovoḱlu 'en bonne entente, en amitié'; *sovoḱlu tirilgay* 60v, 25-26. Cf. D. *sovuk* (*sövük*?)
 'amour'.
soz, sōz 'parole, langage'; *uslu Xigarning sōzu esi axilī* 54v, 1
sōr- 'interroger, demander'; *sōz sōrmasay* 58v, 21
sōv-, suv- 'aimer'; *sōv aʻangnī day anangnī* 56r, 13; *opḱay suvar sayḱlamay* 60r, 2-3.
 K. *šuv-*, osm. *sev-*.
sōz v. *soz*.
sōzla- 'parler, dire'; *us bilay sōzlarmen* 60r, 21
sōzlamay 'langage, le parler'; *saylay tilingni kop sōzlamaytan* 59 r, 13-14. K. *sozlaşmak*
 'Gespräch'.
stolp (russe) 'poteau, colonne'; *baylamay stolpḱay* 62r, 11. D.
suxlan- 'convoiter'; *bolmagay ḱi angar suḱlangaysen* 55v, 6-7. D.
sun- 'offrir, présenter'; *anīy iemay sunminḱay* 57r, 2. Cod. Cum. *sun-* 'ausstrecken,
 recken, reichen'
sur- 'expulser, exiler'; *surdum day ḱietardim ḱatīmdan* 61r, 23. D.
susamay 'soif, désir'; 56v, 4-5
sut 'lait'; 55r, 4. K.
suv 'eau'; *axīn suv ḱi beḱ buzlamayir* 58v, 22
suv- v. *sōv*.
suvin- 'se réjouir'; *suvingayse[n se]ning oylanlarīngdan* 56r, 17. Cod. Cum. *sevün-*,
sövün, sövün-, *söjn-* id.
suvinḱluḱ 'joie'; *ulu suvinḱluḱ bilay* 62r, 2

Ş

- şukurlu* 'reconnaissant, agréable'; *şukurlu bol zīeray şukurlu ayīz tēngrini beş iuz
 bōrḱlu etar* 57v, 20-21.

T

- tabayla-* 'trahir'; *seni tabaylarlar* 59r, 12. Cf. K. *tabalat-* 'erraten'.
talaş 'dispute, querelle, combat'; *talaş boldu* 57v, 12-13. K.
tamux 'enfer'; *ol adam tamuxnung ḱaramyuluxunay* oḱşar 60r, 3-4
tan- 'nier (sa culpabilité)'; *berding esang tanar* 59r, 17-18. D.
tanīxsiz 'sans témoin'; *biʻiksiz mōhursuz tanīxsiz* 59r, 17
tap- 'trouver, constater, prendre sur'; *egar seni bir sahat ḱalyanḱi taptīylar esay* 60v,
 12-13. D.
tas et- 'perdre'; *ong ḱantar altin tas etḱiy edi* 54v, 19. D.
tas bol- 'être ruiné'; *sen aḱ tas bolursen* 57r, 14; *vaḱtsiz tas bolgaysen* 58v, 23-24
taş 'pierre'; *taş al day ur ḱi artīngdan ḱjelmasin* 59v, 10-11. K.

- taši-* 'porter, transporter'; *taš tašimay* 55v, 18-19
- tatlī* 'doux, sucré'; *asrīy tatlī* 55v, 29. K.
- tatlīlχ* 'douceur'; *tatlīlχ bilay* 58r, 5
- tattī* pour *tatlī*, v. ce mot.
- tay* v. *da*.
- tayaχ* 'bâton, canne'; *tayaχ bilay ogutlasay* 56r, 30. K.
- teba* 'sommel, occiput'; *teķ ķjendining tebasinay* 60r, 18. Cod. Cum. *tebe* 'Scheitel und Kopfhare', osm. *tepe*.
- teķ* 'seul, seulement'; *teķ t'opraχ* 59v, 3; *teķ mangay bir oγul yišadag bolgiy edi* 54v, 22-23; *ozgagay tiymay teķ ķjendining tebasinay* 60r, 17-18. D.
- terak, tjerak* 'arbre'; 55v, 13, 14. D.
- terçay, t'erçay* '(plus) facilement'; *įaman söz terçay day tjezindan įetar* 60r, 10-11; *soχurluχ bilay t'erçay ovrarir įurumaχnī įolonung* 58r, 16-17. Cod. Cum. *terçe* 'schnell'.
- terga-* 'examiner, étudier, scruter'; *tergagin sening sözungnu* 58r, 22
- tib* 'fond, bas, dessous'; *anīng buyruχu tibinay* 58r, 8-9. D.
- til* 'langue, langage'; *saχlay tilingni įaman sözdan* 57v, 5. K.
- tiri* 'vivant'; *Xigar tiri dir* 62r, 6. D.
- tirilay* 'vivant, en vie'; *ķi oštay Xigar tirilay olmiyir* 54v, 15: Chez les Kar. de Luck *tiriläi* 'lebendig', Radloff, *Versuch*, III, 1370.
- tirlik, tirlīχ* 'vie; fortune'; *ķjendining tirlīχinay turγuzdu* 55r, 24-25; *ber tirlīķingni χolonay* 58v, 28. K.
- tirlikli* 'fortuné'; *barli tirlīķli adamgay řaχillīķ etmay* 59v, 1-2
- titsin-* 'avoir du dégoût pour quelque chose'; *titsinmiyin* 60v, 5. Cf. osmanli ancien *titsinmek* ou *ditsinmek* (Meninski, *Thesaurus*) id., cf. *titir* 'capricieux'. En osmanli moderne *tiksinmek* ou *diksinmek* (M.A. Ağakay, *Türkçe Sözlük*, 1955 et autres dictionnaires).
- tiy-* 'toucher'; *ozgagay tiymay* 60r, 17. D.
- tiyil-* 'refuser, s'abstenir, ne pas faire'; *tiyilmadim ovratmaχtan* 55 r, 12. Cod. Cum. *tyjyl-*, '(verhindert werden), aufhören'.
- tjeganaķ* 'épine'; *baskīn tjeganaķni* 56r, 2. K.
- tīnçlχ* 'tranquillité, repos'; *tīnçlχtay bolgay* 55r, 25-26. K.
- tīnsīzlχ* 'trouble'; *dayīn įaman tīnsīzlχ įebjermagay* 57v, 17-18. D.
- toķ-* 'répandre'; *įaχširaχ çayīringnī toķķaysen* 55v, 26. D.
- tolu* 'rempli, plein'; *tolu dīr sovaķlar bilay* 55v, 11-12
- tovuš* v. *tuvuš*.
- tozdur-* 'répandre, éparpiller, disperser'; *tozdurdu njeçiķ t'opraχnī įelgay utru* 61r, 14-15. K.
- tozumlu* 'endurant, patient'; *bol iwaš day tozumlu* 55v, 31. Cod. Cum. *tözümlü* 'geduldig, ausdauernd'.
- tōray* 'loi, droit, tribunal'; *esķi tōray day χanlar vaχtinay* 54v, 5. D.
- tōy-* 'rassasier'; *sudan day o'tmaķtan tōygay* 55r, 13
- tōz-* 'tolérer'; *tōzgin anīng essisliķinay* 56v, 14

- tözumluḱ* 'patience'; *tözumluḱ fundamenti dir xartlarning* 59v, 16-17. Cod. Cum *tözümlük* id.
- tugalla-* 'accomplir, exaucer, diriger'; *tugallar t'engri xóltıxangrıy sening* 58r, 10. Cf. Cod. Cum. *tükel, tügel* 'vollendet, vollkommen'.
- tugallan-* 's'accomplir, amener'; *ıaxşılıx ıaxşılıx bilay tugallanir* 62r, 21-22. D.
- tugat-* 'finir, mettre fin'; *menim malimni tugatmagay* 54v, 20. D.
- tuḱur-* '(re)cracher'; *ḱi tuḱurgaylar* 55v, 30. K.
- tul* 'veuve'; *tul xatun* 57v, 11-12. K.
- tur-* 'se tenir debout, durer'; *ıaxşı oḱul turar* 56r, 19-20; *tur ayaxıng usnay* 59r, 27. D. et K.
- turyuz-* 'élever, ériger, mettre debout, faire ressusciter'; *oludan turyuzdu* 61v, 27.
- turlu* 'de (toutes) sortes, de diverses espèces'; *ḱop turlu xurban ettim* 54v, 10; *turlu turlu* 55r, 1. D.
- tusnaḱ* 'gage'; *alay tut ḱi tusnaḱıngrı berding* 60v, 9-10
- tuş-* 'tomber'; *xayıugay tuştu* 61v, 2. D.
- tut-* 'tenir, saisir, garder'; *anı ıuraḱıngay tut* 55v, 1-2; *anıng bilay ḱuraş tutmay* 57r, 3-4; *anıy ıuraḱıngay tut* 58r, 27; *tutḱaçoḱ xolundan ıergay urar* 60r, 23. D.
- tuvuş, tovuş* 'coups de verges, verges'; *tuvuştan oguttan ayamay oylungrı tuvuş alay dir oylangay nıeḱıḱ bir hnóynu ıaygaysen baḱḱaday* 56r, 25-27; *ıgı dir tovuş oylangay* 56r, 29
- tuz* 'sel'; *menim tuz otmaḱimni unutmadıylar* 61r, 28-29
- tuz-* 'arranger, accommoder, combiner, composer, construire'; *ne turlu avadanlıx aytsam mangay tuzgay* 61v, 8; *tuzıym bu ıısları* 61v, 33-62r, 1

T

- t'en* (per.) 'corps'; *t'ening bilay farahlan* 58v, 17. D.
- t'engri* 'Dieu'; *ey benim eyaylarım day t'engrilarım* 54v, 11-12. D.
- t'erḱay* v. *terḱay*
- t'ezından* 'rapidement, aussitôt, en toute hâte'; *ḱıeltirdi t'ezından Xıgarnı* 61v, 23-24. D.
- t'oḱtur-* '(faire) répandre'; *ḱonunung xanın t'oḱturdung esay* 57v, 3-4. Cf. *tok-t'on* 'vêtement, habit'; 56v, 29. D. Cf. *oḱpraḱ*
- t'oḱpraḱ* 'terre, poussière'; *ustumay t'oḱpraḱ salgay edi* 54v, 21-22
- t'ora* v. *tóray*
- t'oydur-* v. *tóydur-*
- t'óy-* 'naître; être né'; *ıalyanḱılıxtan t'óyar* 59v, 24. D.
- t'óyur-* 'naître'; *ḱi t'óyurdu seni* 56r, 13-14
- t'óydur-, toydur-* 'rassasier'; *ahah ḱışınıng kozun nıemay t'óydurmas* 59v, 2-3

U

- u* 'et'; *ıaxşılıx u tırlıḱ u mal* 59v, 4-5. D.
- uḱun* 'pour'; *anıng uḱun* 55v, 10. D.
- uḱunḱu* 'troisième'; *uḱunḱusunung atıy Şahmil edi* 54v, 13-14. D. *uḱunḱı.*
- ulu* 'grand'; *almay ulu olḱov bilay* 57r, 11; *ulu elḱılar* 61v, 4-5. D.
- ulus* 'pays'; *Asórıesdan ulusu* 61v, 1-2. D.

*Dalsza część książki dostępna w wersji
pełnej.*

